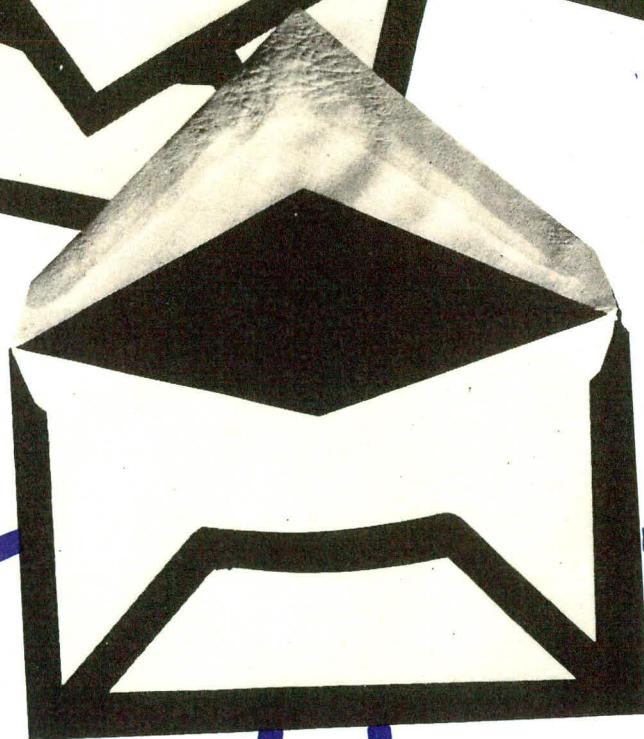
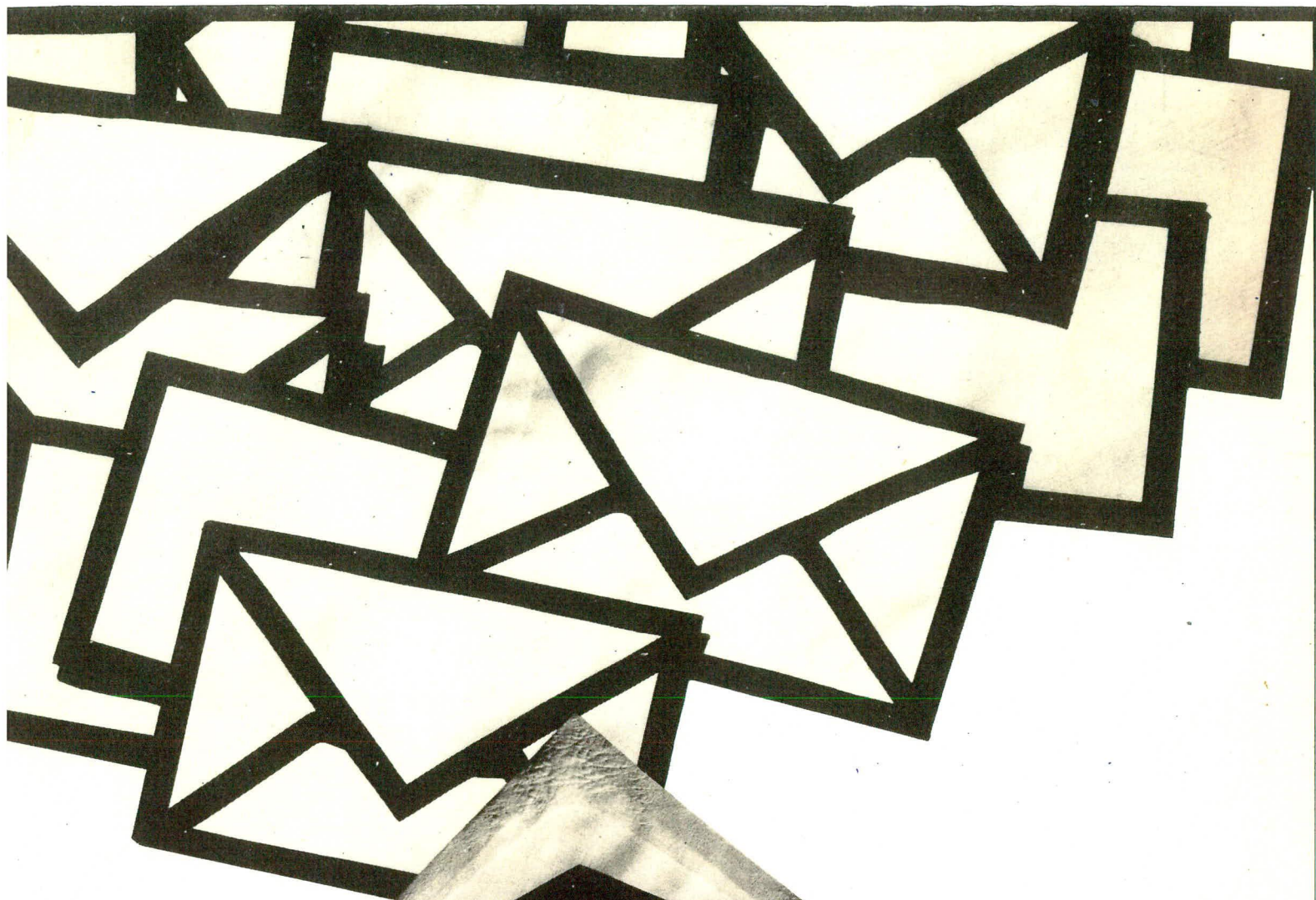

sterven en rouwen 1700-1900

DOOD en BEGRAVEN

licatie behoort bij de tentoonstelling "Dood en begraven",
Centraal Museum en de Nicolaaskerk gehouden wordt
ei t/m 6 juli 1980.

stijden: dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zondag 14-17 uur,
avond 20-22 uur.

Dood en begraven

sterven en rouwen 1700-1900

tentoonstelling

ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan

van de Eerste Algemene Begraafplaats Soestbergen

te Utrecht

Voorwoord

Aanleiding tot het houden van de tentoonstelling Dood en Begraven is het honderdvijftigjarig bestaan van de Utrechtse Algemene Begraafplaats. Vanaf 15 mei 1830 gold, tenminste in Utrecht, het verbod om nog langer de doden in de kerken te begraven.

Het initiatief tot een herdenking van dit gegeven is genomen door de heer R. van Bruggen, directeur van de Algemene Begraafplaatsen der Gemeente Utrecht, dezelfde die met zijn opvattingen over "de begraafplaats als wandelpark" mede een impuls heeft gegeven tot een nadere bezinning omtrent de betekenis van de dood in het huidige maatschappelijke leven. Zijn voorstel om in het kader van deze herdenking ook een tentoonstelling te maken is door het museum gaarne overgenomen. De expositie – het tijdperk 1700-1900 bestrijkend – is, mét de opzet van de catalogus, gemaakt door dr D.P. Snoep, conservator, en mevrouw drs M.I.E. van Zijl, conservatrice, met medewerking van mevrouw drs M.J. Veldkamp, educatief staflid van het Centraal Museum. Zij werden in hun werkzaamheden bijgestaan door mevrouw E. Kamerbeek, die gedurende enkele maanden als stagiaire verbonden is aan de historische afdeling. Ten gevolge van de reeds bestaande nauwe banden tussen de Kerkvoogdij der Nederlands Hervormde Gemeente en het Centraal Museum, waardoor het voor het museum mogelijk is stukken in de Nicolaaskerk te exposeren, heeft de expositie Dood en Begraven een wel unieke en ideale locatie kunnen vinden. De periode van 1700 tot ca 1830, waarin de begrafenissen grosso modo binnen de kerk geschiedden, kan nu inderdaad "in situ" geplaatst worden. Het tijdvak 1830-1900 wordt in de tuin en in de tuinzal van het museum geïllustreerd. De artikelen in de catalogus zijn geschreven door een aantal auteurs, mevrouw drs A. Dirkse-Balhan, drs E. de Jong, mevrouw M. ter Schegget, drs A.R.M. Smit, drs C.H. Staal, drs M. Thijs en drs P. van Zonneveld, die op ons verzoek bijdragen hebben geleverd over van te voren afgesproken thema's die moeilijk op de tentoonstelling te visualiseren waren. Wij zijn hen zeer erkentelijk voor hun bereidheid, temeer nog waar zij zoveel tijd in het voorbereidend onderzoek voor hun artikelen hebben willen steken.

Enigen van hen hebben gebruik gemaakt van het rijke mate-

riaal van de Gemeentelijke Archiefdienst, dat door medewerkers aldaar uitgezocht en toegankelijk werd gemaakt. Een deel van het materiaal was reeds gedocumenteerd door de heer W.A.G. Perks, van wiens archiefsprokkelingen over begraven in Utrecht gebruik werd gemaakt. Drs M. Stokroos, die een studie voorbereidt over 19de eeuwse gietijzeren graftekens in Nederland, is dank verschuldigd voor het feit dat hij zijn rijke documentatie en oudere literatuur langdurig voor gebruik afstond. Ondermeer werd uit zijn ter beschikking gestelde gegevens de bibliografie samengesteld, die door de heer F.A.M. Pietersen, bibliothecaris van het Centraal Museum, werd gereedigeerd. John Vesters van de restauratieafdeling van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht bood ondermeer alle hulp bij het opzetten en verzorgen van tekeningen en grafiek.

Cora Oomen-van den IJssel en Lydia van Oosten ondersteunden door hun onmisbare administratieve medewerking de totstandkoming van de tentoonstelling.

Van buiten het museum verleenden bovendien bijzondere hulp de afdeling Volkskunde van het P.J. Meertensinstituut te Amsterdam en het Bureau Statistiek van de Gemeente Utrecht. Beide instellingen vervaardigden documentatiemateriaal en statistieken ten behoeve van de expositie.

Ook gaat onze dank uit naar de Gemeente Utrecht, die via de Dienst van de Begraafplaatsen ons een extra subsidie deed toekomen, naar de N.V. Levensverzekeringsmaatschappij "Utrecht", een AMEV onderneming, en andere, niet met name te noemen fondsen, die het ons financieel mogelijk maakten deze catalogus en de tentoonstelling te realiseren.

Vele verzamelingen, musea, instellingen én particulieren zijn bereid gevonden voorwerpen voor de tentoonstelling Dood en Begraven af te staan. Van al deze bruikleengevers dienen in het bijzonder genoemd te worden: H.M. de Koningin en vervolgens het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht en de Stichting Atlas van Stolk te Rotterdam, die wel een zeer ruime keuze uit hun bezit mogelijk maakten. Onze dank gaat uit naar alle bruikleengevers voor hun grote medewerking aan de realisering van deze expositie.

Adeline M. Janssens

Inleiding

Een tentoonstelling met als onderwerp sterven en dood, begraven en rouwen in de 18de en 19de eeuw zal bij menigeen gemengde gevoelens oproepen. Terwijl dit onderwerp enerzijds een confrontatie met een fascinerend cultuur-historisch verschijnsel is, kan het anderzijds vanuit onze eigen gevoelens ook iets bedreigends inhouden. Dit laatste is begrijpelijk: sterven en rouwen maken immers nauwelijks meer openlijk deel uit van onze huidige samenleving, terwijl, gemeten naar de rijkdom aan objecten die overgebleven is van vorige generaties, de dood- en rouwcultuur in de toenmalige samenleving een wezenlijker plaats ingenomen moet hebben.

Algemeen uitgangspunt van de tentoonstelling en de catalogus is dan ook het pogen om inzicht te geven in een gebeuren dat ooit een belangrijke, ons niet meer bekende, plaats in de sa-

menleving heeft ingenomen. Waar dood en rouwen in de 18de en 19de eeuw nog zo geheel verweven lijken met het dagelijks leven, proberen expositie en catalogus iets van die samenhang te laten zien. Ook komen elementen aan bod die op zich moeilijk zichtbaar te maken zijn, zoals religieuze opvattingen, financiële praktijken, de dood in de literatuur, de dood in het kinderboek en nieuwe opvattingen over begraven en rouwen. Deze aspecten worden ondermeer in de artikelen achter in de catalogus uitvoerig belicht.

Die verwevenheid waarover we spreken moet ook blijken uit de kortere thematische catalogusteksten. Ze gelden tevens als begeleiding van de tentoonstelling die volgens dezelfde thema's is ingedeeld. Deze volgen min of meer chronologisch van 1700 tot 1900 het proces, waarbinnen zich de handelingen vóór, tijdens en na het sterven afspelen. In deze periode fungeren als breek-

punt de nieuwe opvattingen over het buiten de kerk en de stad begraven en de verwezenlijking daarvan door een Koninklijk Besluit, dat kort voor het jaar 1830 genomen werd. Toen vonden onder invloed van deze nieuwe begraafgebruiken ingrijpende veranderingen plaats, die vooral van organisatorische en financiële aard waren.

De afbakening in tijd van 1700 tot 1900 en de groepering rond het cruciale jaar 1830 is gekozen om enige overzichtelijkheid in catalogus en expositie te scheppen. Er ontstaat een verdeling in twee perioden, die door min of meer gelijkwaardig en vergelijkbaar materiaal toegelicht kunnen worden. Het jaar 1900 is als einddatum gekozen omdat toen de rouwcultuur begon af te nemen.

Verder is er een beperking gehanteerd ten aanzien van de bevolkingsgroepen uit de toenmalige samenleving: het platteland werd bewust terzijde gelaten om geen aandacht te hoeven geven aan lokale, moeilijk te dateren en te verifiëren gebruiken. Overigens zijn deze gebieden veelal al in het volkskundig onderzoek aan bod gekomen. Gekozen is voor de stedelijke, burgerlijke rouwcultuur. Juist in die cultuur treffen we een rijkdom aan materiaal over sterven en rouwen aan, die zich goed leent om bestudeerd en tentoongesteld te worden.

De thema-teksten van catalogus en tentoonstelling zijn grotendeels samengesteld uit gedrukte en geschreven bronnen of ontleend aan verschenen publicaties en soms aan de artikelen achter in deze catalogus. Ze beogen een aanzet tot verder onderzoek te zijn. Hierin en vooral door middel van een bibliografie wordt getracht de huidige stand van de — hier overwegend Nederlandse — literatuur over dit onderwerp weer te geven en toegankelijk te maken.

Het is uiteraard niet de bedoeling van de tentoonstelling om de belangrijke maatschappelijke verschijnselen rond sterven en rouwen alleen maar vanwege hun historisch belang te benaderen. Daarnaast willen we ook proberen het verschil te ontdekken tussen de beleving van toen en die van nu, en de redenen nagaan van de veranderingen, die zich hebben voltrokken. Als we ons proberen te verdiepen in de oorzaken die geleid hebben tot het verdwijnen van de rouwcultuur, moeten we ons in veronderstellingen begeven. En dan is het alleen al onduidelijk wanneer dat proces een aanvang genomen heeft. Stellen we niet te gemakkelijk dat de ver doorgezette schaalvergroting, de ontkenkelijking en de toename van crematies de belangrijkste oorzaken geweest zijn? Want met hetzelfde recht kunnen we suggereren dat het huidige taboe over de dood, want daar gaat het hier eigenlijk om, al tegen het eind van de 18de eeuw is ontstaan. Moeten bepaalde aspecten van het toenmalige sterven en rouwen niet al in de richting van een taboe geïnterpreteerd worden?

Aan het eind van de 18de eeuw winnen nieuwe visies terrein, waardoor de mens zich als onderdeel van een nieuw denksysteem op een totaal andere wijze in het wereldstelsel geplaatst ziet. Juist dan ook ontstaan de theorieën over dood en rouwen, die zulke verstrekkende gevolgen hebben gehad. Waren het bijv. wel hygiënische opvattingen alleen, die het verwijderen van de doden uit kerken en steden propageerden? Betekende de wens van de nabestaanden om in de kerken niet langer boven de resten van hun doden te verkeren, niet een groeiend taboe rond de dood? Was het niet zo dat al naar gelang de preoccupatie met de hygiëne rond het stoffelijk overschot toenam, de confrontatie met de vermanende werking die van het dode lichaam uitging op de achtergrond raakte? Was de toen al bepleite vereenvoudiging van het rouwen wel enkel en alleen bedoeld om begrafeniskosten voor velen dragelijk te maken? Hield de inrichting van de begraafplaats met zijn parkachtige beplanting niet op zich al een camouflering van de dood in? Met andere woorden: zou de verstoting van sterven en rouwen, die onze eigen samenleving kenmerkt, niet al tegen het eind van de 18de eeuw een aanvang hebben genomen?

Opmerkelijk is overigens wel dat, ondanks 18de eeuwse aansporingen tot versoering, in de 19de eeuw juist een intensivering als nooit tevoren van het rouwbetoon plaatsvindt. Critici uit de 20ste eeuw betichtten onze 19de eeuwse voorouders van de leegheid van die gebruiken rond sterven en rouwen. Hun rigoureuze opvatting dat die rouwcultuur met recht is verdwenen heeft veel navolging gehad. Openbaar rouwbetoon en het tonen van verdriet zijn in onze ogen niet langer geaccepteerd. Sterven en rouwen dienen veel meer een individueel gebeuren te zijn. In die zin heeft het protestantisme van nu zijn calvinistische oorsprong niet verloochend. Waar in de vroege 19de eeuw J. Boeke al erkende dat alle plichtplegingen rond het rouwen "bemoeiingen zijn die aan de droefheid eene heilzame afleiding geven", zo mag hier op zijn minst wel gesteld worden dat het tegenwoordig ontbreken van die plichtplegingen tot het isolement van de stervenden en rouwenden heeft bijgedragen.

Hier wordt overigens allerm minst gepleit voor een herleving van de 19de eeuwse gebruiken, maar wel voor het zoeken naar mogelijkheden en vormen om sterven en rouwen meer in onze samenleving te integreren.

Tentoonstelling en catalogus trachten een verbinding te leggen tussen vorige generaties die aan hun eigen rouwcultuur nog een wezenlijke functie toekenden en onze eigen samenleving die door het ontbreken van een dergelijke cultuur gekenmerkt wordt.

D.P.S.

De tentoonstelling Dood en Begraven is gemaakt ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Eerste Utrechtse Algemene Begraafplaats. Op 15 mei 1830 werd in het Koninkrijk der Nederlanden definitief het verbod van kracht om de doden in de kerken te begraven. Aan een eeuwenoude christelijke traditie kwam zo een einde. Daardoor ontstonden allerlei problemen van religieuze, financiële en organisatorische aard. Met name in de steden voltrokken zich veranderingen in verschillende aspecten rond het sterven en rouwen.

Vier kanunniken mediterend bij een geopend graf over de vergankelijkheid van het aards bestaan, door de Meester van de Spes Nostra, eind 15de eeuw Rijksmuseum, Amsterdam (niet op tentoonstelling aanwezig)

De periode van omstreeks 1700 tot ongeveer 1830 wordt getoond in de Klaaskerk, de tijd van 1830 tot ongeveer 1900 is te zien in de Tuinzaal.

Daarna zijn veel gebruiken rond sterven en rouwen verdwenen. Of dat een goede zaak is willen we aan het oordeel van de kijker en de lezer overlaten.

Dood en Begraven 1700-1830

In dit deel van de tentoonstelling wordt geprobeerd iets van datgene weer te geven wat vele generaties vóór ons zich bij het sterven en de dood voorstelden. Uit bronnen, zoals theologische geschriften, uit stichtelijke boeken, uit literatuur en schilderijen kunnen we wel wat afleiden. Maar persoonlijke ervaringen, emoties en angsten vinden we daar niet in terug. Vaak

zijn de vormen om die gevoelens kenbaar te maken clichés geworden. We laten hier zien welke middelen er vroeger waren om aan het verdriet rond het sterven uitdrukking te geven. Konden echter gedragsregels de dood aanvaardbaar en het rouwen zinvol maken? Dat weten we niet want de vormen en de étiquette van het rouwen hebben, zeker in onze ogen, veelal gevoelens verhuld.

De dood in het dagelijks leven

Tegenwoordig vindt het sterven bijna in afzondering plaats. Vaak wordt er nauwelijks ruchtbaarheid aan gegeven. Vroeger was het sterven, evenals trouwen en kinderen krijgen, veel meer een maatschappelijk gebeuren. De omgeving vervulde door het rouwen zijn sociale plichten ten opzichte van de gestorvene en de nabe-

staanden. In het verschil tussen de vorstelijke begrafenis met zijn uitbundig ritueel en het simpele begraven van de arme op de stadswal komt de afgebakende structuur van de samenleving tot uiting. Ieder had daarin zijn eigen plaats – en laatste rustplaats. De christelijke opvattingen over en de uitbeeldingen van de dood zorgden ervoor dat de mens, nog afgezien van de soms gruwelijke realiteit, nadrukkelijk zijn sterfelijkheid onder ogen moest zien.

De dood als voorbeeld

De uitbeelding van de dood heeft vooral destijds een belerende functie gehad. Een doods-hoofd, de Dood als geraamte met een zeis of de uitbeelding van de gestorvene wijzen de mens op de vergankelijkheid van zijn aardse leven. Niet alleen stichtelijke boeken, preken en predicates maar ook schilderijen en prenten probeerden de mens te overtuigen van de ijdelheid (vanitas) van zijn bestaan op aarde. In de kerk, op straat of thuis, zag, hoorde en las hij de bezwerende woorden "Heden ik, morgen gij"; "De mens is een zeepbel"; "Gedenk te sterven"; het waren de waarschuwingen die de mens zich ter harte moest nemen wilde hij zich op zijn eeuwig heil voorbereiden. Goede werken op aarde zijn van grote invloed op het bereiken van dit heil.

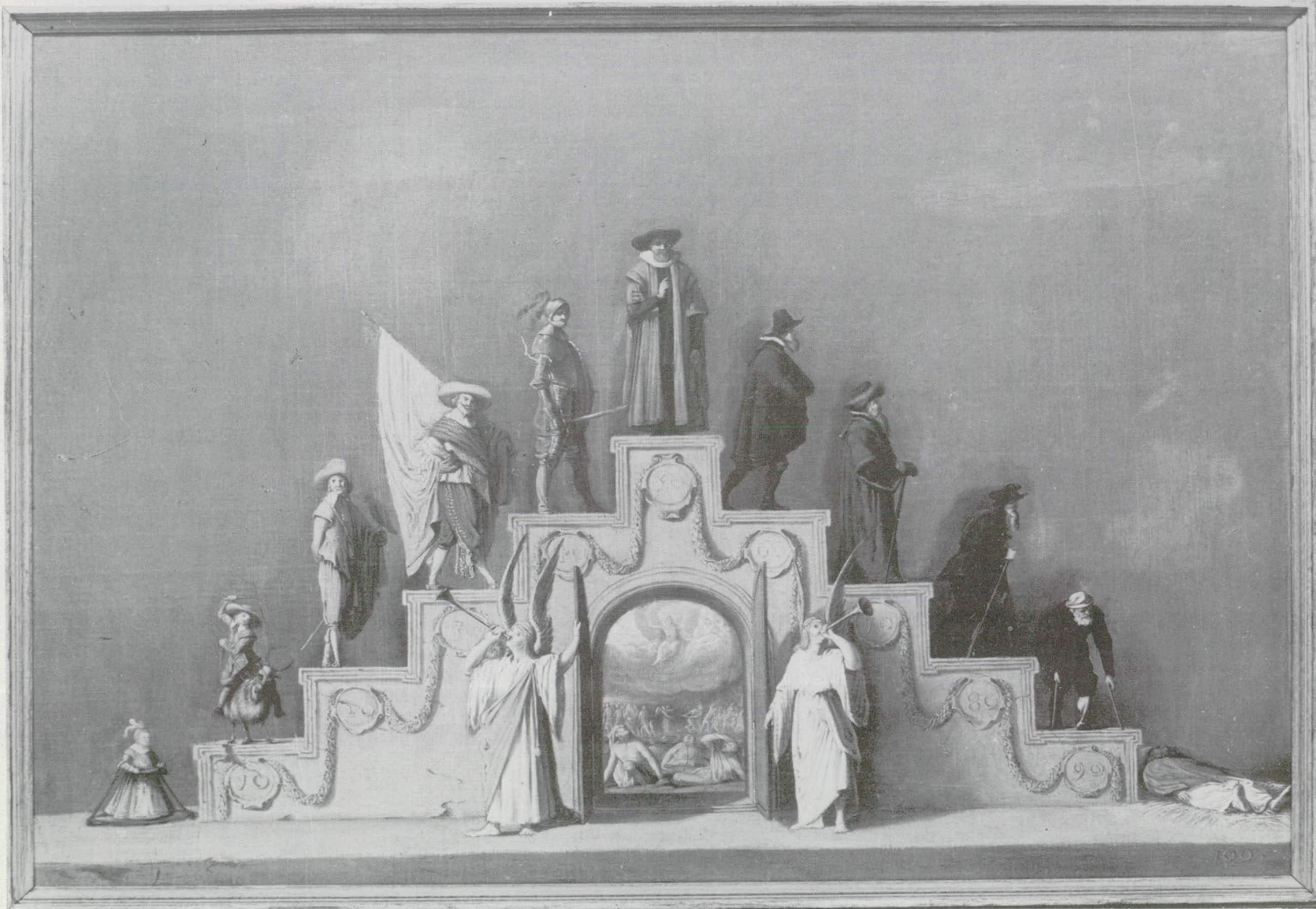
Die vermanende boodschappen waren veelal in het latijn gesteld, resp.: Hodie Mihi, Cras Tibi; Homo Bulla, Memento Mori. Door hun samengaan met afbeeldingen waren ze toch voor iedereen begrijpelijk. Een verwelkende bloem, een uitgedoofde kaars, een zandloper, kostbaar vaatwerk wijzen allemaal op de ijdelheid van het aardse bezit – vaak ook nog in combinatie met een schedel. De symbolische betekenis van dit soort uitbeeldingen op schilderijen – ze worden vanitas-stillevens genoemd – is voor ons lang niet altijd zonder meer duidelijk, maar voor de toenmalige beschouwers wel.

De nietige mens was een organisch deel van een groot geheel, waar altijd alles in het teken staat van leven, afsterven en weer opbloeien. Die onafwendbare confrontatie van de mens met de dood komen we ook tegen in de symboliek van de Trap des Levens. Zoals het jaar zijn jaargetijden heeft, zo heeft het mensenleven

Doodkistje met geraamte op baar, 18de eeuw
Rijksmuseum Het Catharijneconvent,
Utrecht

Memento Mori met doodshoofd en vlieg en vermanende opschriften:
Wacht uu van sonden/soe doet ghi wel/
den tijt es cort/de doot es snel.
En hoept in dese werrel niet zeer/
Dit huuske blijft uu en niet meer.
uit: M. de Meyer, Volksprenten in de
Nederlanden

Levenstrap, Hollandse school, 17de eeuw
Museum Haus Koekoek, Kleef
 Een ideaal leven: met 50 bereikt een man de top van zijn carrière, met 100 sterft hij van ouderdom.

Dood kind, schilderij door B. van der Helst, ca 1650
Dienst Verspreide Rijkscollecties in bruikleen aan Stedelijke Musea, Gouda
 Een uitgedoofde fakkel symboliseert de dood van dit op stro opgebaarde kindje.

zijn levensgetijden: hij wordt van kind jongeling, van man tot grijsaard. Die levenstijden kunnen in drie, vier of tien trappen zijn uitgebeeld. Zo leidt de Trap van opgang, via neergang naar de uiteindelijke verrijzenis, die door de engelheraut wordt aangekondigd.

Uurwijzer des doods, 17de eeuw
Frans Halsmuseum, Haarlem
Het tijdstip van een terechtstelling werd
hierop aangegeven voor de vroedschap
die daarbij aanwezig diende te zijn.

Dodenlijsten met aantallen sterfgevallen,
Amsterdam 1727, 1767 en 1798
Particuliere collectie, Amsterdam

Doodsoorzaken

Sterven en dood waren in de 18de eeuw een veel openlijker gebeuren dan tegenwoordig, en vooral in de steden door hun frequentie. Ziekten en epidemieën waren de zichtbare oorzaken van hoge sterftecijfers; vaak overtroffen ze het aantal geboorten. Als de graanprijzen ste-

gen, vielen er nog meer slachtoffers. De honger nam toe, want de meeste mensen moesten meer dan de helft van hun inkomen aan voedsel – voornamelijk brood en pap – besteden. Zo bepaalden plotseling stijgende onkosten van het levensonderhoud het ritme van de sterftecijfers.

In de 16de en 17de eeuw kostten oorlogshandelingen veel slachtoffers; de Tachtigjarige Oorlog eiste veel doden. Pas in de 18de eeuw verdween deze doodsoorzaak in de toenmalige Republiek. Afgezien van de "natuurlijke" sterfte blijven nog over de sterfgevallen door ongelukken en ter dood veroordelingen. De kindensterfte was onvoorstelbaar. Meer dan dertig procent van de kinderen stierf al in het eerste levensjaar. Pas in de tweede helft van de vorige eeuw kwam hierin verandering door wat gunstiger economische omstandigheden, verbetering in de woonsituatie, medische zorg en voedselvoorziening.

Ondanks het feit dat de sterftecijfers de geboorten ver overtroffen, bleef de stadsbevolking in de 18de eeuw ongeveer constant. Dat kwam door een aanhoudende stroom immigranten naar de steden.

Begeleiding van de stervenden

Onze problematiek rond stervensbegeleiding kende de 18de eeuw nog niet. Hij beschikte over een aantal vaardigheden om het sterven tegemoet te treden. Zijn geloof inspireerde hem hiertoe. Gebeden, met of bij de stervende gelezen, werden ook samen met de bijeengeroepen familie en bureu uitgesproken. Bij de Rooms-katholieken kon de priester de laatste biecht afnemen en het Oliesel toedienen. Bij de protestanten sterkte de predikant, maar nog vaker de speciaal hiervoor aangestelde zieken- trooster, de patiënt in zijn geloof. Het afscheidnemen van een stervende behoorde tot de vaste rituelen. Dan kon de stervende zelf zijn zegen geven. Na het intreden van de dood kon de dode gekust worden en werden zijn ogen gesloten.

Het protestantisme kent geen nadrukkelijk stervensritueel; dit is wel het geval bij de joden. Daar vindt het sterven, zo mogelijk, plaats in het openbaar. Temidden van zijn familie belijdt de religieuze jood zijn zonden en allen reciteren zolang mogelijk met hem de geloofsbelijdenis.

Het sterven

Over de manier waarop mensen stierven lezen we bijna alleen in medische verslagen van vorstelijke lijfartsen of in beschrijvingen van de dood van beroemdheden, waarin ook wel de "laatste woorden" opgenomen werden. Deze beschrijvingen werden vaak om hun nieuws-waarde gepubliceerd. Een verslag daarentegen van het sterven van een "gewoon" mens komt zelden voor.

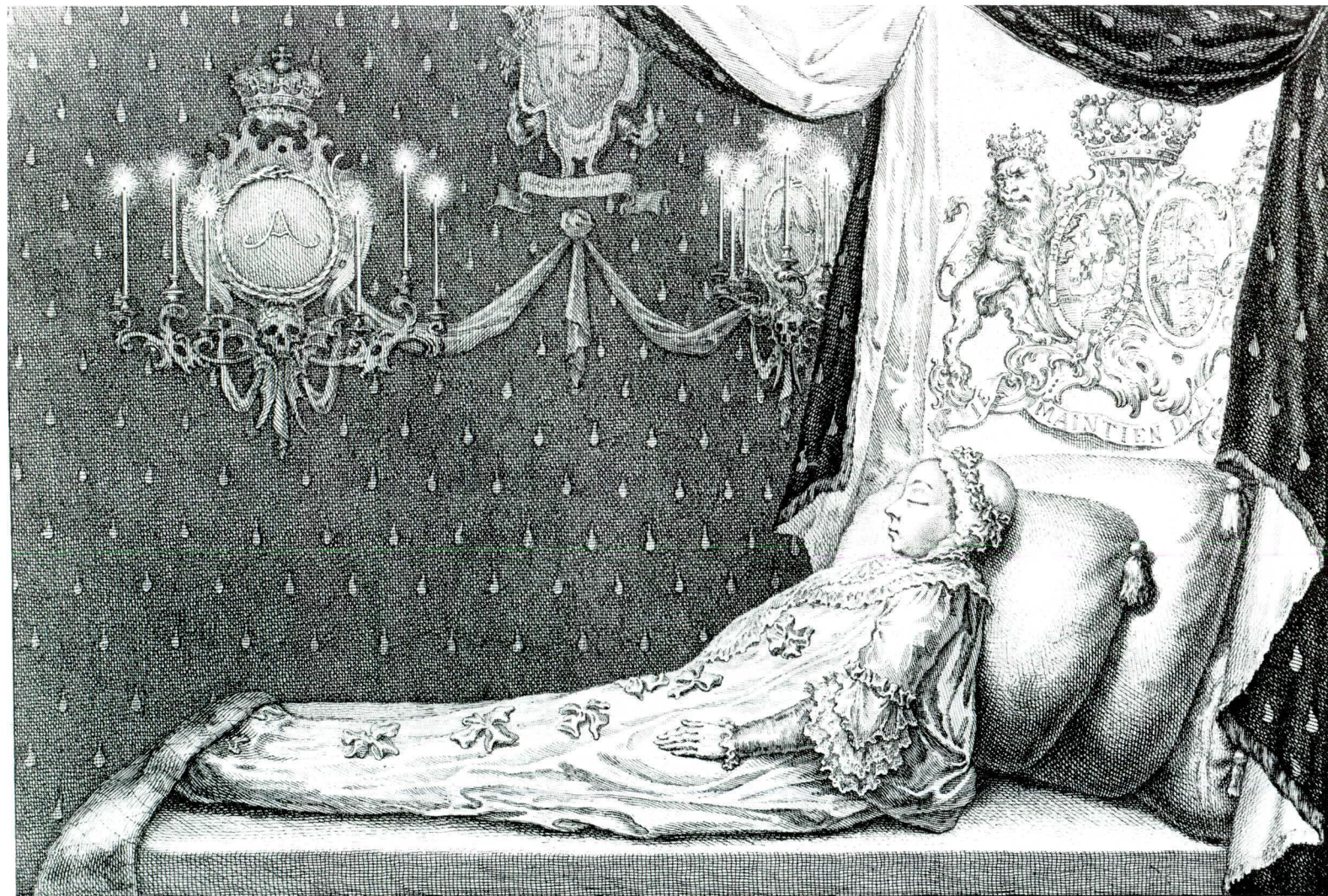
De brief over het sterven van zijn echtgenote door Gideon Loten aan zijn ouders in Utrecht, geschreven in Ceylon 1755, is een van die zelden voorkomende gevallen.

(...) Naa den eeten wierd haar Ed. gepermitteerd een kleyn glas bier te gebruyken, en dat hebbende, terwijl mijn dochter met het aangeve, en voor de mond houden van het glas hielp, uytgedronken, met noch een vingerhoed of twee vol na 't leedigen van 't eerste glaasje, ingeschonken en genuttigd zijnde, bespeurde ik kort daarna Haar Ed. d'oogen begon te draay-

en, als of Haar Ed. (...) in flauwte zou vallen doch nog opzittende, 'k schoot toe en Haar Ed. ondersteunende, die tegen mij ingebroke worde zeyde, 'k ben de bruyd, het welk door mij niet wel verstaan zijnde zeyde 'k: mijn God Antje wat is dit? Waarop Haar Ed. het hoofd niet meer kunnende ophouden (het welk ik geheel met mijn handen en hoofd ondersteunde) en het gezicht als even gemeld met een zachter stem en met een herhaalde explicatie van het voorige uytende 'k Ben de Bruyd ik gaa trouwen, het pas' (of het moeite geweest zijn, dewijl mogelijk mijn groote ontsteldheyt my heeft belet alles distinctelyk te verstaan, "ik pas", als voor deese waereld of voor 't aerdsche Huwelijk in een geestelijke zin, howel dit woord ik pas nooit Haar Ed. wijze van spreken was en dus eer op de Buyteplaats applicabel). "ik heb beter of ik heb een beter", en dus de mond geopend hebbende en de tong slaplyk daaruyt hangende, veegde 'k, zo'k wel heb gezien eenige fluymen, daar af met mijn neusdoek, waarop Haar Ed. de mond zich in gewoonlijke stand hersteld hebbende, voor altijd d'oogen

sloot met zodanig een tranquil en bevallig ge-laet alsof Haar Ed. in deszelfs tijdelijke slaap was geraakt, zoals Haar Ed. ook met een allervergenoegst en blijd' aangesigt, als iemand die in d'aller aangenaamste rust legd, is gebleeven tot den 12e ten vijf uren 's avonds wanneer Haar Welgeb. 's Lijkkase is toegemaakt en Haar Welgeb. in de kasteelkerk met alle Eer naar Haar Ed. Rang en Afkomste mitsgaders volgens de gebruyklykheyt ter aerden is besteld...

Prinses Anna, echtgenote van stadhouder Willem IV op haar paradebed, gravure naar P.C. la Fargue, 1761
Atlas van Stolk, Rotterdam
De stadhouders en hun vrouwen werden ceremonieel opgebaard, iedereen kon komen kijken en zo afscheid nemen.

*Representation du Corps de S. A. R. desfiné d'après Nature, sur le Lit de Parade.
Afbeelding van het Lyck van H. K. H. nae de Natuur geteykent, op het Praalbed.*

Na het intreden van de dood

Het intreden van de dood was door gebrekkige medische kennis soms moeilijk te herkennen. Maar "wanneer de ziel eindelijk het lichaam verlaaten heeft en men geen tekenen van leven meer bespeurt" neemt een serie handelingen een aanvang. Het lichaam van de dode wordt gewassen en gekleed voor zijn uitvaart. Met hulp van bureu — een van de oudste sociale plichten — wordt de dode in een doodshemd gekleed. Soms bezit de dode dat al, soms worden hem speciale doodskleren aangetrokken, hetgeen bij welgestelden het geval is. De vrouwen kregen een witte mantel met strikken aan, de mannen een slaapmuts met zwarte linten. Vaak maakte het doodskleed al deel uit van de uitzet. Op de ogen van de gestorvene worden muntstukken gelegd om ze gesloten te houden. Een timmerman kwam de maat voor de doodskist nemen.

Stadhouder Willem IV op zijn paradebed, gravure door P. de Swart, 1752
Atlas van Stolk, Rotterdam

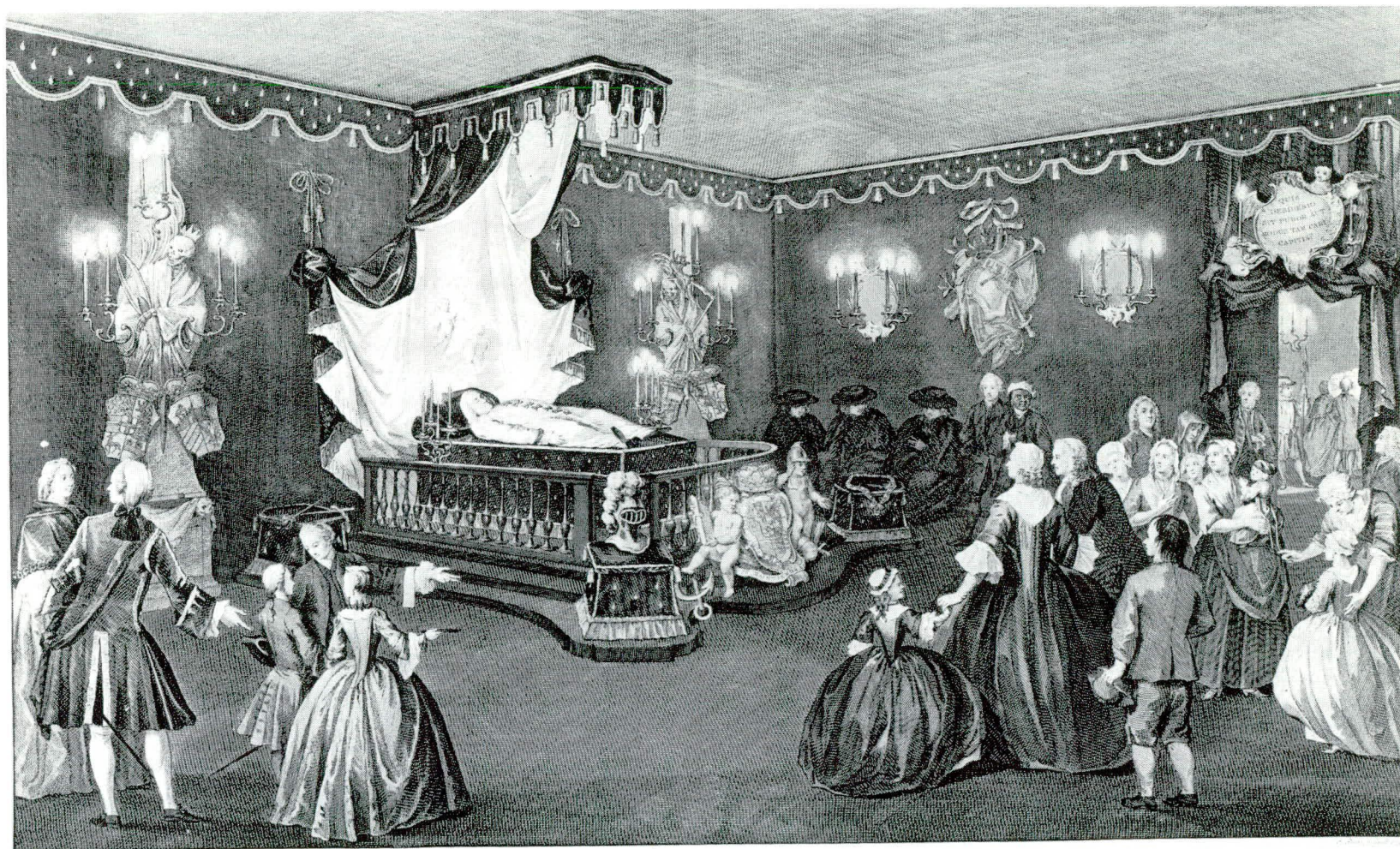
De doodkisten kunnen in het deksel glazen raampjes hebben, maar meestal zijn ze eenvoudig. Als de nabestaanden het kunnen betalen worden er fraai versierde exemplaren met fraaie handvaten aangeschaft. Van binnen zijn die met linnen bekleed en met zwart lint afgezet. In Amsterdam mogen geen eiken kisten gebruikt worden omdat dit hout niet snel vergaat. Wit of zwart geverfde kisten hebben in verschillende steden de voorkeur. Allerlei wettelijke voorschriften met betrekking tot de vervaardiging van de doodskist moeten de kwaliteit garanderen.

In de 18de eeuw ontstaat er kritiek op de overdadige uitdossing en herberging van de doden. Een nieuwe pruik of fraaie japon speciaal voor de gelegenheid gekocht wekken de lachlust op van Le Francq van Berkheij; hij pleit voor sobere doodskleding. Zwart lint aan het doodskleed wordt nog wel getolereerd, maar de protesten tegen "roomse" versiersels van de doden en doodskleden blijven.

Rouw en waken in huis

Rituelen om de gestorvene, zoals het waken bij de dode en het kenbaar maken van de dood, verschillen per stad, dorp of streek. De gewone burgerij waakt thuis bij zijn doden, maar Le Francq van Berkheij (1776) beklaagt zich erover dat de aanzienlijken dat niet nodig vinden, hun huis verlaten en de stad uit reizen "om zig ook in die gevallen door eene Hoofsche Mode van het Gemeen (gewone volk) te onderscheiden".

Binnenshuis worden spiegels met zwarte stof afgedekt, weggenomen of omgedraaid; klokken worden stilgezet. In sommige steden worden lantaarns met zwarte linten naast de deur opgehangen. Meer plaatselijk is het gebruik van strobossen of zogeheten lijkborden bij de deur, waar het sterfuur op vermeld staat. Overal is het gebruikelijk ramen en luiken te sluiten. Al naar gelang de bloedverwantschap worden meer of minder luiken gesloten. De buurt neemt op dezelfde manier deze rouw aan.

Representation perspective de la Salle de Paravous la quelle le Corps de Sr de la Ville de Rotterdam a été exposé au Public

Perspective Afschieting van de Paravous Zaal waarin het Lijk van Sr de la Ville de Rotterdam is uitgesteld ten openbare

*Voor die sich staaght tot God begeeven,
Bazdt hier de Doodt het eeuwigh leeven.*

Het is een out gebruyk in Deventer de Stede,
En by den Ylel-ftroom meer ander plaatzen mede,
Dat, waar in eenigh huys een dood' is of een lijk,
Wert uyt-gehangen een Lanteirne tot een blijk,
Ick segge sonder keers, of eenich licht van binnen,
Wat sulcx beduyden wil kan jeder haalt verzinnen,
Verhuylt is 's levens licht, vertrocken is de ziel,
Gansch ydel is de Romp van 't guut hem onderhiel,
Dan is het al bejaaght, geloopen en geronnen,
Dan ist behouden-reys is maar de ziel gewonnen,
Wat wilmen meerder doch als 't dagelijksche Broodt,
Wat ist hier doch op 't lelt? het eyndt dat is de doodt.

't Vijf-

Organisatie van de begrafenis

Van de familie-financiën hing het af in welke mate de organisatie uit handen werd gegeven. Begrafenissen van armen waren in duidelijke regels vastgelegd. Als er geen familie was of geen burenhulp, dan zorgde de overheid voor hun begrafenis. In andere gevallen zorgden familieleden of burenhulp voor alles; de overheid kon hen daartoe verplichten. Ze kochten de doodkist en regelden het vervoer. Armen-graven bevonden zich op de stadswallen of bij de kerk. Wie wel wat of veel betalen kon, besteedde de organisatie uit bij de doodbidder of aanspreker. Utrecht bezat beëdigde groefbidders. Was de gestorvene een gildebroeder, dan regelde zijn gilde de begrafenis.

Gevel met dodenlantaarn, illustratie uit J. van de Veens, Zinnebeelden oft adamsappel . . ., Amsterdam 1658
Atlas van Stolk, Rotterdam

Redevoering om in een sterfhuis uit te spreken door Jan Willemz. Ris, titelpagina van de uitgave in Haarlem, 1744
Atlas van Stolk, Rotterdam

Aanspreker

De doodbidder of aanspreker, een begrafenisondernemer, was een onmisbaar element in het stedelijke begrafeniswezen. Hij kon alles regelen en had soms een rouwwinkel, waar kledingstukken en begrafenisbenodigdheden gekocht of gehuurd konden worden. Was hij lid van een gilde, dan werden zijn financiële praktijken min of meer gecontroleerd. Vaak ook was hij zelfstandig met of zonder neveninkomsten. De oorspronkelijke taak van de aanspreker was om uit te nodigen voor de begrafenis. Hij ging langs de deuren en las de naam op van de genodigde die vermeld stond op adreslijsten, die door de familie waren samengesteld of hij gaf de gedrukte invitatie af. Altijd is hij voorwerp van spot geweest; vooral zijn drank- en zijn geldzucht, zijn pseudo-deftigheid en zijn vak-kleding moesten het ontgelden.

De deftigheid van de familie bepaalt het aantal bidders (uitnodigers). Vijf of zes is wel het maximum. Aan de hand van voorgedrukte adreslijsten, met aankruisingen door de familie, of van handgeschreven celen, loopt de bidder zijn wijk af. Hij heeft een zwarte mantel aan, een witte bef, een zwarte steek op met rouw-lamfer (een afhangende zijden lap) en witte handschoenen. Al deze attributen hangen af

REDENVOERING

Geschiedt om in een

STERFHUYS,

Op den dag der *Begraavinge*, den *Begeleyders* van het *Lyk*, ter bevordering van waare *Godzaligheid*, voorgedragen te worden; opgesteld door

JAN WILLEMZ. RIS,
Leeraar der *Vriese* DOOPSGEZINDE Gemeente te
WESTZAALEN.

Na zyn Overlyden uitgegeeven;

DOOR

AGE WYNALDA,

Leeraar der MENNONITEN te HAARLEM.

Te Haarlem by IZAAK VANDER VINNE, Boek- en Papierverkooper.

J. Kuyper sculp.

T. Vermeulen sculp.

Maak bekend dat overleden is I *Je vous annonce la mort de*

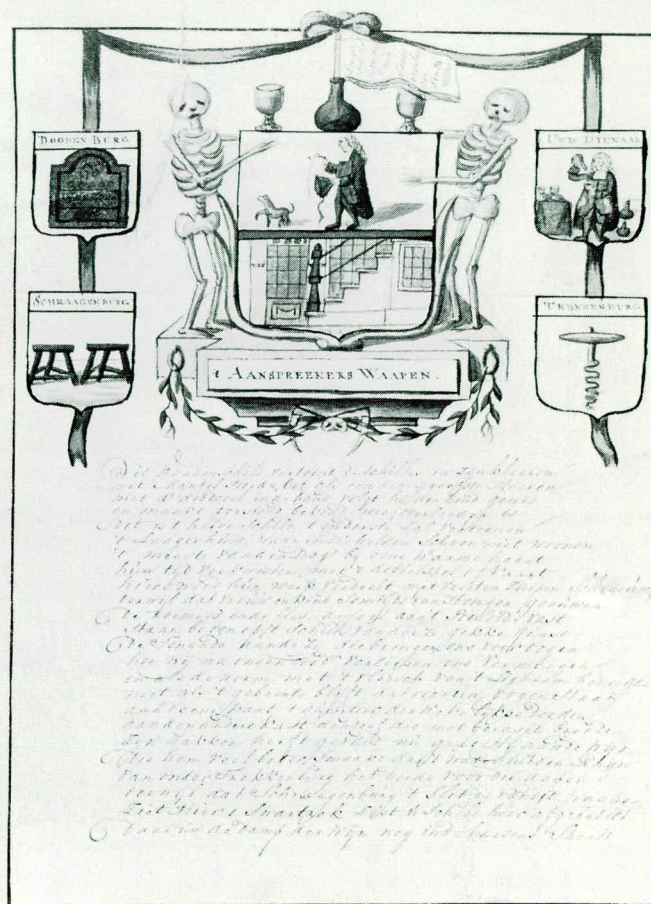
*Amsterdam, 1811. In E. Maaskamp, Nalverstraat en Dam No. 1.
Londra, Published by Colnaghi & Co. Cockspur Street No. 43.*

van de prijs die men betalen wil. Bij de opgegeven adressen meldt de aanspreker "gantsch deftig: de Heer van Dam, word van wegens de familie bekend gemaakt, dat overleden is mejuffrouw Sara de Haan". Op de dag van de begrafenis — de aanspreker heeft al het voorbereidende werk gedaan: begraafbelasting betaald, aangifte gedaan, graf gereserveerd, kist gekocht etc. — regelt de voornaamste aanspreker het bezoek van de genodigden. Hij zorgt voor de ordelijke opstelling — al naar gelang de bloedverwantschap — van de genodigden die te voet of per koets volgen. Ook roept hij de namen af van degenen, die in de rijtuigen plaats nemen.

Om de ter aarde bestelling in de afgepaste tijd te doen plaatsvinden is bij grote begrafenis

de route door de aanspreker al van te voren gelopen. Met zijn horloge in de hand heeft hij "de lijkstatie afgetreden".

Bij eenvoudige begrafenis worden burens, volgens traditie, verzocht de dode naar de begraafplaats te dragen. Is de stoet na de begrafenis bij het sterfhuis teruggekeerd, dan nodigt de hoofdaanspreker het gevolg uit binnen te komen; er worden dan dranken en broodjes geserveerd. Als de nabestaanden minder draagkrachtig zijn, wordt bier geschonken en zijn er broodjes. Rond het einde van de 18de eeuw is er grote kritiek op het optreden van de aanspreker, die alleen maar appelleert aan het snobisme van de nabestaanden, en daarop zijn inkomsten baseert.

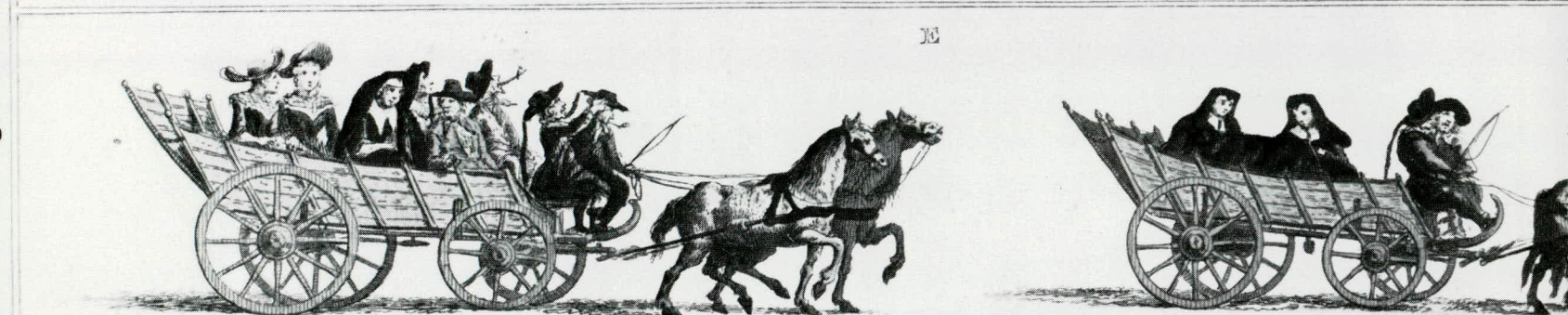
Parodie op het wapenschild van een aanspreker, penseeltekening, ca 1780
Atlas van Stolk, Rotterdam

Aanspreker, illustratie uit E. Maaskamp, *Kleeding, zeden en gewoontes in de Bataafsche Republiek*, Amsterdam 1803

Atlas van Stolk, Rotterdam

Registratie

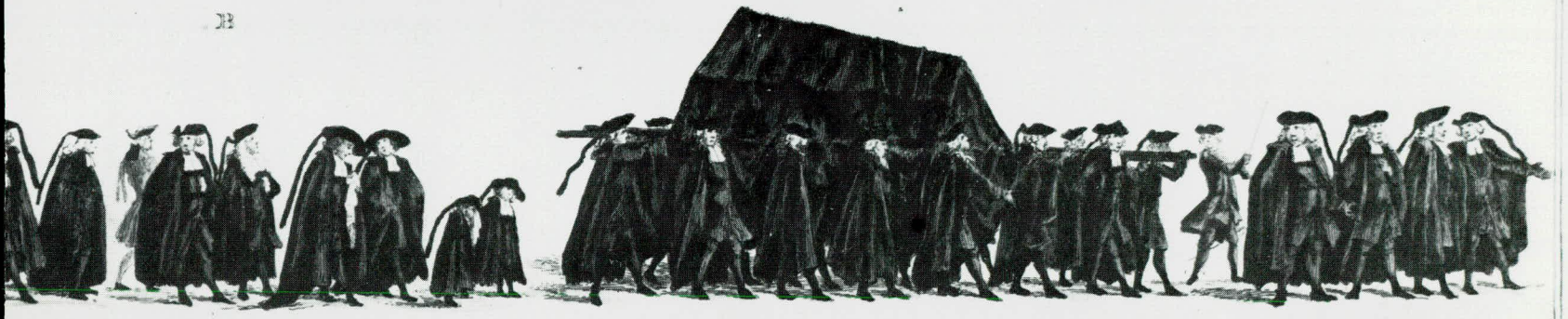
Om de steeds terugkerende onduidelijkheden bij de registratie van de doden te vermijden en de inning van de begraafrechten te waarborgen, waren de stadsgroefbidders — de aansprekers — in Utrecht aan voorschriften gebonden. Hun doden moesten zij iedere maandag op de "mombkamer" ten stadhuize melden. Op een briefje door hen in duidelijk leesbaar schrift gesteld, moesten naam, voornaam, woonplaats, sterfdatum en nagelaten betrekkingen vermeld worden. Alsmede waar en wanneer de dode begraven zou worden. Om zoveel mogelijk fouten uit te sluiten moesten de bidders ook een briefje afgeven waarop deze gegevens nog eens door familieleden vermeld waren. Konden deze niet schrijven dan moesten de burens of de buurtschout assisteren. Om deze gegevens dubbel te kunnen controleren werden ook de doodgravers verplicht melding te maken van de ter aarde bestelling met naam en toenaam van de overledene en de naam van de begeleidende groefbidder.

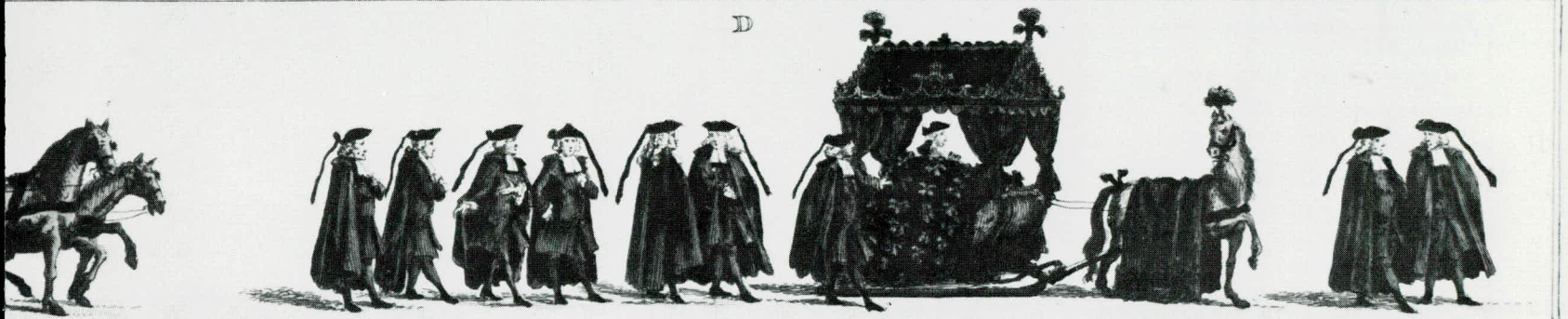
A. Eene staatelyke Adelyke Begraavenis, met koetzen. B. Eene deftige aanzie
D. Een Amsterdamsche lykstatie van een kind, met eene slede. E. De lykstatie van den Hollandschen Bo

B

D

A. Lykstatie van eenen Burger- en Koopmans lykstatie, te voet. C. De lykstatie van een jong kind, te voet. B. Lykstatie van eenen Boerenstand, met wagens. D. Gewoone lykstatie van den Hollandischen Boerenstand, te voet, en wel die eener kraamvrouwe.

S. Hobbie del. 1776.

Hollandse begravenissen, illustratie uit
J. le Francq van Berkhey, Natuurlyke
Historie van Holland, dl 3, derde stuk,
Amsterdam 1776
Atlas van Stolk, Rotterdam

Rouwbrieven en doods aankondigingen, 18de eeuw

Particuliere collectie, Amsterdam

Doodsaankondigingen, 18de eeuw

Particuliere collectie, Amsterdam

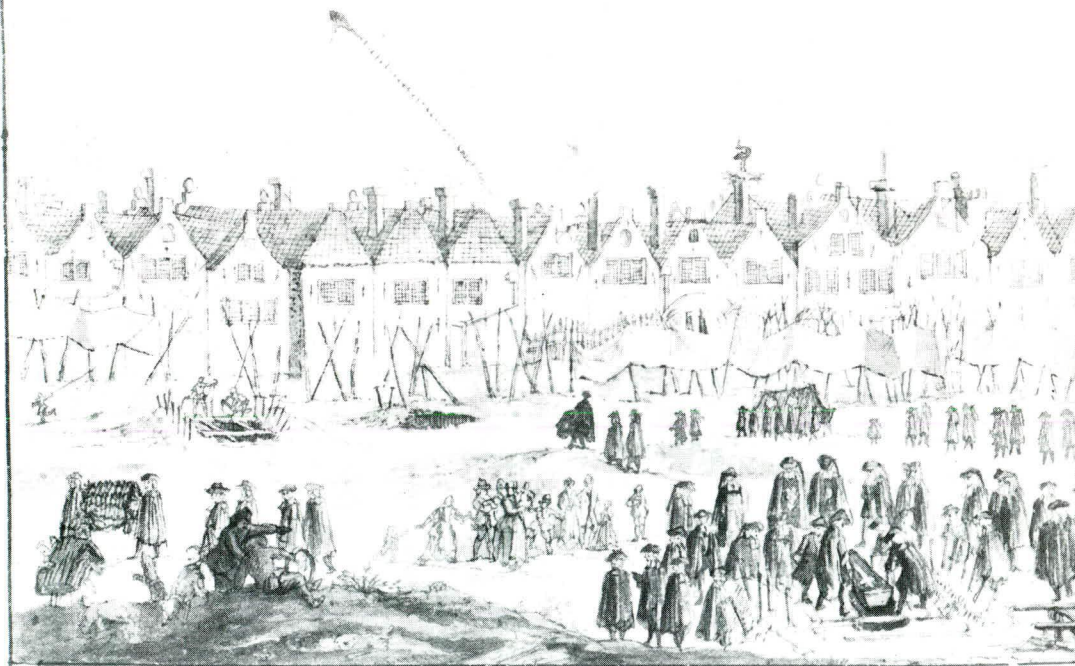
Doodsaankondigingen

Het lezen van vroegere doods aankondigingen is een boeiende bezigheid. Ondanks de veelal traditionele formuleringen kunnen er persoonlijke opvattingen over het sterven in doorklinken. Er zijn eenvoudige uitnodigingen om op een begrafenis te verschijnen. Uitvoeriger aankondigingen geven ook wel overzichten over het leven en ziekbed van de gestorvene.

De uitnodigingen om de begrafenis bij te wonen worden door de aanspreker rondgebracht, de rouwbrieven zo snel mogelijk verstuurd. De nabestaanden stellen deze zelf op en laten ze op zwart gerand papier drukken. Advertenties in couranten komen tegen het einde van de 18de eeuw in zwang.

Begraven in Utrecht

Omstreeks 1780 raakten, vooral in de grotere steden, kerken en kerkhoven overvol. Protesten daartegen namen steeds toe. In Amsterdam en Leiden werd maar ongeveer 20% van de jaarlijkse doden in de kerken begraven. De overigen vonden een plaats op de stadswallen; dat waren meestal de minder draagkrachtigen. In Utrecht lag het andersom. Daar waren de Klaas-, Buur-, Jacobi- en Geertekerk het meest in gebruik. Voor de armen was er het Klaaskerkhof. Het Klaaskerkhof had het grootste

Karthuysen Kerkhof dus van binnen.

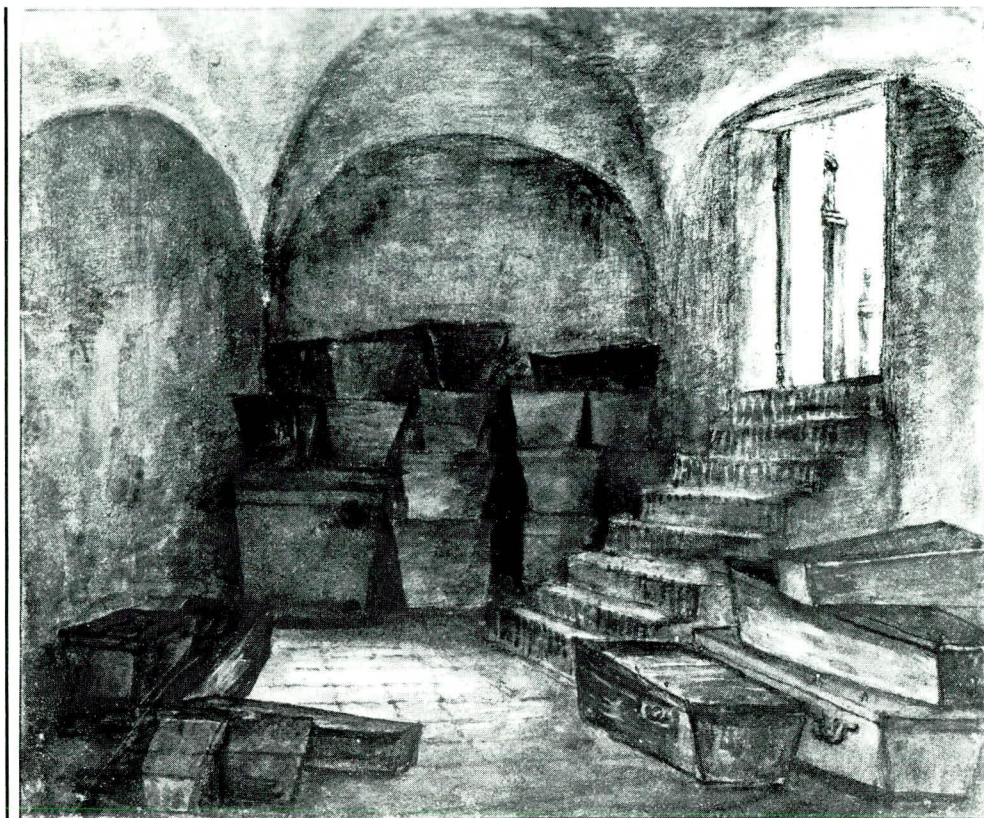
1728.

ruimtegebrek en daarom werd de Floraboomburg — buiten de wal, ter hoogte van het tegenwoordige Centraal Station — de armen toegewezen.

In de voormalige kapittelkerken, Dom-, Jans-, Pieters- en Mariakerk werd minder begraven. Katholieken werden in of bij de protestantse

Het Karthuizerkerkhof te Amsterdam, door J. Stellingwerff, 1728

Historisch-Topografische Atlas, Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam
Er worden pogingen gedaan de begraafplaats door zeildoek aan het oog te onttrekken.

Grafkelder van de familie De Ruyter, tekening door G. Lamberts, 1813
Historisch topografische atlas, Gemeentelijke archiefdienst, Amsterdam

Plattegrond en doorsnede van de grafkelder in de kerk te Warmond, tekening door G. Lamotte, 1775
Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht

in de maatschappij van hoog tot laag weerspiegelde zich in het begrafenisritueel. Daarvoor moest wel betaald worden. Aan tientallen uiterlijkheden bij de uitvaart was de welstand van de dode en zijn familie af te lezen.

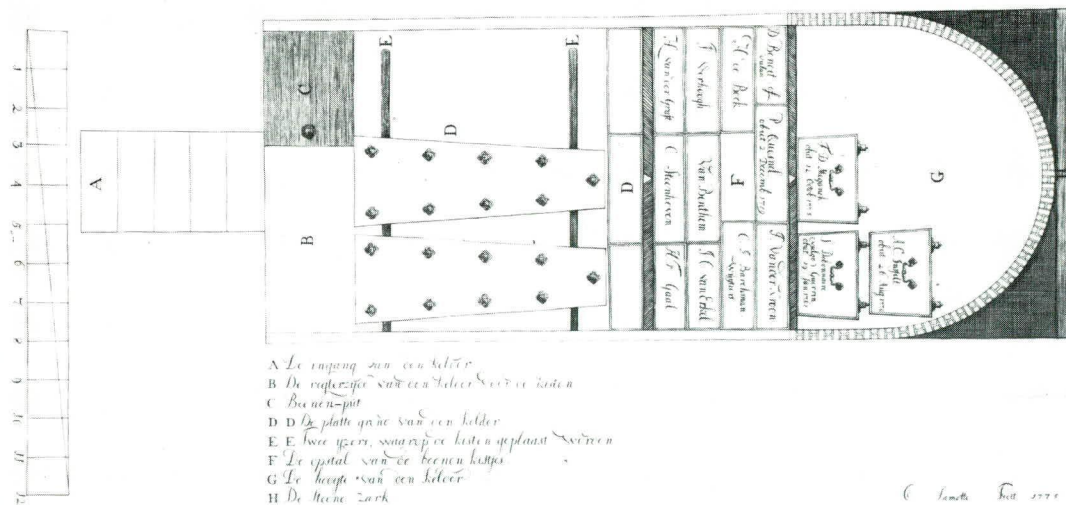
Het aantal dragers, aansprekers, de lengte van de rouwlamfers, de luxe uitvoering van de kist, het rouwlaken, de koets, de volgkoetsen, de tijd van het begraven, de plaats in de kerk, het luiden van de klokken: alles was te koop. Uit tekeningen, prenten, beschrijvingen, maar vooral uit rekeningen blijkt dat enorme bedragen uitgegeven zijn aan het begraven. Die het konden betalen reserveerden geld van hun nalatenschap en schreven soms precieze instructies. Armenbegravingen zijn nauwelijks uitgebeeld, laat staan beschreven. Hoogstens vinden we summiere ontvangsten in de kerkrekeningen.

De ceremoniële begrafenissen van de stadhouders van de Republiek en die van hun echtgenoten en familieleden gaan terug op oude tradities. Deze zogeheten "pompae funebris", lijkoptochten, werden achteraf door prenten en teksten uitvoerig in prachtig verzorgde boeken vastgelegd. Tijdens de optocht op straat werden verkorte beschrijvingen als pamflet uitgeleerd.

De vlootvoogd Pieter Florisz bijvoorbeld, kreeg in 1659 een ceremoniële begrafenis. Hij was in 1658 gesneuveld bij een — overigens succesvolle — poging Kopenhagen te ontzetten, dat door de Zweden belegerd werd. Uit dankbaarheid schonk de Deense koning de pronkdeksel van de doodkist, waarin de dode vice-admiraal werd vervoerd. Op de deksel stonden de initialen van zijn naam en functie en het gedicht: "Helden wie Dū Held gewesen/ werden für und für gelesen/ Auch im Grabe wird Ihr Nahm/Ausgebreitet durch die Fam/Wie dich Flor und Rūhm der Helden/Mussen deine Thaten melden/. Deze deksel is een van de oudst bewaarde onderdelen van een pompa funebris.

De begrafenis in Hoorn moet een bezienswaardigheid zijn geweest: driehonderd militairen in zware rouw met zwarte linten en zwarte trommels. Allerlei bezittingen van de dode, zoals de handschoenen, de sporen, het zwaard, de wapenrok en het paard werden in de stoet meegevoerd.

Afbeelding van een grafkelder in de kerk te Warmond, tekening door G. Lamotte, 1775

A De ingang van een kelder
B De ingang van een kelder
C Een put
D De plaats van een kelder
E Twee ijzeren, van ijzer of koper geplaatste
F De opstal van de beken
G De ingang van een kelder
H De kleine zerk

G. Lamotte, 1775

kerken begraven. Tot in het begin van de 19de eeuw begroeven de Joden hun doden bij De Bilt.

Ruimteproblemen

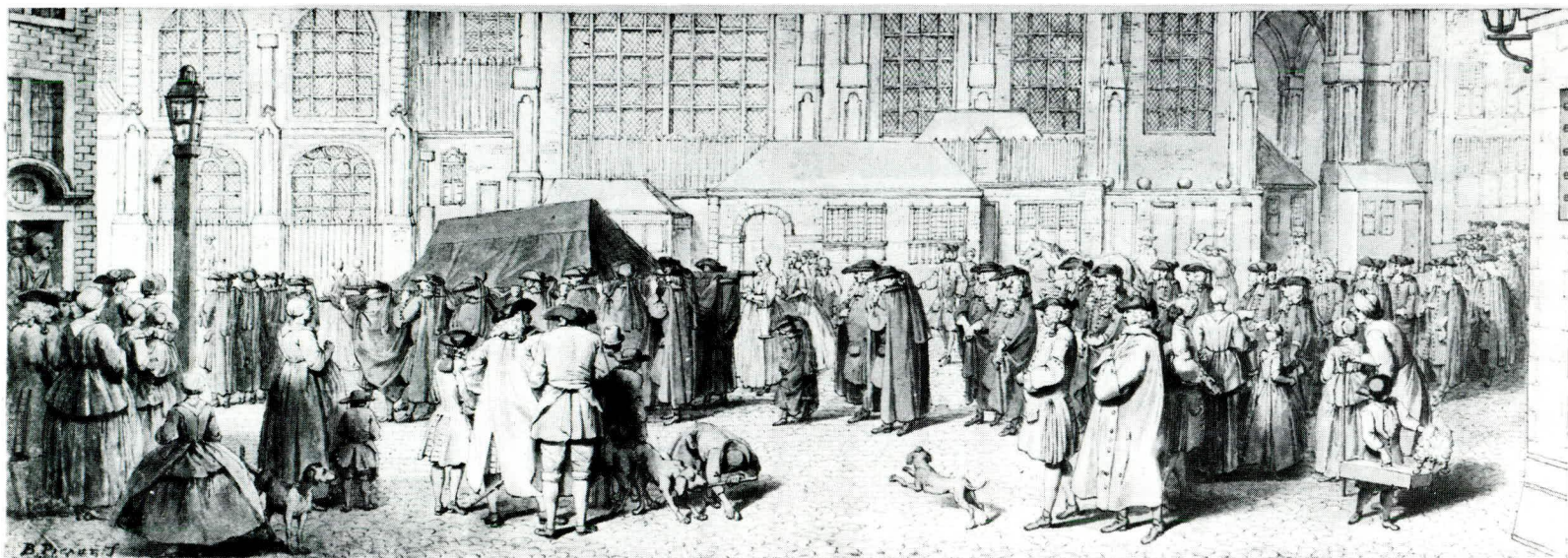
In het begin van de 19de eeuw konden in Amsterdam op ruim twintig plaatsen in en om kerken of op de stadswallen doden geborgen worden. De hygiënische toestanden moesten onvoorstelbaar slecht geweest zijn. Er komen veel klachten over verzakkende grafzerken, niet meer te sluiten grafkelders en slecht begraven doden. De overheid zelf had geen sluitend controlesysteem voor het toezicht op het begraven. Wel bestond er een algemene instructie voor de grafmakers. Ze moesten er ondermeer voor

zorgen dat het zand rondom de zerk goed werd aangestampd. Als het was weggezakt, moest het worden aangevuld om "den stank der verrotte lijken" zoveel mogelijk te voorkomen. Koster moesten de kerken voor de dienst luchten.

Begravenis

Ook na zijn dood kon de gestorvene zijn of haar maatschappelijk en financieel aanzien manifesteren. De laatste gang — gedragen of gereden — van het sterfhuis naar de kerk of het kerkhof bood gelegenheid voor hem en zijn familie, het fortuin te tonen.

De dood maakte wel elk gelijk, maar niet in de ogen van de levenden. De plaats van de mens

Begrafenisstoet bij de Nieuwe kerk te Amsterdam, tekening door B. Picart, 1720

Particuliere collectie, Amsterdam

Een van de rouwwimpels van een zeil-jacht, 18de eeuw

Rijksmuseum, Amsterdam

Bij een begrafenis of in de rouwperiode werd het jacht met verscheidene wimpels getooid. Het opschrift "Mors sceptraligonibus aequat" betekent dat de dood koningen aan arbeiders (scepters aan houwelen) gelijk maakt.

Praaldeksel voor de lijkst van Pieter Florisz., vice-admiraal van Holland en Westfriesland, 1659

Westfries Museum, Hoorn

De koning van Denemarken schonk het praaldeksel uit erkentelijkheid voor de Hollandse hulp. De kist met het gebalsemd lijk werd onder dit deksel naar het vaderland vervoerd.

Deftige begrafenissen omstreeks 1810

"De eenvoudige ter-aarde-bestelling van aanzienlijke lieden, zoals die te Amsterdam, Delft, Dordrecht, Den Haag, Haarlem, Leijden, Rotterdam en Utrecht, vindt plaats des avonds na 7 uren. Het lijk wordt geplaatst in een zwarte rouwkoets. Naast dezelve gaan vier tot zes dragers in het zwart, met lamfers aan den hoed. Zij nemen het lijk in de kerk af en voeren het ten grave. De paarden zijn met rouw-hoofdstellen versierd en op den rug met afhangend zwart laken gedekt. Aan beide zijden der paarden gaat een lantaarndrager, in rouw gedost, voerende een zwarten stok, aan welks boven-eind eene lantaarn van zwart geverfde blik is vastgemaakt. Daarin branden twee waskaarsen. Vóór de rouwkoets gaan de Noodigers ter begrafenis, die elders de Aansprekers der dooden heten; zij zijn zes in getal. Soms worden ze voorafgegaan door zes lantaarndragers en een dienaar der politie. In Utrecht geschiedt het begraven met ééne rouwkoets en tien tot twintig gewone koetsen daarachter. Het verschil van zwarte of witte lederen handschoenen betekent dat de overledene gehuwd of ongehuwd was. De gewoonte, om het adellijke geslachtswapen in den trein der bidders vooruit te dragen, is sedert de staatkundige omwenteling van 1795 vervallen, doch staat bij de herleving der titels

waarschijnlijk wederom ingevoerd te zullen worden."

naar: Reis door Holland, in de jaren 1807-1812, Amsterdam z.j.

Kinderbegravenis omstreeks 1810

"Onder deftige lieden geschiedt dezelfde met eene rouwslede, hiertoe bepaaldelijk bestemd, welker paard en voerman al mede in rouw zijn uitgedost. Deze worden voorafgegaan door 2 of 3 bidders en gevolgd door een paar nabestaanden. Bij lieden van minderen stand geschiedt deze begrafenis te voet; wordende het lijkstje gedragen door eenen aanspreker in zijn costuum, en gevolgd door den vader en één of twee nabestaanden. In dit geval is het niet ongewoon dat het zwarte kleed waarmede het kistje wordt overdekt, met bloemen gestikt of behangen is, en dat de aanspreker een jeugdig takje van eenen of anderen boom in den mond houdt, welk onder het bijzetten op het graf gestrooid wordt: een bevallig beeld inderdaad der sterfelijkheid, welks gebruik eene gevoeligheid kenmerkt, door vele reizigers aan den Hollanders betwist."

naar: Reis door Holland, in de jaren 1807-1812, Amsterdam z.j.

*Melding der begrafenis van
Gend. Coert Vischer; opdragt van
den Wilt Gestr. beo. in. H.
co Vischer, aan de Paarl. gemeente*

De begrafenisstoet van Mr C.G. Vis-
scher op de Oude Gracht in Utrecht,
aquarel, 1787

Centraal Museum, Utrecht

Een begrafenis bij nacht, detail van een
illustratie uit Reis door Holland in de
jaren 1807-1812, dl 3, Amsterdam z.j.
Atlas van Stolk, Rotterdam

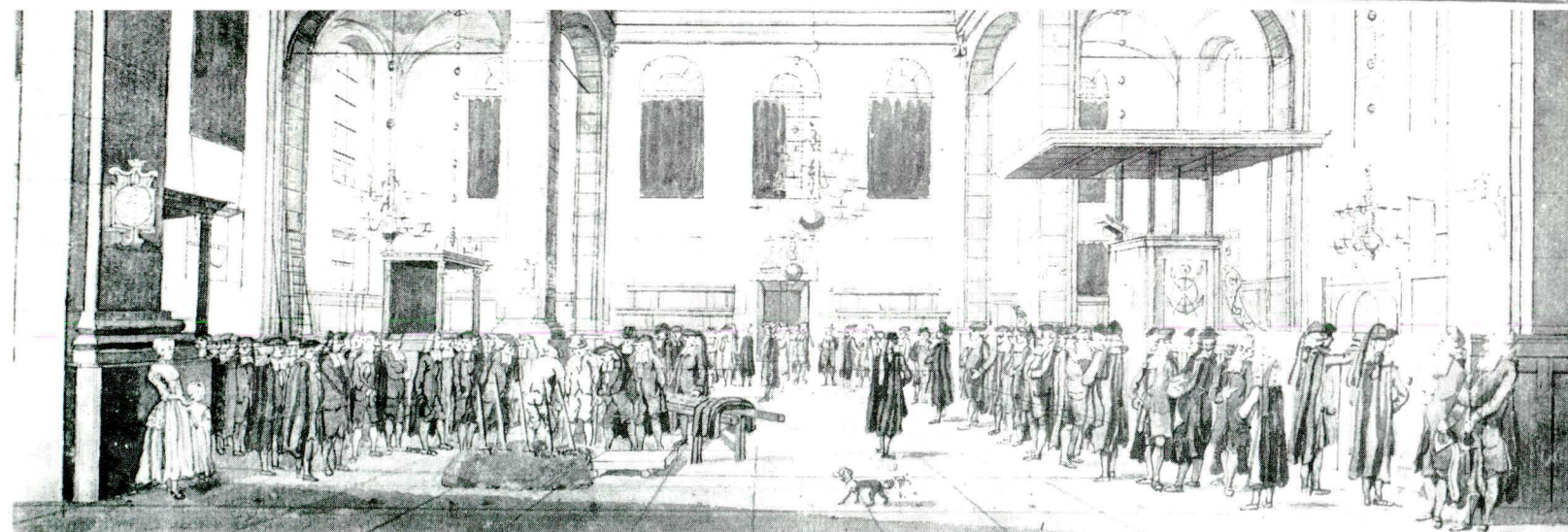
Begrafeniskosten van mevrouw De Ruver, echtgenote van Johan Breyer, Utrecht 1729

Het ontkleden van de overledene	f. 10
Fooien voor het kisten, aan de timmerlui	f. 12
Het ophangen van het wapenschild aan de voordeur	f. 1 - 16
Fooien voor de bezorgers van de rouwkleding	f. 2 - 20
Porto voor brieven	f. 3 - 18
Kettingen, haakjes, waaiers	f. 3 - 10
Rouwgespen	f. 1
Achttien rouwkrakelingen	f. 1 - 16

Acht dragers	f. 24
Zesentwintig flambouwdragers	f. 65
Een rouwkoets	f. 6 - 60
Elf volkkoetsen	f. 36 - 60
De stadskleppers	f. 2
De politiedienaren	f. 2
De fooi van de knecht van de doodgraver	f. 1 - 10
Fooien voor de klokkeluiders van de Dom, de Domkerk, de Jacobskerk en het Weeskerkje en voor de ophangers van het wapenschild	f. 4 - 28
Klokluiden van de Dom	f. 45
Klokluiden van de Buurkerk	f. 6
Klokluiden van de Jacobikerk	f. 12
Voor het openen van het graf	f. 11
De timmerman, voor de kist met een "overhoef" en twee wapenschilden	f. 66
Een gebeeldhouwd wapen	f. 44
Het wapen geschilderd en verguld	f. 36

80 paar handschoenen	f. 38
Voor vele ellen linnen, zwart laken, zwarte en witte serge, bombazijn, grijn, baai, sooi	f. 271
Voor crèpe kappen, lamfers en rouwbehangsels	f. 24
Aan de kleermaker, knopen- maker, rijglijfmaker, hoeden- maker, mutsenmaker, schoenmaker, flambouwen, rouwmantelhuur	f. 220
Belastingen op het zinken van de kist	
Belastingen op het wapenschild	
Belastingen drie uur klokluiden	f. 226
De totale kosten be- droegen bijna	f. 1300

Een timmerman verdiende in die tijd per week
f. 6,50.

Het inladen van de kist, penseeltekening door D. Langendijk, ca 1800
Atlas van Stolk, Rotterdam

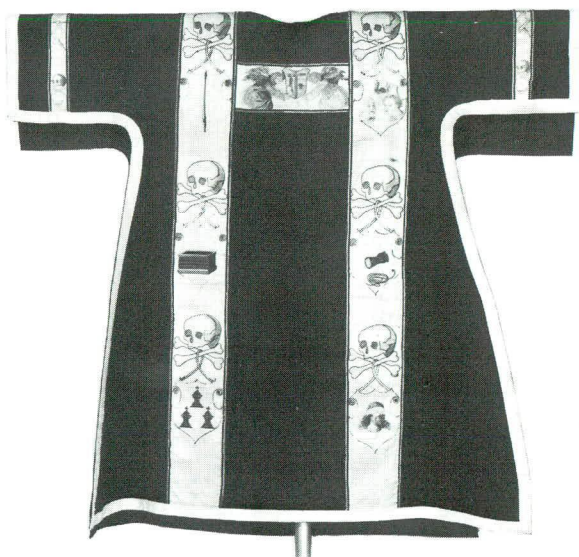
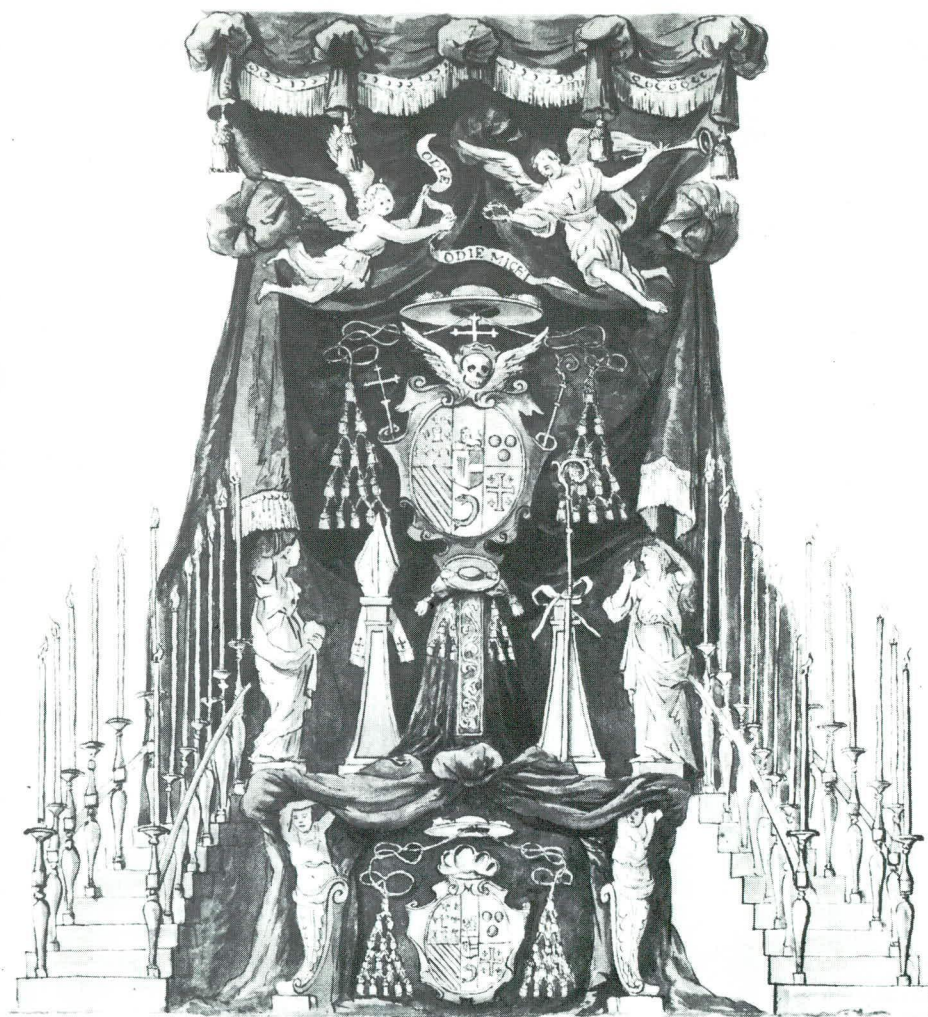
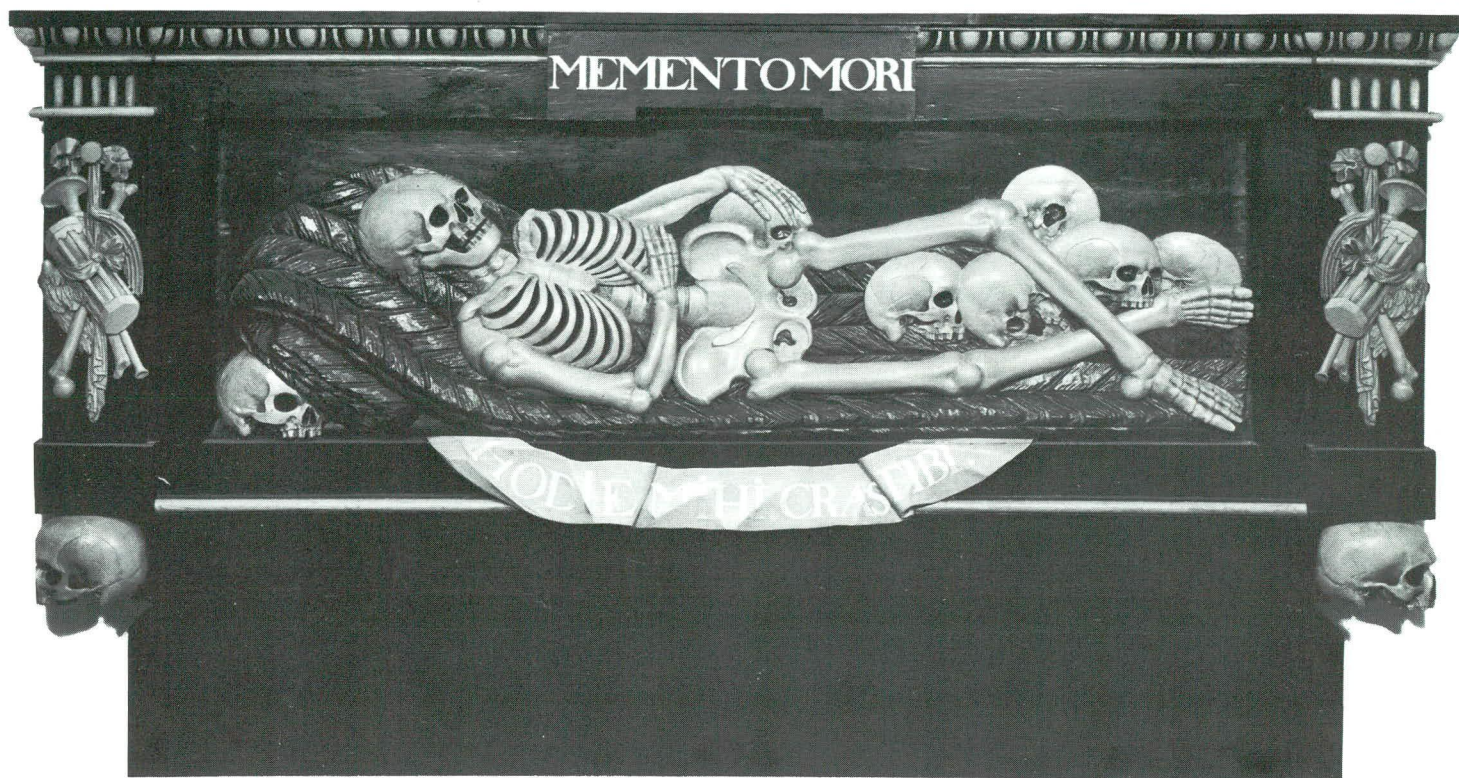
De Oosterkerk te Amsterdam met een begrafenis door H.P. Schouten, ca 1790, detail
Historisch-Topografische Atlas, Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam

Al of niet in gewijde aarde begraven

De Hervorming maakte een openbare en ceremoniële katholieke begrafenis onmogelijk. De calvinistische overheid en de kerkbesturen verboden uitvaartmis, predikatie, klokluiden etc. Ook trachtte het calvinisme op religieuze gronden de begrafenisceremoniën zoveel mogelijk af te schaffen: gebed bij het graf – de lijkpredikatie –, gebruik van het rouwlaken en rouwdracht waren principieel uit den boze. De mens

op aarde kon toch nooit voor de gestorvene bemiddelen. Wel deed men op grote schaal een oogje dicht, "paepsche superstitien" bleven toch in de gebruiken doorwerken.

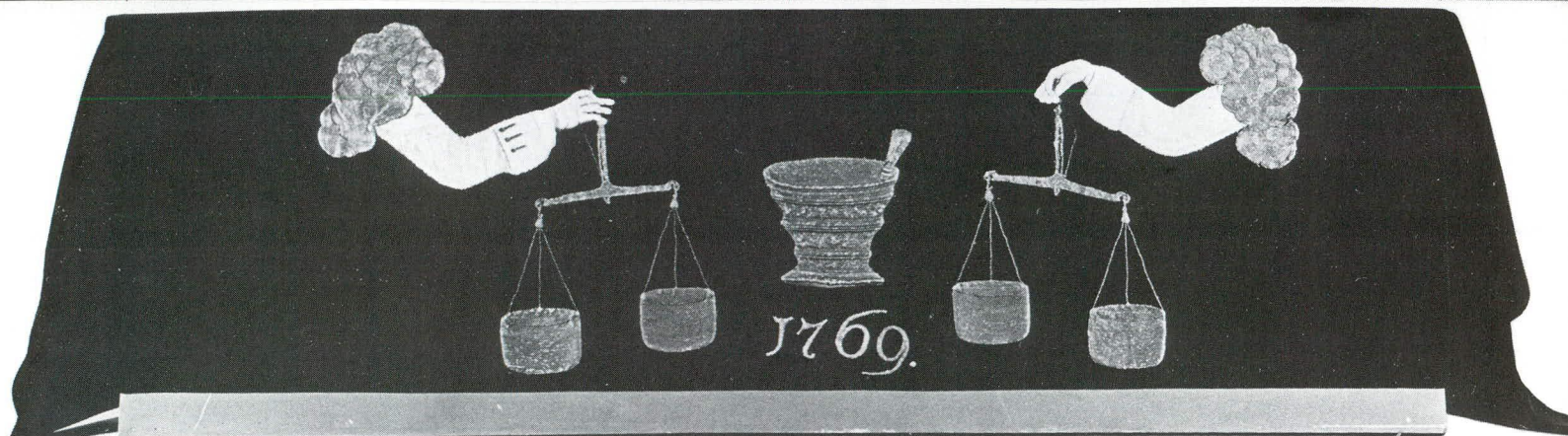
In katholieke ogen was na de Reformatie de grond van kerk en kerkhof ontwijfd. Toch waren ze verplicht zich er te laten begraven. Daarom ontving de katholieke dode in zijn kist wat gewijde aarde uit het beaardingskistje, dat de priester bij zich droeg.

Rouwantependium, ca 1780
Rijksmuseum Het Catharijneconvent,
Utrecht
Voorzetstuk, oorspronkelijk voor-
hangsel, voor het altaar tijdens een
rouwdienst.

Katafalk en rouwbaldakijn, opgericht
bij het overlijden van kardinaal Di Bug-
lione, tekening door G. Lamberts, ca
1800
Rijksmuseum Het Catharijneconvent,
Utrecht

Rouwdalmatiek met doodssymbolen,
2de helft 17de eeuw
Rijksmuseum Het Catharijneconvent,
Utrecht

Baarkleed met geborduurde emblemen van het Kramersgilde, 1769
Nijmeegs Museum Commanderie van Sint Jan, Nijmegen

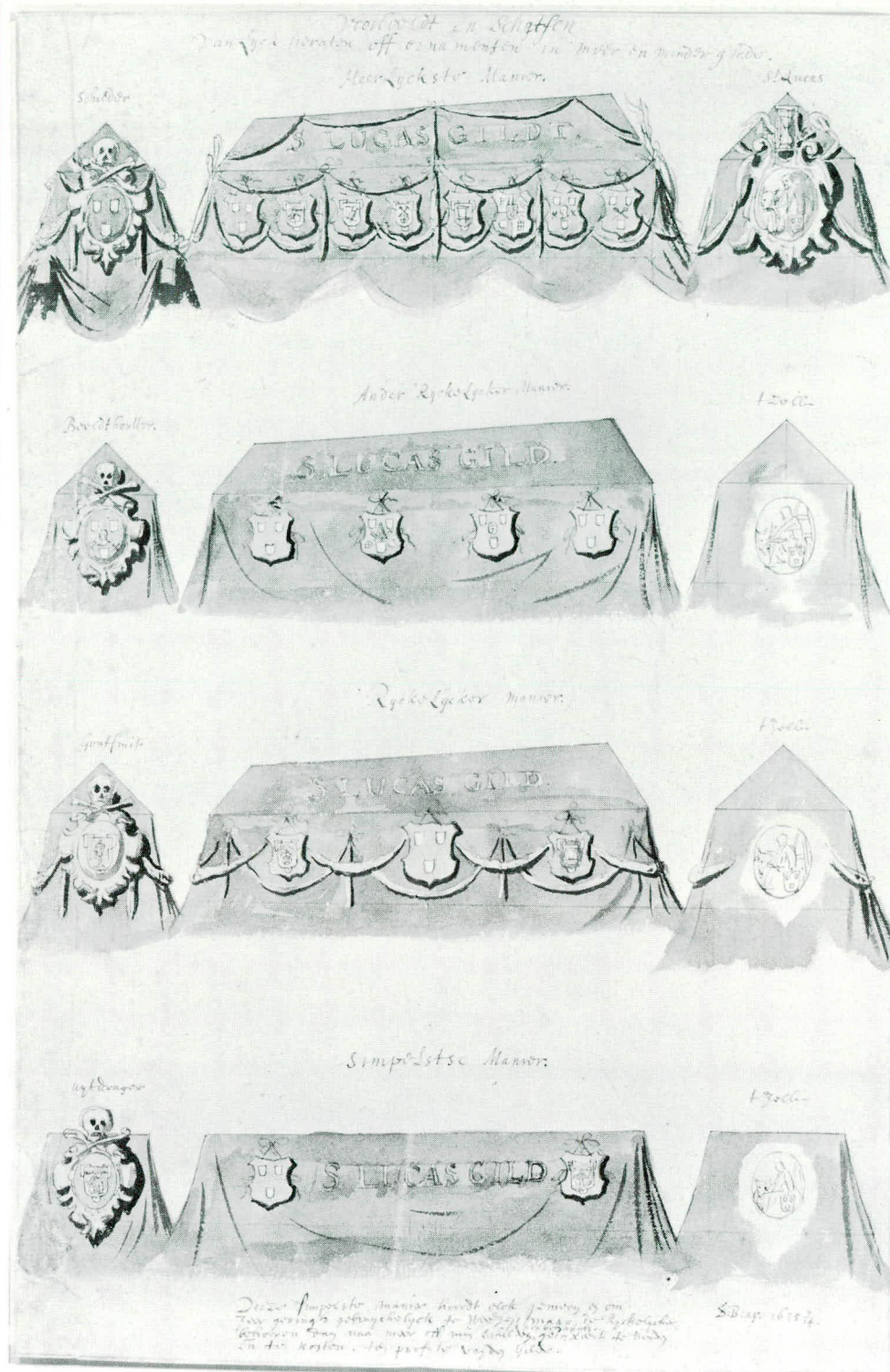
Begrafenischild van het Zakkendragersgilde, door R. Sondag, 1782
Historisch Museum, Rotterdam

Begrafenischild van het Zakkendragersgilde, door R. Sondag, 1782
Historisch Museum, Rotterdam
De begrafenischilden van het gilde werden op het kleed over de baar bevestigd.

Mogelijk hebben ook financiële belangen een rol gespeeld bij het blijven bestaan van bepaalde gebruiken. Aan sommige daarvan bleven voor kerken en stadsbesturen belangrijke inkomsten verbonden. Daartoe behoorden ondermeer klokkluiden en rouwdracht — ook al hadden ze hun ceremoniële en rituele betekenis verloren.

De rooms-katholiek kon dus in de protestantse kerk geen religieuze begrafenis met ceremonieel krijgen. Wanneer in zijn schuilkerk de uitvaartmis gehouden werd, zal deze meestal zonder dode plaats gevonden hebben. In het ceremoniële aspect van de uitvaartmis met de zwart-

Ontwerpen voor gildebaren van het Haarlemse Lucasgilde, tekening door J. de Bray, 1635

Atlas van Stolk, Rotterdam
Afhankelijk van zijn beroepstak binnen het gilde kon een gildelid met meer of minder praal begraven worden.

Gildebaren uit Workum

Tot de belangrijkste nog in ons land bewaarde gildebaren behoren die uit Workum. Deze Friese stad bezit nog acht baren van de oorspronkelijke elf functionerende gilden. De apothekers- en chirurgijngildebaar dateert uit 1781. De zijpanelen zijn beschilderd met voorstellingen, die de gilde-activiteiten betreffen. Op het middenveld de antieke geneesheren Hippocrates en Dioscorides terwijl op de andere zijde de activiteiten van het gilde getoond worden in de apotheek, de ziekenzaal en de "operatiekamer" van de chirurgijn. Het paneel met De barmhartige Samaritaan plaatst de functie van het gilde in zijn religieuze context. Een aantal toepasselijke opschriften heeft betrekking op de dood.

Als enige van de serie heeft deze baar ook latijnse teksten; de apotheker en de chirurgijn kenden die taal immers. De op de zijkanten geschilderde gildewapens vervangen als het ware de zilveren of koperen gilde-emblemen, die elders aan het baarkleed gehecht werden.

De baar van het Timmerliedengilde uit 1791 vermengt in zijn teksten de verschillende bedrijfstakken van de leden van het gilde — timmerlui, metselaars, schilders en glazenmakers — met de gedachte aan de altijd naderende dood. Ook in de schilderijen is deze samenhang zichtbaar: bouwnijverheden gekoppeld aan de Dood, die met een zeis bij een treurboom triomfeert over de attributen van de ijdele activiteiten van de gildebroeders. Op de andere zijde van de baar zijn zeer nauwkeurig de talrijke werktuigen van de leden geschilderd.

Inkomsten voor de kerk uit het begraven

Dat de protestantse kerken grote financiële belangen hadden bij het begraven binnen hun muren staat wel vast. In Utrecht weten we bijvoorbeeld dat de inkomsten van de Buur-, Jacobs-, Geerte- en Klaaskerk grotendeels van de opbrengsten uit begraven afhankelijk waren. Mogelijk is dit de reden waarom van kerkelijke zijde de bezwaren tegen het in de kerk begraven zo langzaam op gang kwamen. Begraven in de kerk was duur, want de plaatsruimte was gering. Voor eigen prestige of familiestatus moest heel wat betaald worden. Vaste bronnen van inkomsten voor de kerken waren: huur of koop van een graf, klokluiden, ophangen van wapenborden, de verhuur van baarkleden en rouwmantels.

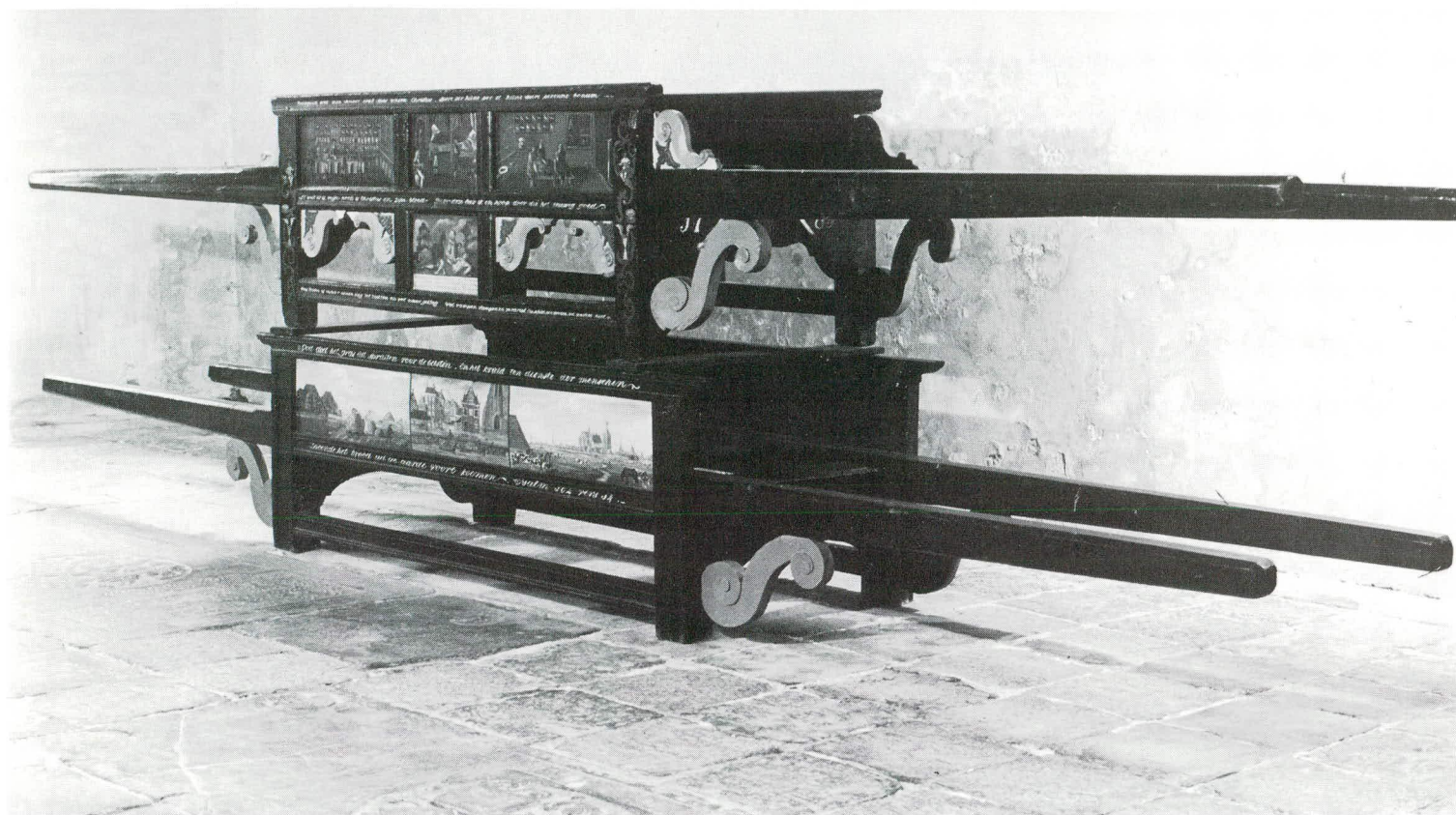
Van deze inkomsten waren huur en koop, en

te rouwkazuifels met doodsmotieven, de zwarte missalen en het rouwvoorhangsel voor het altaar met de vermanende teksten, kon de katholieke althans iets van de oude beleving herkennen.

Gildenbegravenis

Een vrij grote groep uit de burgerij hield er weer eigen begravenis- en rouwgebruiken op na. Hiertoe behoorden de leden van de talrijke gilden. Het sterven, begraven en rouwen van gildeleden was in strenge reglementen vastge-

legd. Hulp en bijstand aan een gestorven gildelid en aanwezigheid bij diens begravenis behoorden tot de eerste verplichtingen. Het gilde bezat een eigen baarkleed om de leden plechtstatig te begraven. Ook bezat het doodsbaaren en fraaie zilveren of koperen schilden. Ze werden aan het baarkleed gehecht — van het aantal ervan was de positie van het gilde of van de dode binnen het gilde af te lezen.

Doodsbaar van het apothekersgilde te Workum, 1781
Kerkvoogdij Ned. Hervormde Gemeente, Workum

Doodsbaar van het timmermansgilde te Workum, 1791
Kerkvoogdij Ned. Hervormde Gemeente, Workum

ook het openen van het graf, zeer lucratief. De grote bezorgdheid van huurders van graven voor de rust van hun doden — we lezen dat regelmatig in de kritiek op het begraven in de kerk — zal zeker terecht zijn geweest. Huurgraven werden regelmatig in het geheim geruimd om een snellere doorstroming te bevorderen. De inkomsten stegen daardoor. Bij redelijk nette begrafenissen was het luiden van meerdere torenklokken niet ongebruikelijk. De ontvangen gelden van het "overluiden" van gestorvenen werden in de boeken bijgehouden. Het baarkleed dat na het zinken van de kist tijdelijk over het graf werd gelegd, kon familie- of gildebezit zijn. Het gebruik van een eigen kleed ontsloeg de nabestaanden niet van de plicht hiervoor een vergoeding aan de kerk te betalen. Eigenlijk was dit een soort schadeloosstelling, omdat het baarkleed van de kerk niet gebruikt werd.

Op deze wijze werden bijvoorbeeld de achterstallige onderhoudskosten van de Goudse Janskerk gefinancierd. De stedelijke overheid had bepaald dat alle inkomsten uit het baarkledenverhuur aan de kerk zouden toevallen.

Inkomsten voor de overheid uit begraven

Stadsbesturen hebben net als de kerken geprofiteerd van de lust tot vertoon bij begrafenissen. Tegen het einde van de 17de eeuw kwam bijvoorbeeld het begraven bij avond in de mode. De overheid stelde boetesystemen in, die echter niet hielpen. Integendeel, aan de mogelijkheid boeten te kunnen betalen, ontleenden de nabestaanden het nodige aanzien. Ook op de waskaarsen in de lantaarns, die meegedragen werden, stond een flinke heffing.

Een stad kon de opbrengst van de verhuur van rouwmantels, die in de stoet werden gedragen, voor liefdadige instellingen bestemmen. In Gorinchem vielen de opbrengsten de weeskinderen toe; in Arnhem aan het Catharina Gasthuis.

Utrecht bepaalde dat de lijkkleden, die in de parochiekerken gebruikt werden, het Ambachtskinderhuis toekwamen. Voor de weeskinderen werden er kleren uit gemaakt. Het Stadsambachtskinderhuis kreeg nog andere baten, zoals de belasting op het "zinken der lijken" (iedere kist, die in het graf werd neergelaten), of belastingen op doodsbaren, op vervoer van doden naar elders, of op begrafenissen waar minder dan vijftientig genodigden waren.

De Utrechtse joodse gemeenschap moest om religieuze redenen zijn doden op plaatsen buiten Utrecht begraven. De kerken verloren dus inkomsten wanneer er doden niet in de kerk werden begraven. Daarom werd aan allen die een dode elders begroeven een boete opgelegd. Deze boetes troffen vooral de joden, die hiertegen protesteerden. Niet overal was dit het ge-

REGLEMENT

VOOR DE

BEGRAFENIS OF DOODEN-BUS

DER

B A K K E R S

EN DERZELVER VROUWEN.

Art. 1.

Niemand zal deelgenoot van dit fonds kunnen worden, dan die het broodbakkers- of brood- en kockbakkers-bedrijf binnen deze stad of vrijheid uitoefent.

2.

Als contributie zal betaald worden *eene cent* van ieder *mud* graan, dat door een deelgenoot ter molen het zij binnen of buiten de vrijheid dezer Stad gezonden, of in zijne affaire, tot welk einde ook verwerkt wordt.

5.

Zoodanig persoon welke na het vaststellen van dit Reglement, zich hier ter stede tot uitoefening van het bij art. 1. omschreven bedrijf nederzet, en verlangen mogt. deelgenoot dezer Bus te worden, zal, behalven de bepaalde contributie, als inleggeld moeten betalen, als:

A

Die

Uithangbord voor de rouwmantelverhuur van het Catharina Gasthuis, 18de eeuw
Gemeentemuseum, Arnhem

Reglement voor de begrafenis- of doodenbus der bakkers, Utrecht 1829
Centraal Museum, Utrecht

val. In Amsterdam hoefde de begeleider van een joodse begrafenis geen heffing te betalen wanneer buiten de stad begraven werd. Hij toonde dan een vrijgeleidebewijs in de vorm van een legitimatiepenning, een "laissez-passer".

Begrafenisverzekering

Een begrafenis die door de overheid betaald was, werd als een onaanvaardbare schande gevoeld. Om niet op staatskosten "Van de Armen" begraven te hoeven worden, probeerde men zich tegen de hoge kosten in te dekken. Voor leden van de gilden waren er mogelijkheden om over geld van het gilde te beschikken uit een begrafenisfonds. Uit zo'n bus, bos of kas werden bij sterfgevallen uitkeringen gedaan ten behoeve van de begraafkosten. Begrafenisbussen verloren hun banden met de gilden toen deze in 1795 opgeheven werden, maar bleven tot in deze eeuw als verzekeringsmogelijkheid bestaan.

De Haarlemse Algemene Begrafenisbos "De Vrijwillige Liefdebeurs" is in ons land de oudste nog steeds bestaande begrafenisverzekering. Dit soort verzekering was gebaseerd op onderling hulpbetoon en had niet het maken van winst tot doel. De Haarlemse Begrafenisbos, opgericht in 1719, kende maar een paar beperkingen om deel te nemen. De leden moesten tussen 12 en 40 jaar oud zijn en in Haarlem wonen; zij betaalden wekelijks één stuiver. De uitkering bij een begrafenis was afhankelijk van het door de Begrafenisbos op dat moment vergaarde kapitaal.

J. Boeke schrijft in zijn *Gesprek over onse manier van begraven en rouwbetoonen* "hoe schromelijk duur ook zelfs eene nederige begrafenis hier ter stede te staan komt. Vijftien à twintig gulden gaat er al ligt mede heen, en hoe kan een daglooner, die zes, vijf of vier gulden zelfs in de week verdient, dat bijeenkrijgen, als hij geene menschlievende ondersteuning vindt?" De kosten kunnen al gauw hoger tot vijftig gulden oplopen. Voor menigeen is zo'n begrafenis een ramp. Hij ruïneert zijn gezin. Dat komt alleen door het vooroordeel dat "den omslag en de kostbaarheid der begrafenis ten maatstaf stelt van de achting en van de liefde voor den overledene". Boeke pleit voor een algehele wettig bepaalde vereenvoudiging van het begraafwezen. In deze toekomstillusie passen geen begrafenisverzekeringen meer.

Terug naar het sterfhuis

Na de teraardebestelling in de kerk of op het kerkhof keert de hele stoet terug naar het sterfhuis. De lijkkoets gaat nu achteraan. Daar aangekomen, worden allen door de eerste aanspreker uitgenodigd: "Vrienden en Naastbestaanden van den overleden doen de Heeren Vrien-

den, Gebuuren en goede Bekenden bedanken voor de laatste eere den overleden aangedaan. Ze worden nogmaals verzocht binnen te treden". Dan worden soms rode en witte wijn, madeira, koekjes en rouwkrakelingen geserveerd. In een ander vertrek worden de fooien onder de dragers verdeeld. De overheid heeft steeds veel moeite gedaan het soms rijk vloeien van de drank tegen te gaan.

Rouwen

Bij het rouwen om een overledene kon het geloof een steun bieden aan de nabestaanden. Het calvinisme echter was de overtuiging toegedaan dat kerk en gemeente voor de dode niets meer konden doen. Zo werd het rouwen van de calvinist tot een individueel gebeuren. Katholieken en joden daarentegen hadden over de periode ná het sterven andere opvattingen. Katholieken rouwen meer gezamenlijk, onder meer in zielemissen, in gebeden voor de dode en hebben een jaarlijkse herinneringsdag voor al hun doden, Allerzielen op 2 november. De joden herdenken jaarlijks de sterfdag van de dode. Bovendien kennen zij direct na het sterven een vast aantal treurdagen.

Rouwbetoon

Het is voor ons 20ste eeuwers vrijwel onmogelijk onder al het berekenende uiterlijk vertoon nog iets te kunnen navoelen van de emoties die ook in die tijd met het rouwen samengingen. Brieven met persoonlijke uitlatingen, die buiten bepaalde condolérance-codes vallen, zijn weinig bewaard gebleven. Dat betekent natuurlijk niet dat verdriet om de gestorvene niet bestond. Wij hebben slechts voorwerpen over, dode dingen, die iets met dat verdriet en die rouw te maken hebben gehad. Aan die brieven en voorwerpen werd toen volgens een vaste traditie vormgegeven. Onze rouwbrief bijvoorbeeld is een van de restanten van die traditie.

Het in onze tijd veel gehoorde begrip rouwproces kende men niet. Wel werd het uiterlijke rouwbetoon als actieve bezigheid vooral tegen het eind van de 18de eeuw, ter discussie gesteld. Het verzet tegen de hoge kosten en de zinloosheid van het vertoon nam toen sterk toe. Zelden komt evenwel het verdriet om de gestorvene ter sprake. Is dat wel het geval, dan blijken alle plichtplegingen bij het rouwen en de tijdsduur ervan, bij de etiquette, de condolérance, de kleding etc. toch wel "bemoeiingen te zijn, die aan de droefheid eene heilzame afleiding geven" (J. Boeke).

In het sociale verkeer werd het rouwen dus niet alleen acceptabel geacht, maar ook streng gecontroleerd. De maatschappelijke status was nauw met het rouwen verbonden. In de 18de eeuw hoefde het rouwgedrag nog nauwelijks vastgelegd te worden; iedere bevolkingsgroep

had zijn eigen mondeling overgeleverde traditie. Alleen de hofvrouw en de rouw bij overheidssinstellingen is soms schriftelijk vastgelegd.

Condolérancebrief van J. Copes van Hasselt aan zijn schoonvader Jacob Grothe, Arnhem 1750:

Weledele gestrenghe Heer en Hoogst geeerde Vader, Het droevig & onverwagt sterven van Mama zaliger treft mijn Vrouw, mijn soontjen en mij bitterlijck. Het selve is ons nog te sensibeler wanneer wij ons voorstellen de afflictie waar mede Uwedelgestr. daar over is aangedaan en de naare circumstantien waar in Uwelg. sich bij dat afsterven bevonden hebt. Wij hebben dus ten uittersten verlangt Uwedelgestr. persoonlijk te komen betuygen de rouw die wij daar over gevoelen en hoe smertelijk ons Uwedelgestr. droefheijt is, maar vermits wij het ongeluck hebben Uwedelgestr. goede gratie reeds voor so lange te verliesen, hebben wij niet willen afzijn sulks voor af bij desen te doen en teffens, in hoope en ootmoedig versoeck dat het geene misdreeven is al nu, na so veel jaaren, in vergeetelheijt en vergeevingen gestelt mag worden . . .

Detail van het schilderij Bartholomeus Weddik en gezin bij de kist van zijn vrouw, door Adriaen de Lelie, 1786
Particuliere collectie
De man is in het zwart gekleed; het kind draagt zwarte rouwstrikken.

Rouwdragen

Door het dragen van rouwkleding, van rouwaccessoires, al naar gelang de graad van bloedverwantschap met de gestorvene, konden nabestaanden hun rouw manifesteren. Aan de hand van de vertoonde rouw en het rouwgedrag kon ook de omgeving zijn houding ten aanzien van de rouwende bepalen. Zo wist iedereen waar hij aan toe was. Rouwdracht en ook de intensiteit ervan waren aan bepaalde termijnen gebonden en bovendien afhankelijk van de maatschappelijke positie. Gefortuneerden gingen geheel in het zwart. "Een burgerman, wiens vermogens niet toereikend zijn", mag ook gewone kleren dragen. In de late 18de eeuw rees verzet tegen het feit dat "rouwgewaaden eerder tot dartele misbruiken, dan tot deftige bewijzen van droefheid strekken".

In de modetijdschriften vinden we jaarlijks suggesties voor nieuwe snuffjes in de rouwdracht. Le Francq van Berkhey (1776) beklaagt zich erover dat het nauwelijks mogelijk is "alle de Rouw-mutsen, Rouw-aigretten, ja zelfs Rouw-coëffures, en verdere krullen der groote Waereld te beschrijven". Voor mannen was de rouwdracht meestal minder ingrijpend dan voor vrouwen, een afhangende rouwlamfer aan de hoed was gebruikelijk. Jonge kinderen hoefden nog nauwelijks te rouwen. Hun rouw werd pas in de volgende eeuw vastgelegd.

Rouwbanden, voorbeelden bij het vlugschrift over vereenvoudiging van rouwdracht door H.C. Serrurier, 1794
Atlas van Stolk, Rotterdam

Vereenvoudiging van begrafenis en rouw

Tegen het eind van de 18de eeuw gaan steeds meer stemmen op de nabestaanden te verlossen van de enorme financiële lasten bij een sterfgeval. Publicaties wijzen op de hoogmoed waarvoor minder draagkrachtigen zo'n hoge tol moeten betalen. Zowel de begrafenis zelf als het rouwen erna kunnen in vereenvoudigde vorm net zo zinvol blijken. Een enkele band of strik zou al voldoende moeten zijn om de rouw kenbaar te maken. Men richt verenigingen op, o.a. in Utrecht, waarvan de leden afspreken in eenvoud te rouwen. Er worden dan modellen en getuigschriften uitgereikt.

H.C. Serrurier publiceert in 1794 acht modellen voor rouwbanden, waaraan de omstander de graad van bloedverwantschap met de gestorvene kan aflezen. In het *Gesprek over onze manier van begraven en rouwbetoonen* vraagt J. Boeke zich af: "Is het niet als of men daartoe geen anderen weg of middel schijnt te kunnen bedenken, dan het zouteloos verkwisten van eenige honderde guldens? En waaraan en hoe wordt dat geld dan nog verkwist? Om het hout van de doodkist een "heelen of halven duim te verzwaren, om die met opstaande schroeven of koperen platen en hengsels te versieren, om de wonderlijk toegetakelde huurlingen die de lijkkoets voorafgaan en omringen, doelloos te vermenigvuldigen om hun eene overmatige belooning en verderfelijik hoog drinkgeld uit te reiken?"

Het gedenken van de dode

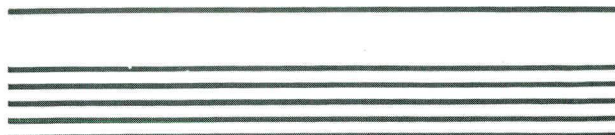
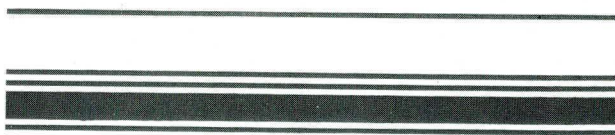
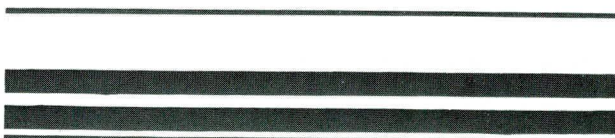
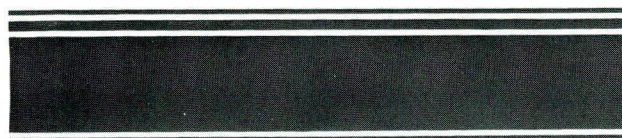
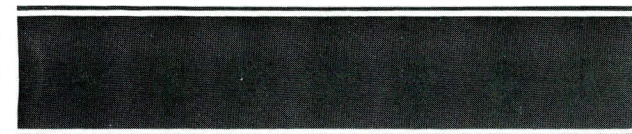
De gestorvene kon de herinnering aan hemzelf levend houden door zijn nabestaanden dat te laten doen. In een testament gaf hij dan zijn laatste wensen te kennen met betrekking tot de begrafenis, of tot de inrichting van zijn graf in de kerk. Wie niets bezat en dat waren toch de meesten — hoefde natuurlijk geen testament te maken.

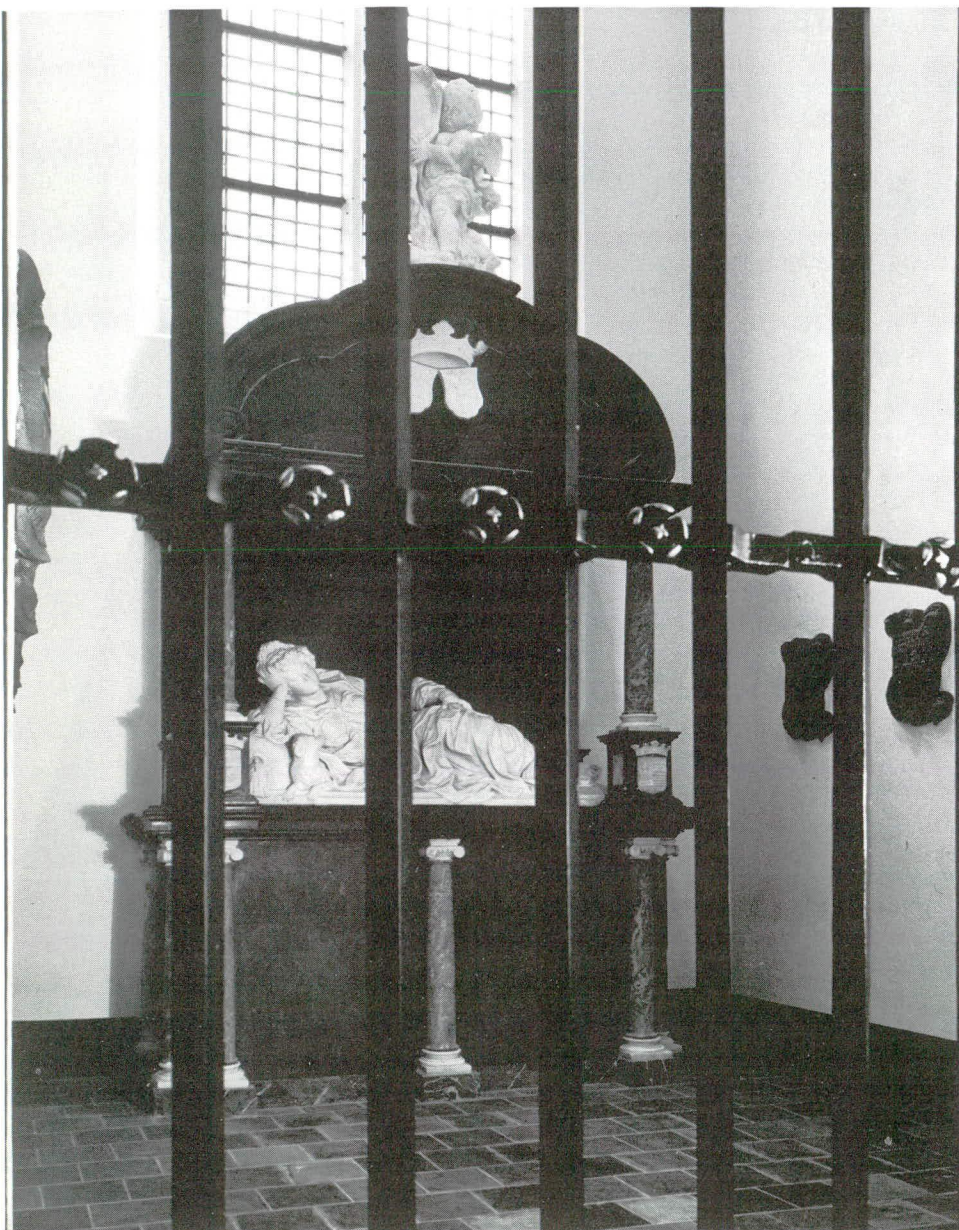
Rooms-katholieken konden tegen vaste bedragen missen voor hun zieleheil laten lezen. Soms zonderden erflaters uit hun nalatenschap vermogens af, die bijvoorbeeld gebruikt werden om filantropische stichtingen of fundaties te financieren. Daaraan werd in het testament vaak de voorwaarde verbonden dat jaarlijks de sterfdag gevierd moest worden.

Herinneringen aan de dode in de kerk

Het calvinisme kon toch niet verhinderen dat in de kerken grafmonumenten werden opgericht die de rijkdom van de nabestaanden toonden. Daar versteende de menselijke ijdelheid in fraaie epitafen en grafzerken. Hoe dichter het graf bij het koor en de preekstoel van de kerk, hoe hoger de grafkosten. In het westen lagen soms de goedkopere graven. Het kerkhof rond de kerk bood veel meer plaats aan doden. Daar vond men zijn goedkopere en laatste — zij het korte rustplaats.

Tot hoog tegen de wanden en de pijlers van de kerk hingen de bontgeschilderde wapenborden van de aanzienlijke families. Meestal lagen

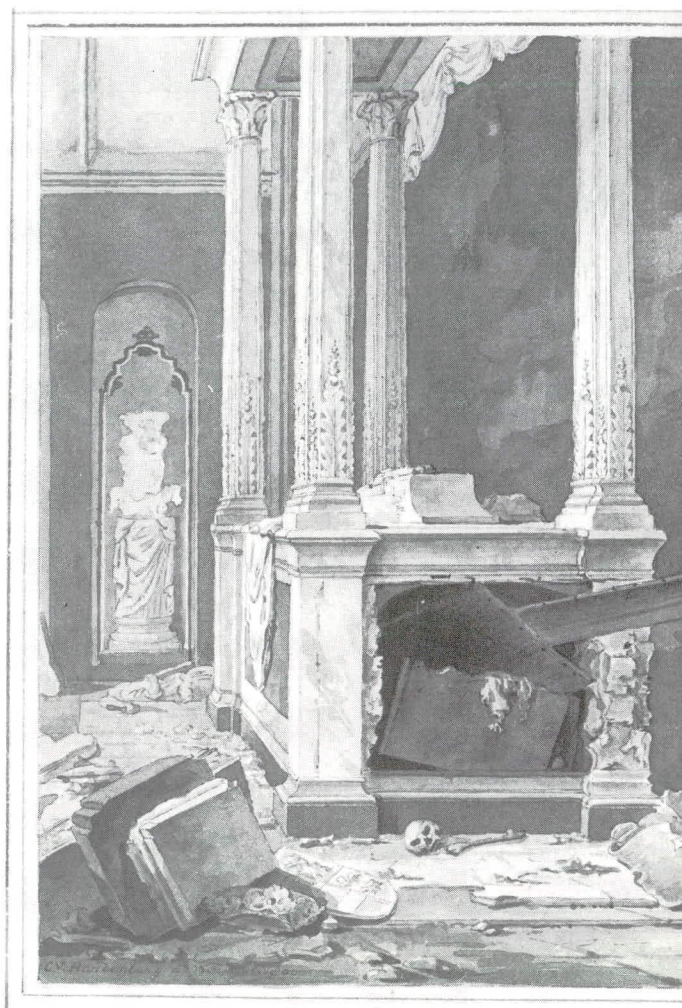
deze in de nabijheid van hun wapenschilden begraven. Er kwamen veel protesten tegen deze borden. De kerk verdiende er aan, maar voor de kerkgangers leverden ze gevaar op. C.J. Nagtglas, die zijn jeugd in Utrecht beschrijft, vertelt: "Aan de muren en pilaren zag men honderden geslachtswapen hangen. Die uit oude tijden, meerendeels nauwelijks zoo groot als een dambord, waren erg verkleurd, en soms zóó vermolmd, dat de kerkgangers met angst naar boven keken en ieder oogenblik vreesden dat het gevaarte naar beneden zou storten. Aan de schilden uit de achttiende eeuw was meer zorg besteed, en de kolossale zwarte rouwkasten waren overal rijk versierd met kostbaar beeldhouwwerk, verguldsel en fluweel".

In 1795, het revolutiejaar, werden op landelijk bevel alle wapenborden uit de kerken verwijderd. De eigenaars kregen soms de gelegenheid hun "rouwkasten" eerst in veiligheid te brengen. De rest werd in brand gestoken.

Grafmonument voor Elisabeth van Tuyll van Serooskerken in de Nicolaaskerk te Utrecht, ca 1690

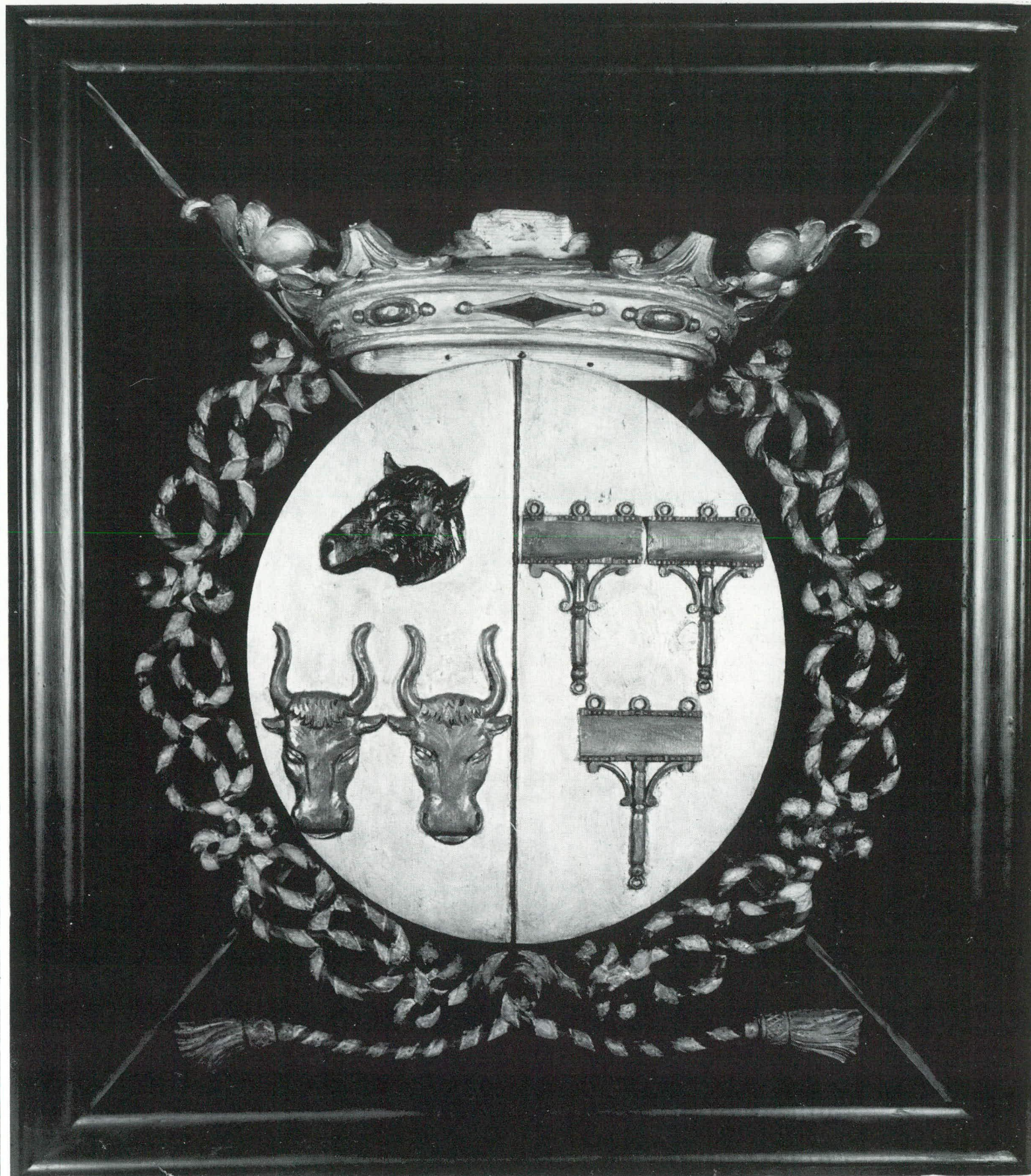
**De verwoeste graftombe van de gravin van Solms in de Domkerk te Utrecht, pentekening door C. van Hardenberg, 1795-1800
Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht**

Graf in de Nicolaaskerk te Utrecht, 1763

Gezicht van de Ruïne der Tombe van de Gravinne Van Solms in den Domkerk te Utrecht, van ter zyde te zien, met de op gebroken Doodkist, en de Overblyfsels van het Lijk.

Rouwbord van de familie Martens, af-
komstig uit de Janskerk te Utrecht,
18de eeuw
Centraal Museum, Utrecht

ROUW-KLACHT EN GRAFSCHRIFT OP DE D O O D VAN

DEN HOOG WELGEBOREN HEER!

JOHAN DERK,
BARON VANDER CAPPELEN,

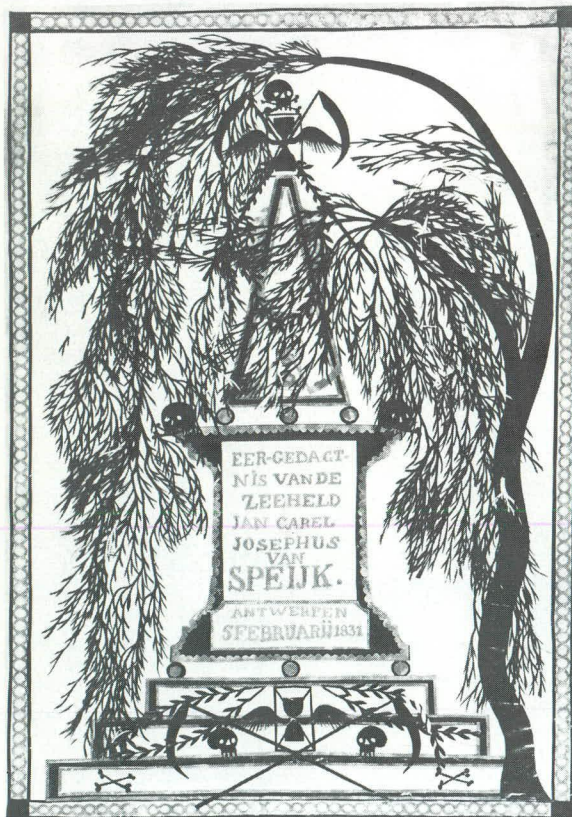
Heer van de Pol, Appelbier, Alferst en Hage &c. &c.

In Zwol Overleeden den 6 Juny 1784.

Aan de Leeden van de VRY-CORPSEN
toegewyd.

Treur VRY-CORPSEN! treur! uw Hoofd, CAPPELEN tot den Pol,
Stierf by zyn Vrind in Zwol!—
Dien Batavier, zo groot van Ziel, als groote Held!
Ligt nu, met U, gevelt.—
Wat heeft Hy, niet beflaan voor 't lieve Vaderland?—
Uw Muir-Corps voortgeplant!—
Wat voerde Gy niet uit?— Wat daaden deed Gy niet?—
Gy brouwde veel verdriet!—
Dan 'k zwyg!— Thans eischt den Held die strek voor Neêrlands nood,
Een Loffpraak, na zyn dood!—
Dus Byteld dit *Gefchrift*, voor eeuwig, op zyn Zerk,
Ter eere van zyn *Werk*:

HIER LIGT CAPPELEN IN DIT RUST-VERWERKEND GRAY!
DIE, 't LOEVESTEINSCHE GESPUIS, STAAG STOF TOT MUITEN GAY!
HY WEKTE BURGERTWIJF!— BRAK DE EENDRACHTSBRAND AAN STUKKEN!
ZAAIDE ONKRUST, OPROER, TWIST!— DEED DEUD VOOR WRAAKZUCHT EKKEN!
HY WIERD GEBOREN, LEEFDE, EN STIERF OP 't ONVERWAGT;
ONTVLOOG ALS EEN CAPELLE, ONS OOG, — DAAR 't NIEMANT DAGT!

Herinneringen

Om zelf de herinnering aan de dode te bewaren hadden de nabestaanden vele mogelijkheden. Voorwerpen om die herinnering levend te houden vinden we in alle lagen van de bevolking. Rouwdichten op vorsten en veldheren — al een oude traditie —, op predikanten of priesters, op dichters of burgemeesters werden in grote getale gedrukt. Daarin werden de deugden en kwaliteiten van de gestorvene bezongen en werd zijn sterven beschreven. Predikanten en priesters werden op hun doodsbed afgebeeld of door rouwpenningen met inscripties en symbolen geëerd.

Haren van de gestorvene werden in sieraden of in haarschilderijtjes tot "memento's" verwerkt. Een vast motief daarvoor was een tombe in een paradijselijke tuin. Daarbij stonden vaak dichtregels die passen in de traditie van de doodsliteratuur.

Op de tombe, met een rouwsluier en een urn, staan de initialen van de gestorvene M.A.Y.B. en de datum: ov. 15 maart 1831. Onder het kruis op de achtergrond rust A.Y., ov. 19 mei 1830. Een vlinder vliegt omhoog en voor de tombe ligt de zeis van de dood.

Haarschilderijtje, 1831

Centraal Museum, Utrecht

Als herinnering werden medaillons en schilderijtjes van het haar van de overledene gemaakt.

Rouwgedicht naar aanleiding van de dood van de bekende patriot J.D. van der Capellen tot den Pol, 1784
Atlas van Stolk, Rotterdam

Monument ter nagedachtenis van Jan van Speyk, papierknipsel, 1831
Atlas van Stolk, Rotterdam

"Hier rust mijn dierbre Gaë
Aan gindsche zij mijn kind
Zy leven zaam bij God om
nimmer weêr te scheiden".

Het rouwhaarwerk kon ook in opdracht in een atelier gemaakt worden. Enkele modellenboeken van een Haags haarwerkers- en juweliers-familiebedrijf zijn bewaard gebleven. Ze laten de rijkdom aan motieven zien, waaruit een keuze gemaakt kon worden.

82

84

83

86

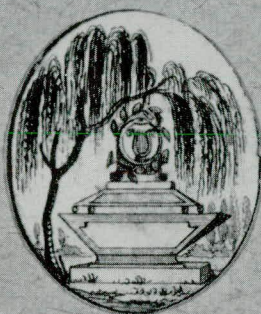
87

90

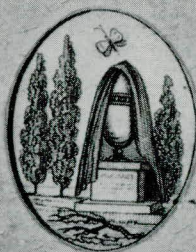
88

89

91

92

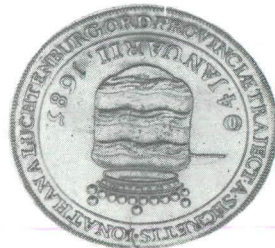
93

Voorbeelden voor haarstukjes, bladzijde uit een modellenboek, ca 1800
Collectie J.C. Burnier, 's-Gravenhage

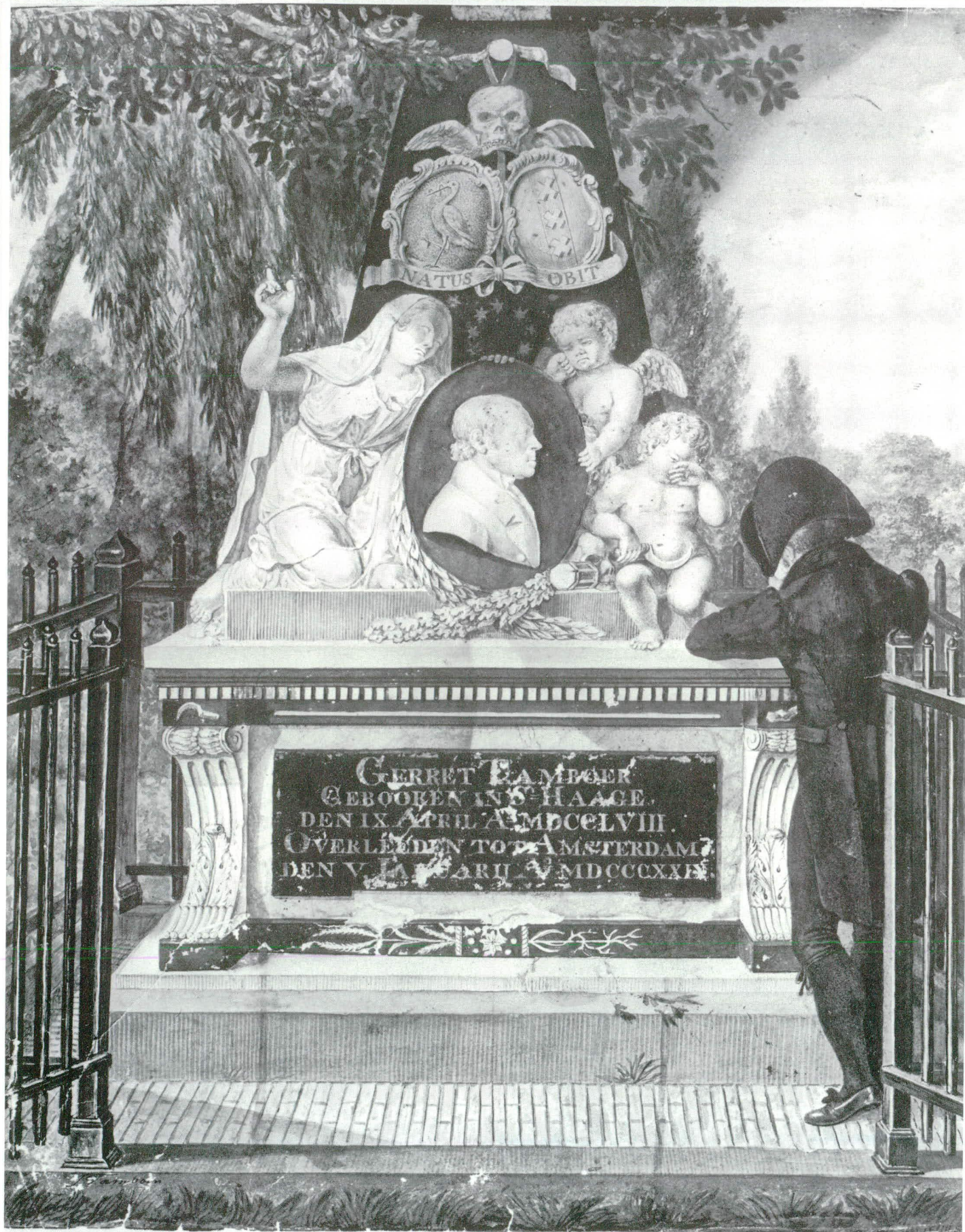

Grafmonument voor J.A. van de Putte,
papierknipsel door J.H. Angers, 1820
Particuliere collectie

Rouwenpensing voor de drie gezusters
Terwen, zilver, 1696
Centraal Museum, Utrecht
Rouwenpensing voor Jonathan Luchten-
burg, secretaris van de Staten van
Utrecht, zilver, 1685
Centraal Museum, Utrecht
Rouwenpensing voor pastoor A.C. Mey-
ling, zilver, 1787
Rijksmuseum Het Catharijneconvent,
Utrecht
Kouw- of overlijdenspenningen werden
na afloop van de begrafenis uitgereikt
als herinnering aan de dode.

Grafmonument voor Gerrit Tamboer,
 tekening door J. Tamboer, 1829
 Atlas van Stolk, Rotterdam

Doodsportret

Soms werd de herinnering aan de dode in opdracht van de familie vastgelegd in een geschilderd of getekend portret. Zulke portretten zijn vaak een koele observatie, die idealisering, mooier maken, uitsluit. Of de betekenis van deze portretten ook als "memento mori", als aansporing om het sterven te gedenken, moet worden opgevat, is soms niet, soms wel duidelijk. Een enkele maal laat een gezin zich rond de dode portretteren. Een andere wijze om de herinnering aan de gestorvene vast te leggen.

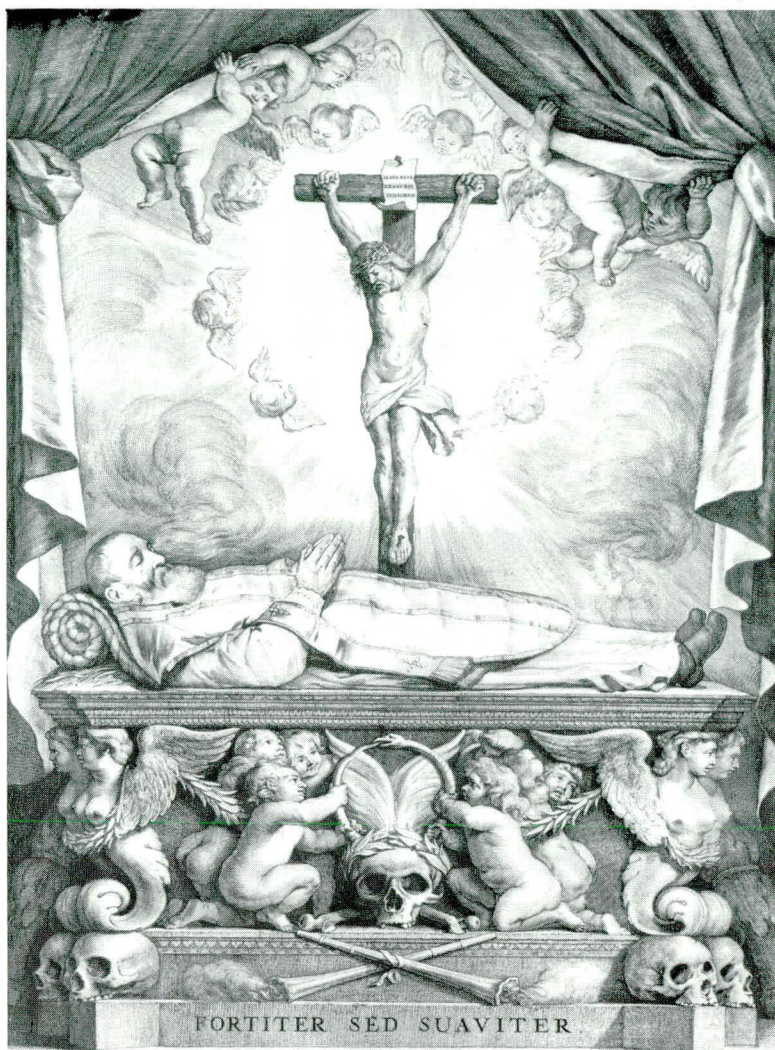
Indrukwekkend is het ongebruikelijke portret van de familie Weddik. De man treurt bij de kist van zijn in het kraambed gestorven echtgenote. De moeder van de gestorvene houdt de tien dagen eerder geboren baby in de armen. De kinderen dragen rouwstrikken aan hun kleding. Het portret van hun moeder hangt aan de wand. Het ogenschijnlijk waarheidsgetrouwe beeld wordt hier toch met symboliek verbonden. De schedel en de urn op de boekenkast duiden daar op. De rouwklacht luidt:

"Hier rust het sterfelijk deel van een der beste vrouwen,
Die door des hemels gunst het daglicht mogt aanschouwen
Een vrouw 't dierbaarst geschenk dat Godt my gaf op aard

Doodsportret van pastoor Leonard Marius, gravure door Corn. Visscher, naar N. Moeyaert
Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht

Doodsportret van Joanna Cornelia van den Ham, schilderij door W.B. Stoof, 1845

Iconographisch Bureau, 's Gravenhage

Hier sluimert MARIUS, verchrick niet voor den naem: Wie droegh oit naem, die meer zyn eigenschappen raecte
Het is geen Marius, die Rome heeft beftreden: Dees LEO was wel slerck doch zoet als NARDUS geur
Maer die met mont en penne en dienflen en gebeden: Zyn wyfheit traelt Godts boeck en alle kunsten deur
Het Roomfche Chriftenryck verplichte aen zyne faem: Nu rult voor 'thoogh altaer, die voor Godts Kercke waecte

**Bartholomeus Weddik en gezin bij de
kist van zijn vrouw, schilderij door
Adriaen de Lelie, 1786
Particuliere collectie
Herinnering en eerbetoon aan de dode.**

Bartholomeus Weddik en gezin bij de kist van zijn vrouw, schilderij door Adriaen de Lelie, 1786

Particuliere collectie

Het kastje werd in de 19de eeuw toegevoegd, mogelijk omdat men de voorstelling te cru vond.

Die voor my alles was ja meer dan 't leven waard.
O zalige ziel! Het herdenke aan al die vreugden,
toen ik my verlustigden in uwe deugden:
Streelt wel maar helaas doorboort ook myn gevoelig hart
Daar dit myn eenig heil zoo was verkeerde in droeve smart
'k Zal eeuwig U beminnen, eeuwig U waarden,
En in gedagten dagelyks met U verkeeren.
Tot dat de dood een eynd maakt van myn treurig lot
My d'oogen sluyt en voert tot U en mynen Godt".

In de 19de eeuw werd dit schilderij in een houten kast geplaatst, waarvan de deuren gesloten konden worden. Een illustratief voorbeeld van het ontstaan van het taboe rond de dood.

Doodsliteratuur en werkelijkheid

Ongeveer tegelijk met de opkomende discussies over het buiten begraven, hield ook de literatuur vanaf de jaren zeventig van de 18de eeuw tot ver in de 19de eeuw zich bezig met motieven als dood en graf. Vooral vertaalde Engelse literatuur zorgde voor een grote verspreiding van deze thema's. De schrijver voert de lezer mee naar het kerkhof en het graf in de vrije natuur. Dit zijn de plaatsen waar de sterfelijkheid overpeinsd wordt. Daar ook treurt de minnaar op het graf van zijn geliefde. Daar dondert het onweer of suizelt de zomerwind. Men weent bij de zerk van een kind of een jon-

ge vrouw. Het kind treurt om een dode vogel. Ook de opvoedkundige boeken voor kinderen vulden zich met doodsmotieven. Hier lijken de literatuur en de werkelijkheid van het dagelijks leven elkaar te naderen. Alleen hun wederzijdse beïnvloeding is niet direct te bewijzen. De artikelen in de catalogus gaan op dit verschijnsel uitvoerig in.

Treurende jonge vrouw bij grafmonument, schilderij door A.D. Prudhomme, ca 1780
Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle

Buiten begraven

Al in het begin van de 18de eeuw ontstonden op ethische en hygiënische gronden bezwaren tegen het in de kerken begraven. In het buitenland protesteerden doctoren tegen deze mensonterende situatie, die de volksgezondheid bedreigde. In de Republiek werden deze opvattingen vanaf ongeveer 1750 in dissertaties, verhandelingen en redevoeringen verspreid. De begraafpraktijken van toen kenmerkte men als schadelijk voor de geestelijke en lichamelijke gezondheid van het volk. In de ogen van velen was het alleen maar een zaak van bijgeloof. Men achtte het een onhoudbare situatie dat de nabestaanden "boven het rottend overschot van de doden" moesten zitten. In het algemeen werd gepleit voor het buiten begraven. Dit betekende het aanleggen van begraafplaatsen buiten de stadsmuren of de bebouwde kom.

Terwijl in Frankrijk al in 1776 het begraven in kerken bij de wet verboden was, discussiëerde men hier nog. Langzamerhand begon het idee

in te burgeren om doden buiten de kerken, of nog liever buiten de bebouwde kom te gaan begraven. In intellectuele kringen werden ideeën ontwikkeld en acties voor grondaankopen ondernomen. Eerst ten behoeve van eigen familiebegraafplaatsen, later meer ten algemene nutte.

Het is opvallend dat in kerkelijke kringen ook predikanten wel het initiatief namen. De Utrechtse doopsgezinde dominee Martinus Schagen liet zich onder een steen met een wervende tekst op het Biltse kerkhof begraven. Op zijn zerk werd gebeiteld "dat hij hier dit graf had uitgekozen om geen levenden te schaden". De Utrechtse hoogleraar Tydeman kreeg in 1776 een familiebegraafplaats bij Maarssen, maar de belangrijkste ontwikkeling vond bij Scheveningen plaats. In 1777 verzocht Mr A. Perrenot de Gecommitteerde Raden van Holland toestemming om in de duinen bij Scheveningen een ommuurd particulier kerkhof te mogen inrichten. Onder het aanmoedigende opschrift "In hoop van Navolging" werd daar

de eerste Nederlandse buitenbegraafplaats met dertig grafkelders voor elk drie doden ingericht. De inrichting van deze begraafplaats leek veel op een kerkvloer met een ommuring. Behalve leden van de hoge burgerij en adel, werden er later ook de patriottische vrouwen Wolff en Deken begraven. In Zuilen werd in 1781 een kleine begraafplaats geopend, waarvoor de grond door W.R. van Tuyll van Seurooskerken beschikbaar was gesteld. Deze familie liet er een fraaie grafruimte bouwen. Voor de familie van de patriottische politicus Van de Capellen tot den Poll werd op de Gorselse heide een begraafplaats ingericht, die overigens later door een oproerige meute door explosieven vernield werd. Ook Tiel kreeg in 1786 een "Ter Navolging". Een van de inwoners aldaar, Mr J.D. van Leeuwen, had een prijsvraag van het Zeeuwse Genootschap gewonnen over het thema "Wat de beste midde-

De begraafplaats Ter Navolging te Scheveningen, aangelegd in 1778

Begraven buiten de kerk en de bebouwde kom

Kort voor en tijdens de Franse overheersing werd, in navolging van een keizerlijke decreet, het begraven binnen gebouwen, waar godsdienstoefeningen gehouden werden, en binnen de bebouwde kom verboden.

Toen in het Koninkrijk Holland het verbod in 1811 werd afgekondigd, werd ook in Utrecht het begraven in de Klaaskerk en op het Klaaskerkhof, toentertijd de meest gebruikte plaatsen om te begraven, verboden.

Vergeefs zocht men toen naar snelle oplossingen. Maar het begraven ging door op de oude wijze. Ook, toen in 1813 de Oranje's terugkeerden. Koning Willem I trok het verbod zelfs tijdelijk in. In 1825 volgde echter het Koninklijk Besluit, dat voor Utrecht op 15 mei 1830 van kracht werd.

Aanleg van begraafplaatsen

Overal in ons land haastten gemeenten van meer dan 1.000 zielen zich om begraafplaatsen buiten de bebouwde kom te laten aanleggen. Overal ook is de problematiek met die van Utrecht vergelijkbaar.

In Amsterdam rezen onoverkomelijk bezwaren. Voor een bevolking van ruim 200.000 inwoners moest in te korte tijd een enorme begraafoppervlakte uit de grond gestampt worden. De hoofdstad heeft, alleen al vanwege de hoge kosten die er aan verbonden waren, met succes de uitvoering van het Koninklijke Besluit weten te vertragen. Tot in 1865 is daar zelfs nog in kerken begraven. In de jaren '40 en '60 werden respectievelijk de Wester- en Oosterbegraafplaats geopend. Er konden 25.000 en 13.000 doden geborgen worden.

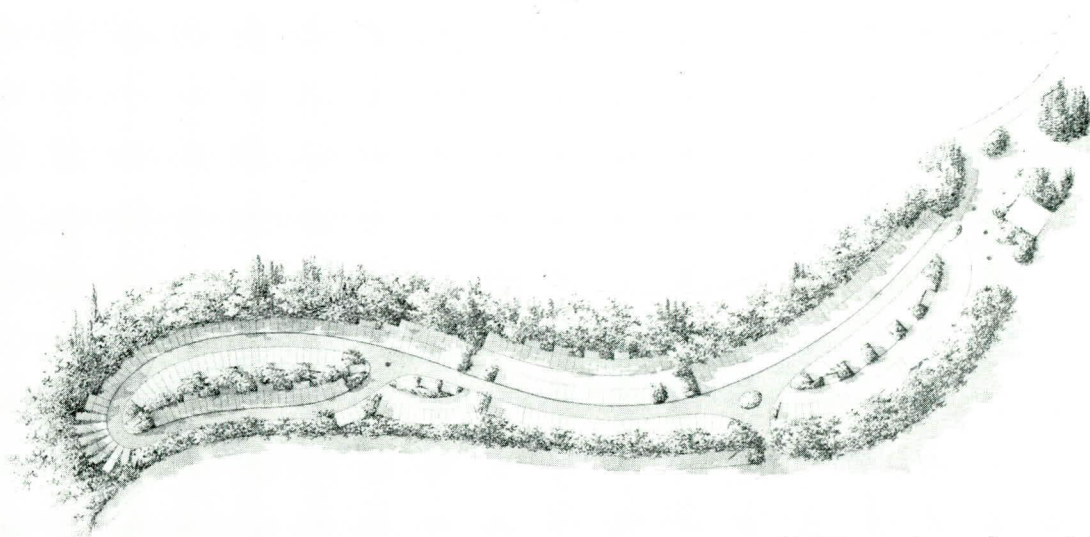
Door een aantal steden werden architecten aangetrokken om hun begraafplaats te ontwer-

De Westerbegraafplaats in Amsterdam, schilderij door J. Fabius, 1867
Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam

Bij de goedkeuring van het ontwerp in 1843 meende de Commissie voor de stadsfinanciën dat rechte lanen meer ruimte overlieten en beter pasten bij de bestemming dan de aanleg van een bevallige wandelplaats.

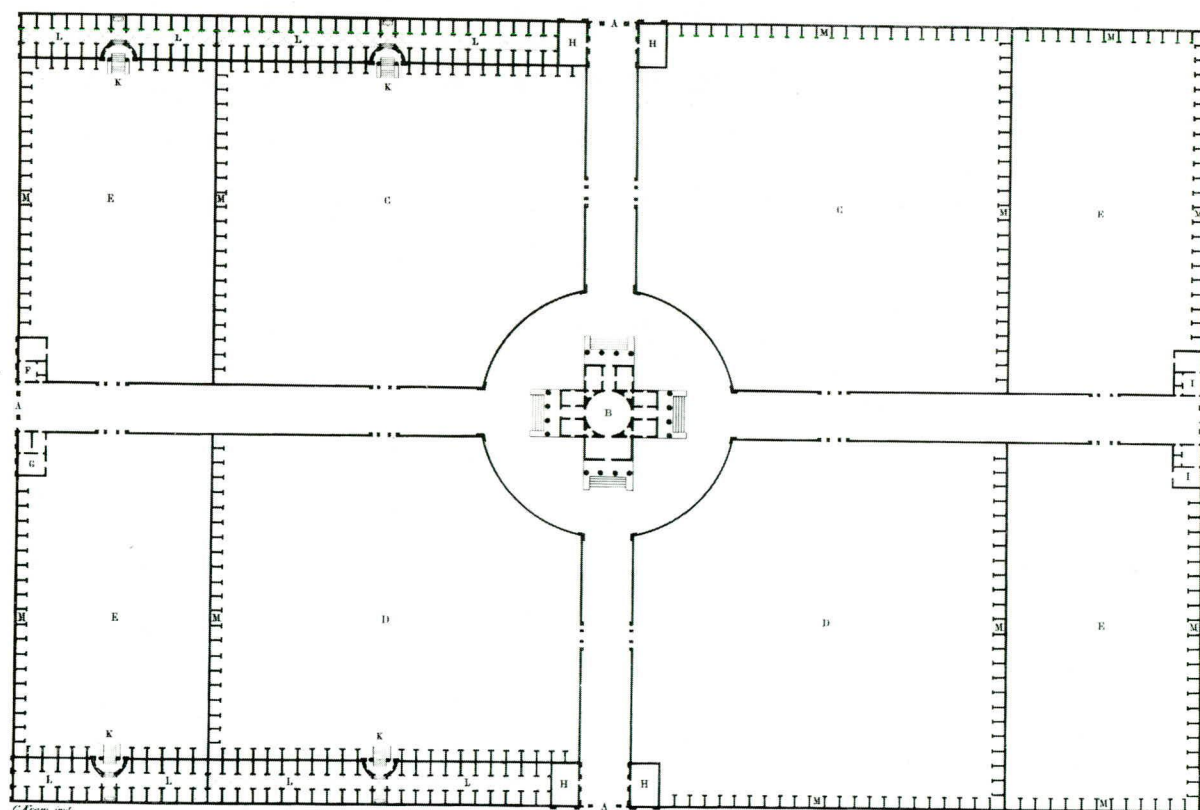
pen. In Leeuwarden maakte L.P. Roodbaard een plan in Engelse landschapsstijl: slingerende paden en een rijke beplanting, die vooral de armste afdelingen aan het oog onttrokken. Op de begraafplaats bleek een duidelijke klassering. Op een apart terrein werd een joodse begraafplaats ingericht.

De architect J.D. Zocher jr. heeft behalve in Utrecht ook in andere steden, o.a. in Haarlem, begraafplaatsen aangelegd in een steeds wisselende behandeling van de tuinarchitectuur.

ALGEMEENE PLATTEGROND.

PLAN GÉNÉRAL.

gevoegen.
 v. verdere voortrekken.
 laatste voor de Begravenen.
 B. Catholiken.
 andere geslachtken.
 van den Beter.
 van waarden trek.
 als voor lykharen, enz.
 voor de Doodgraven.
 der Grafkelders.
 Viers.
 andere begraafplaatsen.

A. Entrée-prince
 B. Chapelle et pis
 C. Construit pour
 D. " " " "
 E. " " " "
 F. Douceur de
 G. Construit pour
 H. Dépôt des Os
 I. Douceur des
 K. Entrée des Os
 L. Douceur
 M. Signatures par

Schaal van 1:10000
 Echelle de Mètres.

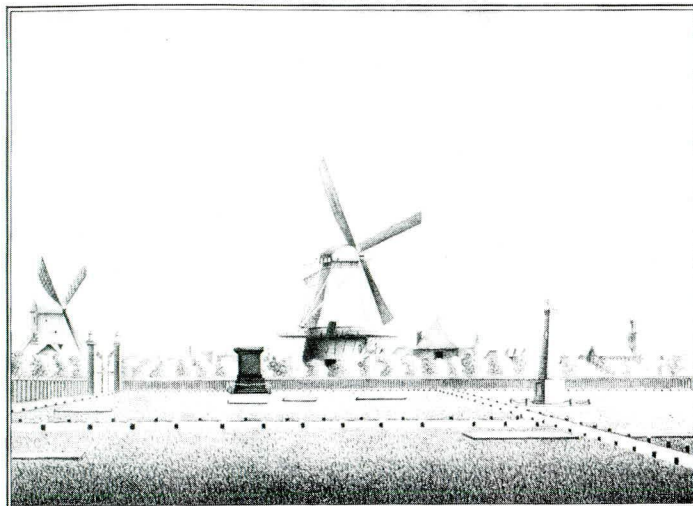
Plan voor de uitbreiding van de Algemeene Begraafplaats te Haarlem, door J.D. en L.P. Zocher, 1879
 Gemeente archief, Haarlem

Ontwerp voor een nieuwe begraafplaats door C. Kram, 1829
 Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam

In 1828 schreef de Maatschappij Tot Aanmoediging der Bouwkunde en prijsvraag uit voor een begraafplaatsontwerp. Het door de Utrechtse architect C. Kram ingezonden ontwerp werd bekroond. Conform de opdracht bood het plan, dat voor een stad van 75.000 tot 100.000 inwoners bestemd moest zijn, plaats aan 25.000 doden.

Kram ontwierp een begraafplaats die geheel geometrisch was ingedeeld. Het plan voorzag in een serie grafkelders, een rouwkapel – ook geschikt voor katholieke diensten – en een lijkenhuis voor schijndoden.

BEGRAAFPLAATS te ZWOLLE.

ZALIG ZIJN ZIJ, DIE IN
DE STAD ZWOLLE
AAN M. J. TER PELKWERK.

DEN HEERE STERVEN.
AAN
M. RUYNVIS FEITH.

OVERLEDEN op den
Begraafplaats.

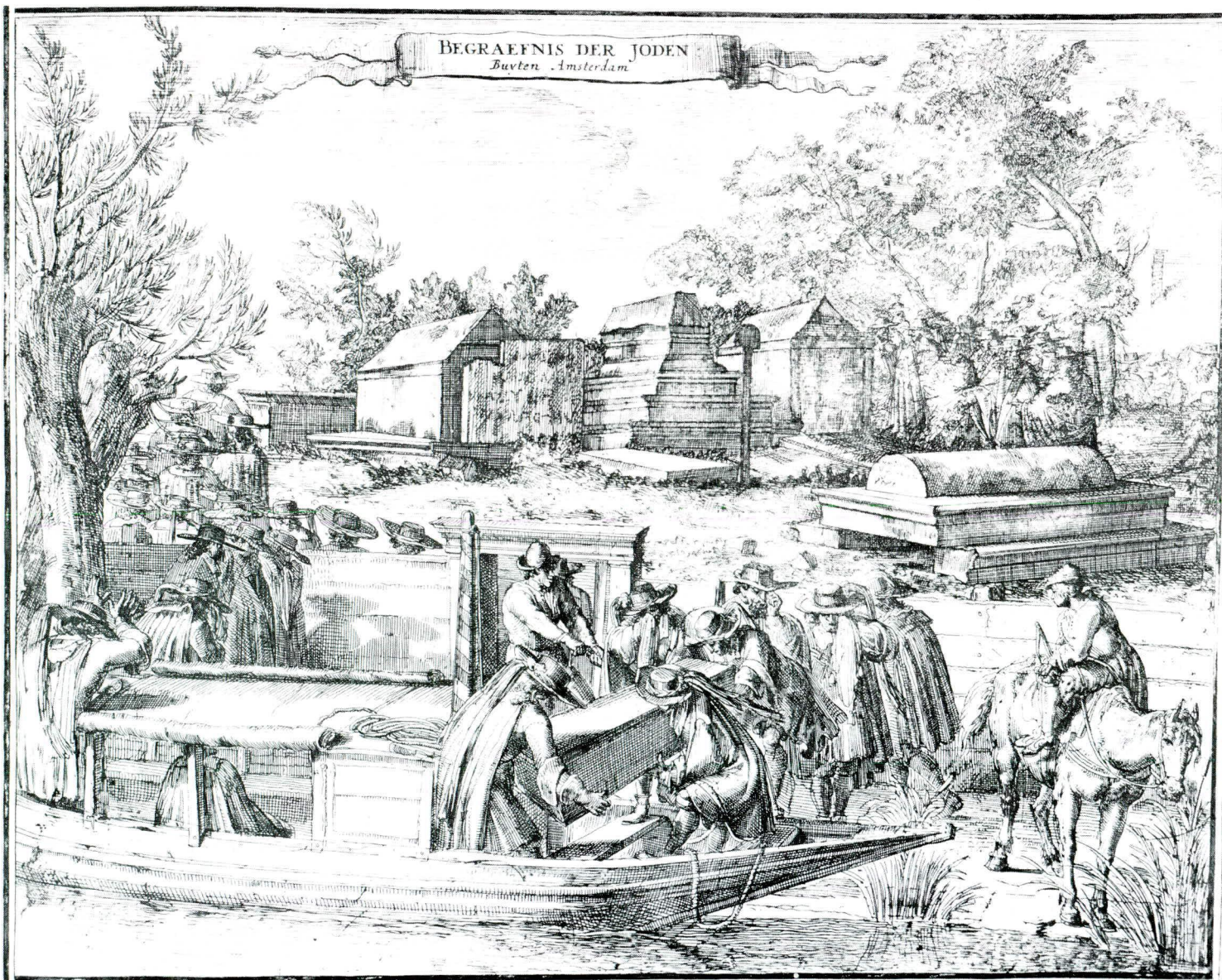
ligt op de kleine park. 18

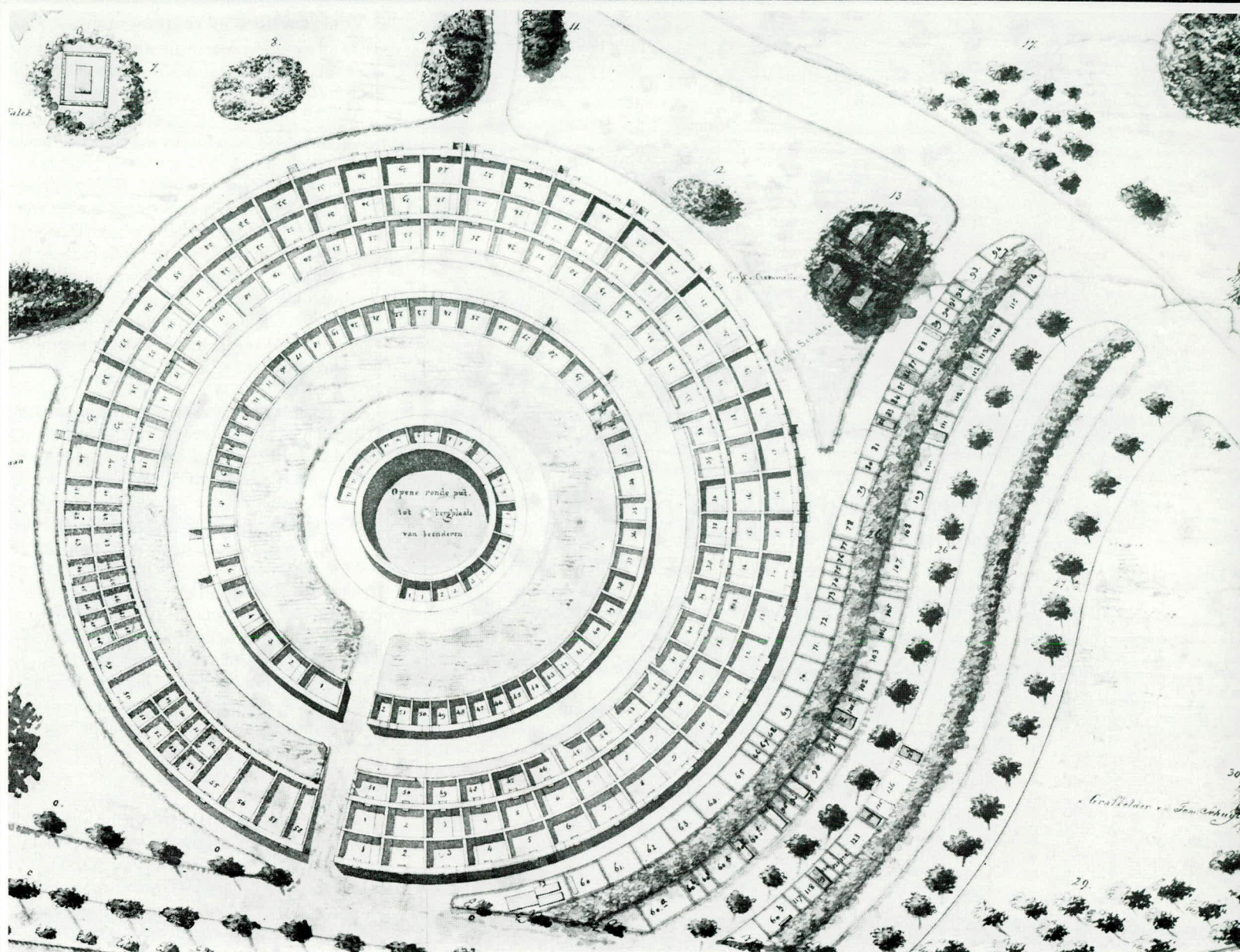
Utrechtse begraafplaatsen

In 1830 beschikte Utrecht al over een aantal begraafplaatsen. Sommige waren buiten de stad gelegen. In 1807 had de joodse gemeente te kennen gegeven niet meer op de hei bij De Bilt, maar nabij de Rode Brug hun doden te willen begraven. B. & W. gaven toestemming als de begraafplaats maar ommuurd werd. Aan het Zandpad nr 2 ligt deze oudste begraafplaats nu nog steeds. Oud-katholieken begroeven tot 1830 aan de zuidkant van de Mariakerk. De rooms-katholieken hadden in 1818 toestemming gekregen achter hun kerk buiten Wittevrouwen te mogen begraven. Pas vanaf 1875 begroeven de katholieken op het huidige terrein bij de Prinsesselaan. Tot 1904 bleef Soestbergen in Utrecht de enige algemene begraafplaats.

Begraafplaats in Zwolle met twee grafmonumenten, lithogravure, 1830
Atlas van Stolk, Rotterdam

Joodse begrafenis te Ouderkerk aan de Amstel, gravure naar B. Picart, 1723
Atlas van Stolk, Rotterdam

Begraven op Soestbergen

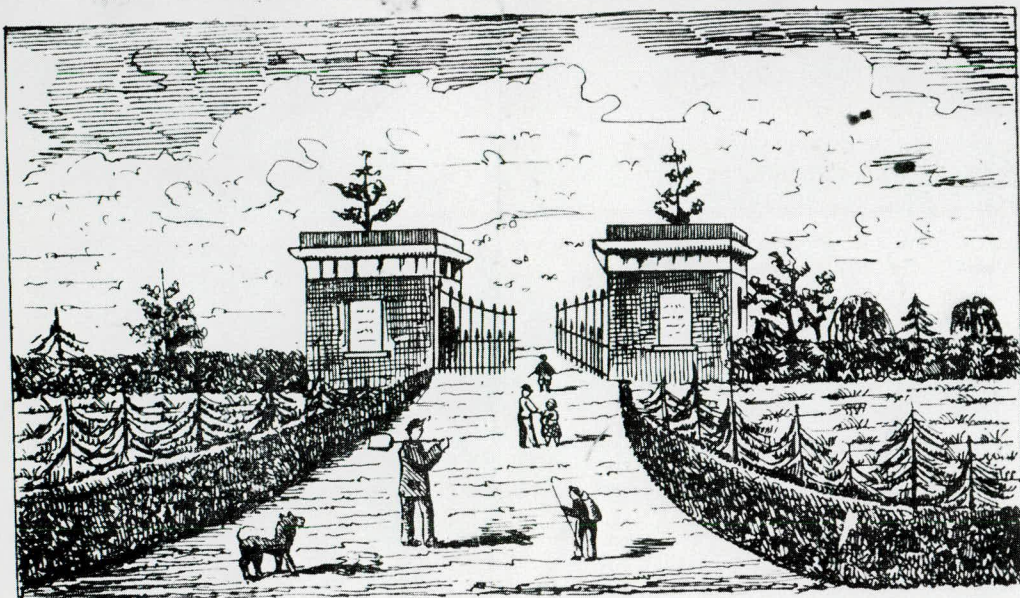
In Utrecht heeft de uitvoering van het Koninklijk Besluit veel problemen ondervonden. Enige malen moest er om uitstel worden gevraagd. Voor veel geld moest terrein worden aangeworven voor de aanleg van een begraafplaats. Ten zuid-oosten van de stad werd land gekocht en wat later kwam nog het landgoed Soestbergen, ook aan de Gansstraat, erbij. De strenge winter vertraagde de aanleg. Door de vorst vroom een schip vast dat met hardsteen uit Dordrecht onderweg was. Toch vond de eerste begraafplaats op 17 mei 1830 plaats: Antje de Klerk kwam in een armengraf in vak 2.

Over het schadeloos stellen van de eigenaren van graven in de Utrechtse kerken moest onderhandeld worden. Een door B. & W. benoemde commissie probeerde de zaken zó te schikken, dat de gedupeerden voor niets een gedeelte van de begraafplaats zou worden toegewezen. Daar konden zij hun nieuwe grafkelders laten bouwen.

Binnen een bepaalde termijn moesten belanghebbenden zich melden bij de gemeente met een bewijs, dat zij de laatste heffingen op hun kelders of graven in kerken betaald hadden. Aan de architect J.D. Zocher jr was een plan voor de aanleg van de begraafplaats en een grafheuvel in het bijzonder opgedragen. Zevenennegentig eigenaren van graven in kerken tekenden op het ontwerp voor de grafheuvel in. De oorspronkelijke tekening is helaas verloren gegaan. De kostenverdeling voor de bouw van de heuvel was gecompliceerd. In ieder geval besloot de stad op eigen kosten de centrale ringmuur van de grafheuvel op de begraafplaats neer te zetten. Tegen deze muur konden de zich gemeld hebbende belangstellenden grond aankopen voor hun grafkelders, die in concentrische ringen, trapsgewijs rond de muur gepland waren. In een betrekkelijk korte tijd was de heuvel volgebouwd. Op 1 juni 1830 vond de eerste begraafplaats in een cirkelkelder plaats. Voor de weduwe A. van Schermbeek werd f 22,— rechten betaald. (zie voor deze

Plattegrond van de begraafplaats Soestbergen, detail, pentekening toegeschreven aan J.D. Zocher, 1844 Gemeentelijke archiefdienst, Utrecht

uitzonderlijke tuinarchitectonische schepping de bijdrage in de catalogus: De begraafplaats als aardse paradijsstun).

LIJST VAN GEBOORTE STERFGEVALLEN EN HUWELIJKEN

binnen de Gemeente LOCHEM in 1889

Opgedragen aan den Edel Achtb. Heer Burgemeester *H. H. Wethouders*.

Raadsleden en verdere Inwoners van LOCHEM

Op den 1 Januari van het Jaar 1890 door den Doodgraver J. H. LENDERINK.

GEBORENEN			OVERLEDENEN			OUDERDOM DER OVERLEDENEN			
JONGENS	MEISJES	TOTAAL	MANNEN	VROUWEN	TOTAAL	Doodgeboren	MANL	VROUW	TOTAAL
Januari 8	6	14	Januari 5	3	8	Doodgeboren 1	5		6
Februari 7	5	12	Februari 1	3	4	tot 1 jaar 14	9		27
Maart 7	6	13	Maart 4	8	12	Van 1 tot 3 jaren 3	3		6
April 7	5	12	April 7	3	10	3 10	6		8
Mei 7	3	10	Mei 6	4	10	10 20	4		4
Juni 1	5	6	Juni 2	3	5	20 30	4	3	7
Juli 3	5	8	Juli 1	2	3	30 40	2	6	8
Augustus 11	8	19	Augustus 5	1	6	40 50	2	3	5
September 6	8	14	September 2	0	2	50 60	3	2	5
October 8	8	16	October 3	5	8	60 70	0	3	3
November 4	6	10	November 4	5	9	70 80	4	3	7
December 1	1	1	December 1	1	2	80 90	3		3
						90 100			
TOTAAL 69	66	134	TOTAAL 41	38	79				
VORIG JAAR 120			VORIG JAAR 91						
in 1889 dus meer 15			in 1889 dus meer 14			Totaal 42	43	85	

HUWELIJKEN. Jongmans en Jongedochters 27 Weduwnaars en Jongedochters 3
Jongmans en Weduwen Weduwnaars en Weduwen 4 Totaal 31 Vorig jaar 21 dus minder 10
Overleden te LAREN en op de Begraafplaats te Lochem begraven. 2 Mannen, 3 Vrouwen.

Stand op 23 December 1889

Wie! Wie! vliegt de tijd daarheen
Op zoo'n menig dierbaar graf
Wie zo vaak het nakreest waanen
Die al lang te rusten lag
Als de zerken die daar liggen
Die het stoffig lichaam dekt
Heb ik al zoo vaak gemijmerd
Die ons allen eenmaal wekt
Slaapt niet langer in de groeve!
Reisgeenen op! Reist heen
Ginds in 'n heger sfeer de hoede
Over alle schijnen heen
Alle tranen zijn gewischt
God is t! die t'heelal bestuist
Maar mijn blikken doen de zerken
En die kranzen gadeslaan
Heem en bloem die prijkt in schoonheid
En de kleur is ras vergaen.

Wie! Wie! is het menschtijk leven
Als een veldbloem die verkwijnt
Als een droom die gings vliede
Aerlen die eek ras verdwijnt
Heb al in de zes en veertig jaren
Zoo mijn taak in Lochems stad
Mijne stappen over grauen
Duizenden in zich bevat
Mijne Achtbce Overheden
Die ik U mijn wensch kom tien
Waardig zijn deer rang of leering
Eens dan zullen w' alles zien!
Lochems! Larens! twee geburen
Heem ik U mijn heilwensch tien
Alles blijft in welstand duuen
De toekomst doet ons blijdschap zien
God zij aller steun en staf
Allen wacht ons eens het graf.

Voorschriften en reglementen

De totale ommekeer in allerlei begraafpraktijken maakte het natuurlijk noodzakelijk reglementen vast te stellen. Daaraan zaten allerlei ethische, financiële en hygiënische kanten. Het toezicht, de organisatie, de opzet en het functioneren van de nieuw te openen begraafplaatsen moesten geregeld worden. Het lezen van het "Reglement voor de Begraafplaats binnen Utrecht, mitsgaders op het begraven binnen dezelfde gemeente" is fascinerende lectuur. Het probeert alle mogelijke voorkomende gevallen van gebruik en misbruik van begraafplaatsen en van het begraven te formuleren. (Zie hiervoor verder in de catalogus Begraven in Utrecht ná 1827).

Terwijl in 1827, nog voor de invoering van het Reglement, al uitgebreid kritiek werd geleverd op de schandalige hygiënische toestanden achter op het Klaaskerkhof bij de Klaasbarakken, waar lanciers gelegd waren — slecht gesloten en vermolmd lijkken in open kuilen — was het in 1848 op de R.K. begraafplaats buiten de Wittevrouwenpoort nog steeds weinig beter gesteld. Een officier van gezondheid beklagde zich bij B & W. (1 juni 1848; Bijlage 148) dat hij tijdens een teraardebestelling aldaar half geopende graven gezien en geroken had. Het kwam hem voor dat dit "op het gemoed der veelal reeds zeer geschokte omstanders een nadelige onnodige pijnlijke indruk uitoeffent".

Sterftecijfers

In de eerste helft van de 19de eeuw was de gemiddelde levensverwachting van de bevolking laag. De cholera-epidemieën van 1832-33, 1848-49, 1854-55 en 1866-67 hebben vooral onder de arme bevolking slachtingen aangericht. Het sterftecijfer van toen, in het westen van ons land tenminste, ontloopt nauwelijks het tegenwoordige in menig ontwikkelingsland. Van 1841 tot 1875 bedroeg de sterfte per jaar zo'n 26 per duizend inwoners. In dat cijfer zat ook de hoge zuigelingen- en kindersterfte verwerkt. Tegenwoordig is dit 7,9. Van de levend aangegeven kinderen stierven 20 tot 25 per 100 in het eerste levensjaar, tegenwoordig is dat 0,8 per 100.

In Utrecht heeft de cholera-epidemie hygiënische maatregelen tot gevolg gehad. Cholera-slachtoffers — het gemeentelijk budget voor onkosten van armenbegravenissen was al ruimschoots overschreden — kregen op de begraaf-

Nieuwjaarswens van doodgraver J. H. Lenderink, 1890

Rijksmuseum van Volkskunde Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem
Een stichtelijke heilwens gecombineerd met een overzicht van geboorten, huwelijken en sterfgevallen in de gemeente Lochem.

plaats aparte graven. Een apart schijndoden-huisje werd op Soestbergen ingericht, omdat bij cholera-epidemieën het intreden van de dood niet altijd overduidelijk vast te stellen is. Burgemeester en Wethouders verzochten ook om te stoppen met het onophoudelijk luiden van de klokken bij het begraven op de R.K. begraafplaats. Dit zou een verkeerde uitwerking hebben op de gemoedstoestand van de burgerij. Om dezelfde reden werd verzocht overleden choleralijders, zonder de gebruikelijke omweg, direct naar de Gansstraat te rijden.

Bladzijde uit J.J. Burgmeyer, Heer!
Het wordt avond, 's-Hertogenbosch
1839

Rijksmuseum Het Catharijneconvent,
Utrecht

Het gebed, dat door de stervende kon
worden uitgesproken, is in grote letters
gedrukt.

Het gebed voor de overledene, schilderij
door D.F. Jamin, 1864
Rijksmuseum, Amsterdam

Sterven

We kunnen ons afvragen of in de 19de eeuw de religieuze begeleiding van de stervende duidelijk verschilde van de voorgaande periode. Nog altijd konden priester of dominee, familie en vrienden in de laatste uren bijstand verlenen. Nog altijd werd de stervende bediend of werd

er met hem gebeden. Het sterfbed – thuis – bleef de plaats waar de uiteindelijke confrontatie van levenden en stervenden met de dood plaatsvond. Wel was het beter mogelijk het sterven lichamelijk te verlichten door de voortgang van de medische wetenschap.

448 *Litanie tot Jesus*

**Wanneer mijne voeten
onbewegelijk zullen zijn
en mij aanzeggen, dat
mijn vertoeven hier op
aarde ten einde spoedt,
ontferm u dan over mij,
barmhartige Jesus.**

**Wanneer mijne oogen
door het naderen des
doods verduisterd en
ontsteld, droevige en
stervende blikken tot u
zullen opslaan, ontferm
u dan over mij, barm-
hartige Jesus.**

Wanneer mijne koude

om een zalig sterfuur. 449

**en bevende lippen voor
het laatste uwen aan-
biddelijken Naam zullen
uitspreken, ontferm u
dan over mij, barmhar-
tige Jesus.**

**Wanneer mijne doods-
bleeke wangen aan de
omstanders medelijden
en schrik zullen inboe-
zemen en mijne door
het doodzweet bevocht-
igde haren zich op mijn
hoofd verheffende, mijn
sterven aankondigen,
ontferm u dan over**

29

**Engel met dood kindje, door J.H. Stö-
ver, 1856**
Centraal Museum, Utrecht
Afkomstig uit het mortuarium van het
Diaconessenhuis.

Schijndood

De aangifte van het sterfgeval mocht nu wel – via de aanspreker – geregeld zijn, het constateren van de dood was en bleef een hachelijke zaak. Het tonen van een medische verklaring en toestemming voor de begrafenis werd pas in 1869 verplicht gesteld. Vooral ten tijde van de veelvuldig optredende cholera-epidemieën was de patiënt-in-coma nauwelijks van de dode te onderscheiden. Geen wonder dat de angst voor de schijndood in de 19de eeuw zulke afmetingen aannam. Medici pleitten daarom voor het inrichten van schijndodenlokalen op de begraafplaatsen. Handelaars verkochten gecompliceerde inbouwapparatuur in lijkkasten, die late levenstekenen moesten registreren.

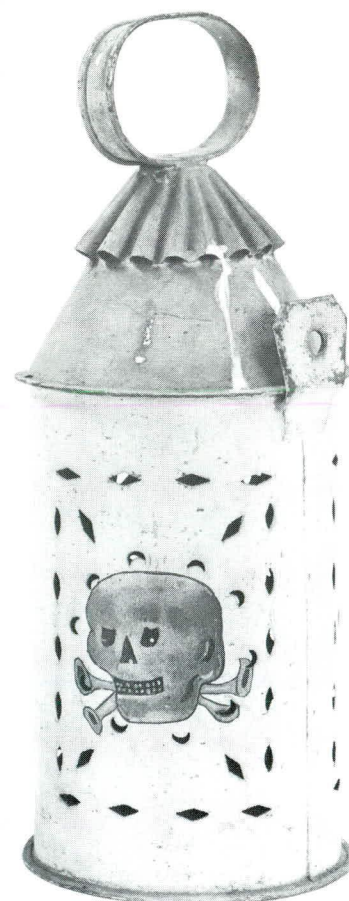
Rouwbussettje, 19de eeuw
Gemeentelijke Archiefdienst, Tilburg
Houten variant van de strobos die naast
de deur van het sterfhuys werd ge-
plaatst.

Dodenlantaarns, 19de eeuw
Noordbrabants Museum, 's-Hertogen-
bosch
De dodenlantaarn zonder kaars werd
buiten aan de deur van het sterfhuys ge-
hangen. De witte lantaarn was bestemd
voor ongehuwden.

Een sterfgeval kenbaar maken

Over de rouwgebruiken direct na het sterven in de 19de eeuwse burgercultuur zijn we nogal uitvoerig ingelicht. Volkskundig onderzoek, etiquette-boeken en ook fragmenten uit de literatuur geven hierover informatie. Het meest voorkomend teken om een sterfgeval kenbaar te maken is de huissluiting: het sluiten van gordijnen en luiken, een gebaar dat ook door buuren en de buurt werd overgenomen. Van stad tot stad en streek tot streek verschilden de vormen van rouw. Een aantal specifieke gebruiken zoals het bedekken van de spiegel en stilzetten

van de klok komt in het hele land voor. Alle hebben ze de bedoeling aan te geven dat de omgeving volgens vaste patronen op het ingezette rouwproces kan reageren.

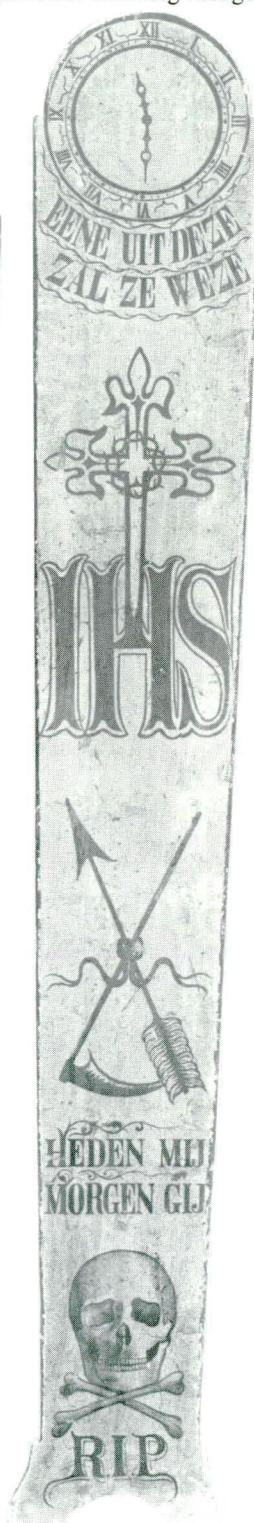
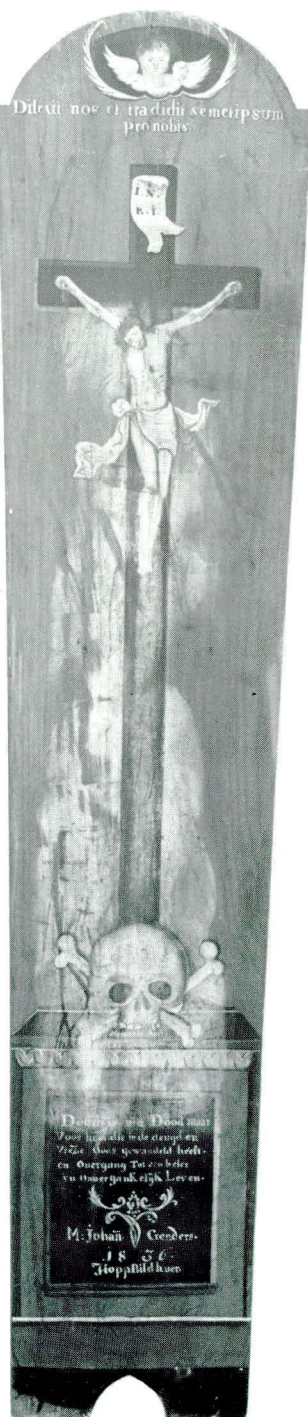
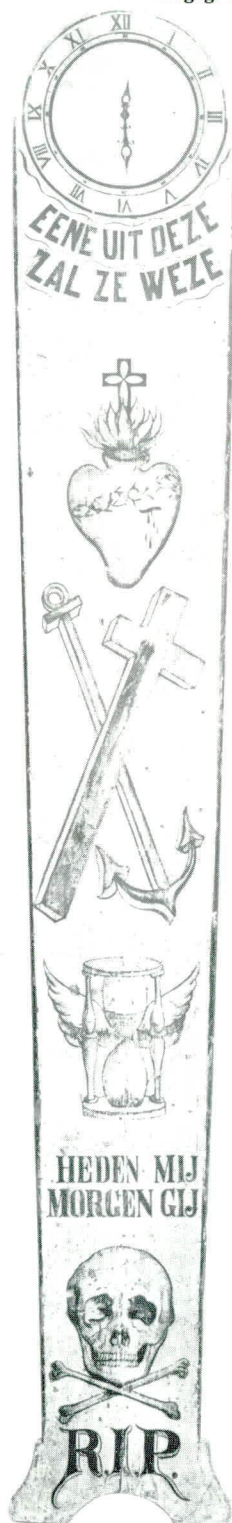
In de 19de eeuw is het onder meer in Brabant gebruikelijk geweest als kennisgeving bij de

Dodenborden, 19de eeuw
Bonnefantenmuseum, Maastricht; Gemeentemuseum, Roermond
 In Limburg werden deze planken naast de voordeur geplaatst; wie passeerde bad een weesgegroet voor de dode.

dood van kinderen een witte lantaarn, en een zwarte bij volwassenen, buiten de deur te hangen. In Brabant kon ook buiten de deur van het sterfhuis een houten rouwbussel worden gezet; een gebruik dat nog lang stand heeft gehouden.

In zijn oorspronkelijke vorm is de bussel een bos stro, ten teken dat het lijkstro, waar de dode opgelegd wordt, in huis is. De houten bussel bevat soms een aansporing om te bidden voor de gestorvene. Dit was ook het geval bij de houten beschilderde plank, het lijkbord, dat in de provincie Limburg veel gebruikt is. Be-

schilderd met doodssymbolen en soms met de naam van de dode en met het uur van sterven werd deze plank naast de huisdeur gezet. De plank bleef eigendom van de aanspreker, later van de begrafenisondernemer. Volkskundige onderzoekers hebben al veel pogingen ondernomen de bronnen voor de symboliek, van de inscripties en van de vormen te ontdekken. Dat heeft nog niet veel opgeleverd, maar in ieder geval is de functie van deze overblijfsels van een dodencultus wel duidelijk geweest.

Stadsaanzegger te Nijmegen, aquarel door H.D.J. van Schevichaven, ca 1850
Nijmeegs Museum Commanderie van St Jan, Nijmegen

Aansprekershoed met rouwsluier, firma N. de Haan Utrecht, ca 1900
Rijksmuseum voor Volkskunde Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem

Het model gaat terug op de 18de eeuwse steek.

Een aanspreker, penseeltekening door J. Fabius J.C. Zn, midden 19de eeuw
Historisch topografische atlas, Gemeentelijke archiefdienst, Amsterdam
De aanspreker, in zwarte beroepskledij, een rouwlamfer aan zijn steek, loopt de lijst na van adressen waar hij het overlijden gaat "aanzeggen".

Aansprekers in Utrecht

Zoals overal in het land bekleedde ook in Utrecht de groefbidder, of zoals hij ook elders heette: doodbidder of aanspreker, een verantwoordelijke positie. De groefbidder was verplicht bij de gemeentelijke hoofdontvanger van de begrafenisrechten melding van het overlijden te maken. Als die betaald en de gegevens verstrekt waren, mocht de begrafenis plaatsvinden. Zo werden financiën en registratie geregeld. De groefbidders waren, tenminste in Utrecht, door de stad aangesteld. Deze officiële ambtgenoten waren zeven in getal. Vanaf ongeveer 1820 werd hun positie bedreigd, toen patentbidders ook begrafenis konden organiseren op grond van een wet uit 1813. Deze stond hen toe een bedrijf te gaan uitoefenen.

In de loop der tijd werd het aantal van zeven niet langer aangevuld. De patentbidders, eigen-

AANZEGGER. 1850.

lijk particuliere ondernemers, legden de basis voor de latere begrafenisondernemingen. Tot de laatste bekende stadsgroefbidders behoorde W.J. Oudegeest. Zijn voorgangers, zoals trouwens in het algemeen bidders en aansprekers, zijn vaak als komische figuren in de literatuur naar voren gehaald. Plagerijen, spotdichten, karakterschetsen en caricaturen van hun uiterlijk zijn de vorige eeuw in trek geweest:

"Luide en welluidend klonken de woorden der aanzegging, zoodat hij dienstmeisjes verbaasde, en men zou hem nooit overgehaald hebben om, zoo als thans geschiedt, slechts papiertjes af te geven. Bij eenigszins wonderig weer wapperden zijn mantel en zijn lamfer in sierlijke golvingen in de lucht. Hij stapte op een zekeren maat de paarden van den lijkwagen voor, die hij langzamerhand gewend had hunne voorpooten met meerdere deftigheid op te beuren, naar het voorbeeld van zijn eigen stap. Hij gaf een soort van maat of cadans aan, als een tam-

Na eene deftige begrafenis,
uit: *Humoristisch Salon-album, Rotterdam z.j.*

boermajoor, en arrangeerde zoals hij dat noemde de toertjes (d.w.z. den weg dien de lijkstoet passeeren moest) met den uitersten smaak". (H.J. Broers, Utrecht, *Historische Wandelingen*, 1875).

Spottender klinken kwalificaties als:

"Hij is een chemicus, die weet, uit 's naasten lijden,

Voor zich een preparaat aan welvaart te bereiden;

Een man aan 't vinketouw; een kat, die altijd loert;

Een roover, die ons vaak een' dierbren schat ontvoert;

Hij is een all'mans vrind, die schoon hij niets kan erven,

U toch het meest bemint, wanneer gij komt te sterven;

(...)

(Jaarboekje der Kunst en Wetenschap bevorderende Maatschappij, 1846).

Maakt bekend dat gestorven is . . .

Behalve de organisatie van de begrafenis had de doodbidder of aanspreker ook tot taak het sterven aan te zeggen. Dat gebeurde ook al in de vorige eeuw. Waren er in de stad adreslijsten te krijgen, die per wijk en straat voorge-drukt waren, dan bezorgde de bidder ze op kosten van het sterfhuis bij de daar verzamelde familieleden. Deze lazen dan de namen op, en zetten een kruis bij een "aan te zeggen" naam. Het aanzeggen gebeurt door het afgeven van een gedrukt briefje of mondeling. Dat laatste moet niet zelden de lachlust opgewekt hebben. Rouwbrieven en advertenties in couranten worden ook gebruikt, ze zijn in onze ogen soms zeer persoonlijk van toon.

Zo kondigt een weduwe de dood van haar dochter en het pasgeboren kind aan, terwijl haar echtgenoot en de jonge vader op weg naar Batavia en ter hoogte van de kust van Guinea zijn:

"De heer van Dood en leven ontnam ons op heden onze eenige Dochter Antoinetta Magdalena in den Ouderdom van circa 34 Jaren.

Een zevental Dagen geleden, werd zij voor de

IN AMSTERDAM;
den 7^{den} Maart 1830,
is, in den Ouderdom van ruim 31 Jaren,
OVERLEDEN:
SYTJE KETELHOED,
HUISVROUW VAN
VEELWAARD JUNIOR.
Looijersstraat.

In AMSTERDAM,
den 26sten Augustus 1841,
is, in den Ouderdom van ruim 58 Jaren,
OVERLEDEN:
MEJUFVROUW
GEERTRUY PREYER,
WEDUWE WIJLEN DEN HEER
FRANS MEYJES, JER'Z.
Op de Kalkmarkt.

COSTUMES DES PAYS-BAS
UN PRIEUR D'ENTERREMENT D'AMSTERDAM.
Publiés par A. Jager, Damrak 81, Amsterdam.
Le droit de reproduction réservé.

eerste maal Moeder. Een half uur ná haar kind ontsliep de Moeder. Eén Huis zal beide in de Aarde bevatten. Dit alles trof Haar in het afzijn van Haren Echtgenoot, welke zich op eene reize naar de kust van Guinea bevindt; maar dit alles trof en treft Mij, in het afzijn ook van mijnen Echtgenoot en Zonen, die zich, op verschillende Bodems, op eene reize naar Batavia bevinden. Van Vader, Echtgenoot noch Broeders, die zich allen zoo hartelijk liefhadden, kon zij bij haar henengaan dus afscheid nemen; en ik heb dat verpletterend wigt van wee, en hoe lang nog! alléén, geheel alléén te dragen. De gedachte dat Gods wijsheid zich niet kan bedriegen en Zijne liefde niet kan plagen, dat Hij niets dan goeds werkt; zij alleen is het, die mij voor bezwijken behoedt. Ik wensch Gode te zwijgen en in Hem mijne kracht te vinden. Amsterdam, 19 mei 1856".

Soms legt men bij zijn leven al nauwkeurig vast hoe de aankondiging dient te gebeuren:

"Kennisgevingen Aangaande den dood"

1. Deze kennisgeving moet niet geschieden voor en aleer de zekerheid van den dood zoo volkomen is gebleken, dat daaraan niet meer te twifelen is. Bederf des ligchaams is het teken waarop alleen moet afgegaan worden.
2. Eene der dienstboden moet de kennisgeving doen in de straat. Door den koster van het Ministerie geschiedt dezelve aan de predikanten van alle gezindheden in den stad en aan al de leden van den breiden kerkenraad der Ned. Herv. Gemeente van Middelburg. Door een bidder aan den Gouverneur, Burgemeester, Wethouders, aan de leden van de collegien van Notabelen en van kerkvoogden. Voorts aan eenige particulieren naar verkiezing. Doch het getal behoeft niet zeer uitgebreid te zijn. Door de Middelburghse en Haarlemsche Couranten, in eene eenvoudigen en korte advertentie".

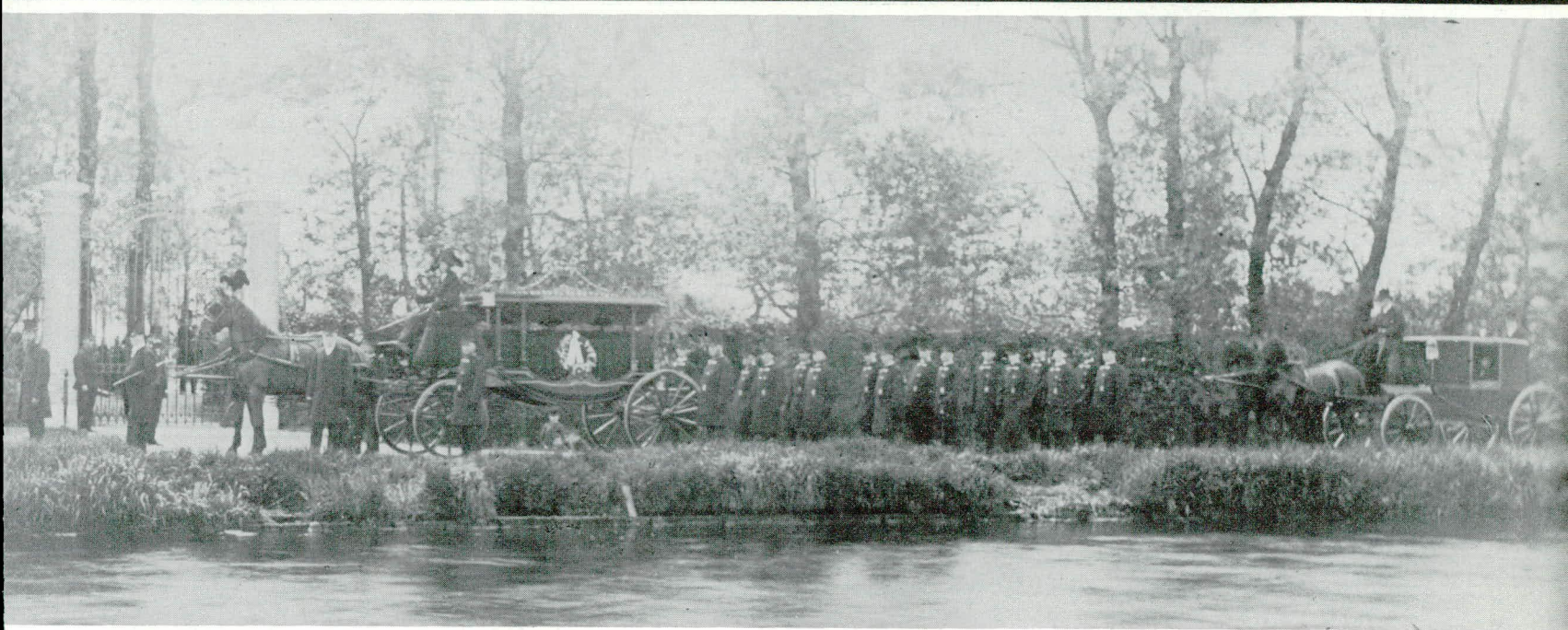
Doodsaankondigingen, 19de eeuw
Particuliere collectie, Amsterdam

Een Amsterdamse aanspreker, foto ca 1880

Historisch topografische atlas, Gemeentelijke archiefdienst, Amsterdam
De hoge hoed en de dubbelgesloten jas versierd met tressen vormden lange tijd het gebruikelijke aanzeggerskostuum. Witte handschoenen droeg men bij de begrafenis van ongehuwden en kinderen.

Verder moeten er rouwbrieven naar familieleden verzonden worden.

"Door ds B. van der Feen (1785-1845) persoonlijk opgesteld, 1832" (Alkmaar, Gemeente archief fam. arch. De Dieu nr 380).

Begrafenisstoet voor de begraafplaats Rustoord bij Diemen, ca 1890
 Archief Evangelisch Lutherse Gemeente, Amsterdam

Lijkkooets van de Utrechtse stalhoudery Schoonhoven Buytendijk, ca 1880

beschermde lijkkoetsenverhuurder door concurrentie verzwakt. In theorie kon nu iedere stalhoudery lijkkoetsen gaan verhuren. Naar aanleiding daarvan werd een associatie van verhuurders van lijkkoetsen opgericht, die zich met een aantrekkelijk voorstel voor een monopolie tot B. & W. richtte (notulen 20 oktober 1829: Bijlage 254). Het stadsbestuur beschikte echter al over een eigen lijkkoets en liet de verdere verhuur aan particulieren over. Met de stadslijkkoets werden armen en behoeftigen naar de begraafplaats gereden. Het behoorde echter tot een van de grootste maatschappelijke schandes om met de stadslijkkoets "van de armen" begraven te moeten worden. Om dat te voorkomen werden door de armen verzekeringen afgesloten om tenminste "ordentelijk" begraven te kunnen worden. De stad kende in de 19de eeuw veel koetsen en lijkkoetsenverhuurders. De oudste nog bestaande stalhoudery in Utrecht is de fa. Schoonhoven Buytendijk. De lijkkoets van deze firma wordt nog steeds bewaard.

Per lijkkoets naar de begraafplaats

De verordening dat begraafplaatsen buiten de bebouwde kom dienden te worden ingericht, had gevolgen voor het vervoer van de doden. Door de langere afstand werd dragen in grote steden onmogelijk. De lijkkoets deed overal zijn intrede. Zwart gelakt, beladen met kransen, uurglazen, doodshoofden en draperieën als dramatische effecten werd hij tot rijdend

symbool van de altijd naderende dood. De praal er omheen was afhankelijk van wat men wilde of kon betalen. De lijkkoets bleef het altijd aanwezige middelpunt van de stoet. Mannen reden mee in volgkoetsen; vrouwen bleven meestal thuis.

Onder invloed van de nieuwe verordeningen was in Utrecht de positie van de oorspronkelijk

Klant, koning en begrafenis

Van begrafenissen uit de 19de eeuw kunnen we ons nog wel een voorstelling maken. Veel gebruiken er omheen hebben tot aan de Tweede Wereldoorlog voortgeduurd.

In staatsbegrafenissen van leden van het Koninklijk Huis wortelt een traditie die tot ver terug reikt. Van hoog tot laag is het uiterlijk van een begrafenis de officiële bevestiging van de maatschappelijke positie van de dode. De nabestaanden zorgen voor een zo ongeschonden mogelijke reputatie. Omdat iedereen wist wat iedereen toekwam, kon elke inbreuk op, of onterechte uitbreiding van het decorum herkend worden. We noemen dat nu wel sociale controle.

Veel weten we over de organisatie van koninklijke begrafenissen. Programma's voor de toeschouwers en de deelnemers waren noodzakelijk. De volgorde, de deelnemers, de attributen werden in pamfletvorm onder het publiek verspreid. De hofmaarschalk was verantwoordelijk voor de organisatie en de voltrekking van deze plechtigheden. Ze hadden maar een korte tijd van voorbereiding. Daarom werden veel gebruiken overgenomen uit de "draaiboeken" van voorgaande begrafenissen. Waarschijnlijk was dit mede een oorzaak voor de geringe veranderingen in dit traditioneel gebeuren.

Het uiterlijk van deze ceremoniële rouwstoeten kennen we uit litho's en oude drukken, die al gauw ná de begrafenis, of soms al ten tijde ervan, verspreid werden. De stoeten lijken soms wel op de in de 19de eeuw veel gehouden historische optochten, de maskerades. Bij koninklijke begrafenissen droegen herauten van

wapenen, gekleed in hun wapenrokken, een omfloerst wapenschild. Anderen voerden in de hand een omfloerste scepter, de rouwbâton. Beschrijvingen van burgerbegrafenissen uit de 19de eeuw kennen we ook. Ook in lagere maatschappelijke regionen veranderden de gebruiken weinig. Het streng doorgevoerde klassensysteem in de begrafeniskosten zorgde ervoor dat de klant, al naar gelang zijn stand en zijn draagkracht dat toelieten, de "pomp" kreeg die hem toekwam.

"In Amsterdam begraaft men algemeen in zwarte kisten, maar deftig is het, een bruinewreven eikenhouten soms mahoniehouten kist met koperen plaat, hengsels en schroeven te hebben, die nog al in de papieren loopt. Dan volgen de aansprekers, waarvan zes of zeven voor 't lijk; vijf is zeer burgerlijk. Doch dan komt nog het ergste. Veertien of zestien dragers. Elke draagplaats, welke aan de dienstboden van 't sterfhuis en aan die van de familie gegeven worden, is dan een gouden rijder en het drinkgeld een halven rijder of een dukaton. Voor dat drinkgeld schommelen de dienstboden dragers op, die in zwarte mantels gewikkeld en met hoge steken op, vrij onverschillig niet achter, maar naast de lijkkoeits lopen. De familie wacht, tot het lijk eenigen tijd de deur uit is, dan rijdt ze in koetsen naar 't kerkhof; steeds zoo, dat op een gracht haar de lijkstatie passeert, opdat ze haar zien kunne. Ze is vroeger dan 't lijk op 't kerkhof, en wanneer dat gearriveerd en men op 't punt is om 't op te nemen, schaart ze er zich achter tot aan 't graf. De lijkstatie gaat als 't eenigszins kan zooveel mogelijk voorbij de woningen der familie, waar

op dien dag alles gesloten is, daar nemen de aansprekers even als wanneer zij 't sterfhuis verlaten, op kommando hun steken af, 't geen een koddig gezicht oplevert".

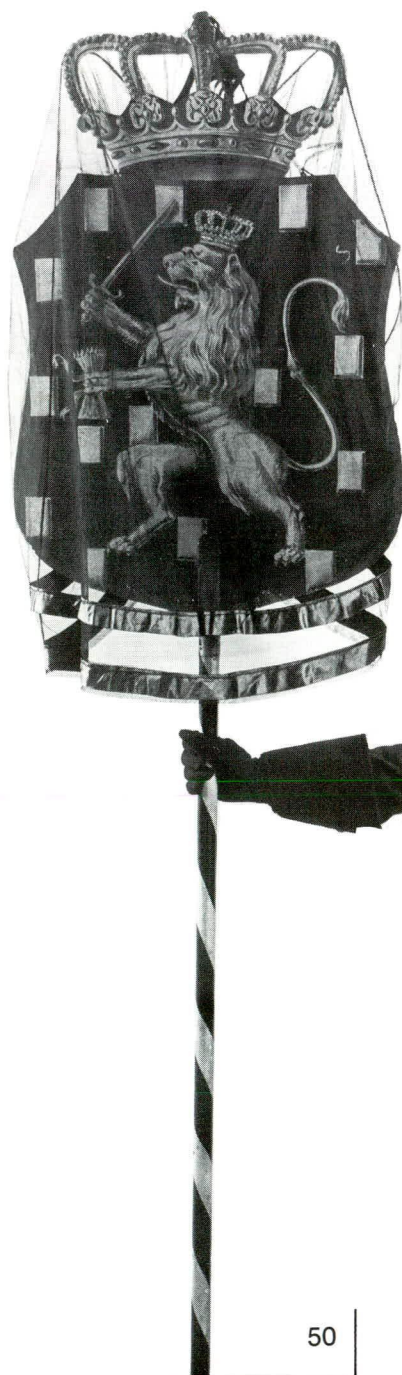
Uit: Amsterdam en de Amsterdammers, door een Amsterdammer, Amsterdam 1875, 119-120.

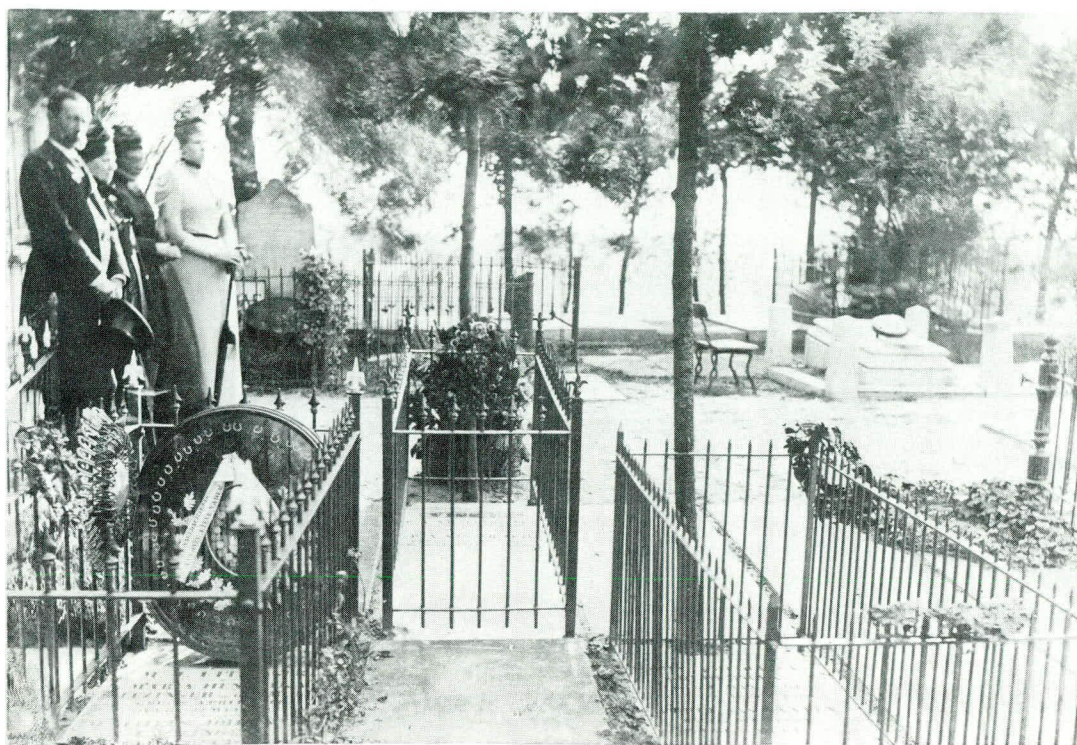
Wapenrok gedragen door een heraut in de begrafenisstoet van koningin Anna Paulowna, 1865

Rijksmuseum Paleis Het Loo, Stichting Historische Verzamelingen van het Huis van Oranje-Nassau, Apeldoorn

Wapenschild gedragen door een heraut in de begrafenisstoet van koning Willem III, 1890

Rijksmuseum Paleis Het Loo, Stichting Historische Verzamelingen van het Huis van Oranje-Nassau, Apeldoorn

Familiebegraafplaats „Rustoord”

AAN DE

WEESPERVAART TE DIEMERBRUG.

Opgericht in den jare 1791.

De begraafplaats Rustoord bij Diemen,
ca 1890

De begrafenis van Ari

”Jacob stond nu bij de middendraperie van de suite, al de heeren ontvangend die mee zouden gaan. Hij nam ’t eerst de condoléances aan. Met d’r hooge hoeden wisten ze geen raad. De tafel stond al vol. Die het laatst kwamen hielden d’r hoeden voor d’r buik, voorzichtig om niet te botsen. Voor de sofa bogen ze, boog de bezoeker, die mee zou rijden, boog de vader, boog de moeder. En dan was ’t telkens — “Mevrouw en meneer van harte gecondoleerd, van harte” — of ’n zwijgend buigen met gemummel van lippen en ’n haastig retireeren — of: “en maggik de juffrouw ook condoleere? Treurig. Treurig”.

”M’n vrouw zal u vanmiddag komen opzoeken. We deele ’r vreeselijk in . . . Berusting, mevrouw . . . Tegen den dood kan niemand zich

verzette” — . . .

De bel luidde telkens. ’t Was een heel-groote begrafenis. Nou pa niet op ’m lette keek ’t jongste zoontje van oome Hein weer door ’n kier van de gordijn. Vader stond altijd nog wat gebogen, correct en stil naast moeder. ’t Zwart van de japonnen, die luguber-mondain tegen ’t verguldsel van de salonmeubeltjes afstaken. In de gang kwam gestommel . . . En een voor een gingen de kransen de deur uit, tot de leunstoel z’n leege armen gaperig strekte. An de voordeur stond ’n heer met ’n hoogen hoed — iemand van de begrafenisvereniging — en las van ’n papier op . . . ”Tweede rijtuig . . . Meneer Jan Derksen . . . Meneer Gerrit Derksen . . . Meneer Welders . . .”

Achter op de sofa zaten moeder en Dora. Bet liet moeder Hoffman ruiken. ’t Was dompig stil, benauwd stil. Maar de meiden begonnen in de voorkamer te ruimen, trokken de binnengordijnen iets open en zetten op de tafel

porseleinen schalen met broodjes met zalm en ossetong en ’n groote droge taart. Bet keek ’r bij toe en vroeg of de bouillon klaar stond om in te schenken.”

Samuel Falkland ± 1895
(Herman Heijermans)

Kinderbegrafenis

"Het was een lange weg, dien wij hadden af te leggen, hij en ik, en ik was met hem alleen in dat sombere hokje op wielen. De zon wierp een helderen lichtstreep op het kistje (. . .) En ik dacht aan al de vaders, die reeds op mijne plaats gezeten hadden, en al de doode opgeheven gezichtjes, welke gelegen hadden waar het zijne nu lag.

Langzamerhand begon ik naar buiten te zien. Ik zag de zwarte pluimen der paarden heen en weer wuiven bij hunnen gelijkmatigen stap en de bidders langzaam voor hen uitgaan (. . .) Spelende kinderen staakten even hun gejuich (. . .)" 't Achtste kindje van morgen, moeder!" hoorde ik er een roepen."

"Wij waren nu dicht bij het grote voorplein. Een begrafenisstoet kwam juist terug. De lijk-wagen wachtte buiten en nadat de familieleden waren weggereden, wipten de lijkbezorgers in

Kindergraf met afgebroken marmere zuil, Soestbergen, Utrecht, ca 1880

de doodenkoets, lieten hunne zwarte beenen slingeren, zes aan iederen kant, en babbelden vroolijk onder elkander, terwijl ze op een draffje stadwaarts reden in den helderen zonneschijn (. . .)"

Uit: Hollandsch Binnenhuisje, 1888, door Johanna van Woude

Toespraak bij het graf.

In de vorige eeuw was het niet ongebruikelijk, vooral in kleinere gemeenschappen, een predikant bij de begrafenis uit te nodigen. Hij kon passende woorden spreken, die niet in strijd waren met de ingetogen calvinistische begeleiding van de doden. In 1877 pleitte één auteur ervoor dit gebruik op grotere schaal te gaan toepassen. "Die stille begrafenis, dat zwij-

gend komen, dat neerdalen van de kist in de groeve zonder dat er een woord bij gezegd wordt, dat sprakelooze heengaan na den dank "voor de laatste eer aan den overledene bewezen", dien de bidder u toe brengt — het laat ons onvoldaan".

Deze auteur verlangt geen lijkdienst en ook geen "priester die langer of korter gebeden prevelt, al naarmate de begrafenis min of meer deftig is, maar het hindert ons dat de kerk haar leden laat ter aarde dalen zonder een woord van medelijden of deelneming. Ik beken, dat ik in een begrafenis van een lid onzer gemeente zonder eenige kerkelijke akte iets vind van een aanklacht tegen onze kerk". Hij concludeert en betreurt dat de huidige liturgie van de Nederlandse Hervormde Kerk geen begrafenisliturgie kent.

A.W. Bronsveld, "De evangelie-dienaar bij het graf" in: Stemmen voor Waarheid en Vrede. Evangelisch tijdschrift voor de protestantse kerken 14 (1877), 1125-1128.

Rooms-katholieke uitvaart

Een rooms-katholieke uitvaart uit 1830 kostte heel wat. Aan de kostenverdeling kunnen we ook zien wat voor pomp de rooms-katholieke bij zijn uitvaart aangeboden kon krijgen:

Rouwkazuifel, ca 1850

Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht

Deze kazuifels werden door de priester bij de rouwdienst gedragen.

"Tarief der uitvaarten. Solemnele begrafenis eerste klas met drie klokken.	
Stipendium van den Pastoor	f 6,—
Twee Heeren assistenten elk	f 2,50
Gebruik der kerkornamenten	„ 3,—
Van het Baarkleed	„ 3,—
Orgel	„ 4,10
Gelui	„ 1,80
Den kruisdrager/misdienaar	„ 0,15
Den koster	„ 0,15
Zangkoor	„ 3,—
Grafmaker	„ 0,65
Oude kerkerechten	„ 1,75
Extra kerkhof	„ 6,—
	f 34,60

In deze klas mag niet minder dan 53½ lb (pond) waslicht gebruikt worden. Bedragende in witte was f 80,25 in gele f 74,90.

Begrafenis der kinderen

Voor kinderlijken die met de gewone Parochie-mis begraven worden betaald men aan

Begrafeniskosten	f 0,75
Aan den grafmaker	„ 0,20
Aan den koster voor het luyen"	„ 0,10
	f 1,05

In de vijfde klas betaalde men het volgende:
"Vijfde nieuwe klas. Gelezene mis om 10 ure met kleine klok.

Stipendium voor den Pastoor	f 2,—
Kerkornamenten	„ 0,50
Gelui	„ 0,50
Kruisdrager	„ 0,15
Koster	„ 0,15
Oude begrafenisrechten	„ —,—
Baarkleed	„ 0,25
Grafmaker	„ 0,40
	f 4,95

Zes kaarsen op den outaar
Acht kaarsen aan den Baar

Voor den Armen geschiedt alles gratis.
Aan den outaar zes kaarsen
Aan de Baar vier kaarsen"

(Archief van de parochie van de H. Martinus te Princenhage bij Breda, inv. Dooremans nr. 12)

Begrafenisverzekeringen

Van de te hoge begrafeniskosten zijn natuurlijk velen slachtoffer geweest. Daarom ook kwam tegen het eind van de 18de eeuw de discussie over de vereenvoudiging van de rouw op gang. Enkele bevolkingsgroepen leden minder onder die kosten. De grote rest viel terug op de voorzieningen van de overheid die tot het minimum beperkt bleven. Verzekeringen en spaarfondsen boden soms uitkomst. Het begrafenisverzekeringsbedrijf heeft een rijke traditie. Vooral in

de vroege 19de eeuw waren er veel, al dan niet op winst beluste, organisaties of organisatietjes, die de begrafeniskosten verzekerden van de "kleine luyden".

Soms ook waren het door de kerk gestimuleerde fondsen, die als Broederschappen hun sociale plichten tegenover de doden vervulden. Stads- of dorpsgenoten verzekerden zich ook wel via onderlinge verenigingen tegen de kosten. Begrafenisondernemers sloten zich aan een, om — zij het op winstbasis — uitkeringen bij overlijden te doen. Dergelijke fondsen schijnen er vroeger lang niet altijd oirbare praktijken op na gehouden te hebben. Premies werden geïnd, terwijl het geld maar af en toe werd uitgekeerd. Veel serieuze leden van fondsen konden het slachtoffer van chicanes worden, in de waan verkerend dat hun "Sociëteit" of "Maatschappij" alle garanties bood. Tegen het eind van de vorige eeuw bestonden er ruim 400 instellingen die op enigerlei wijze het begraven verzekerden.

De Zieken- en Dodenbus

In oorsprong waren het de gilden die zich tot taak stelden hun leden bij ziekte en dood te steunen. Ook in de 18de eeuw deden zij dat nog. Toen de gilden in 1798 werden afgeschaft bleven veel van hun zieken- en dodenfondsen bestaan. Zo'n dodenbus keerde geld uit aan de leden, om de begrafeniskosten te dekken. In Utrecht waren in de vorige eeuw nog veel van die bussen. De Bijlhouwersknecht-Dodenbus bleef tot 1937 bestaan. Voorwaarde voor het

Linnen doodshemd met initialen en datum, 1864

Rijksmuseum Twenthe, Enschede

lidmaatschap was het uitoefenen van het bijlhouwersvak. Men mocht niet ouder dan 35 jaar zijn. Echtgenotes konden ook lid zijn. De contributie moest om de veertien dagen gestort worden: 20 cent.

Het innen gebeurde op een vaste dag, de busdag: zondags tussen 10 en 12 uur op de buskamer. Het stadsbestuur had het toezicht op de bus- en rekenmeesters, die het geld ontvingen er beheerden. Waren er wanbetalers, dan werden op twee busdagen hun namen in het buslokaal opgehangen. Verregaande belediging van het Bestuur had uitstoting tot gevolg. Bij overlijden kreeg de familie van het buslid f 65,—. Werd dit dodengeld aanvaard, dan moest de dode onder geleide van een bestuurslid van de Bus, die het buswapen op de borst droeg, begraven worden. Deze doden of bus-lijken werden op een aparte afdeling van de begraafplaats Soestbergen begraven.

Het diakenhuismannetjes-syndroom

Zeker voor armlastige bejaarden moet de angst om niet behoorlijk begraven te worden groot geweest zijn. Hildebrand vertelt in de Camera Obscura het verhaal van Keesje, die in het Diaconieweeshuis woont. Hij heeft goed gespaard voor een eigen doodshemd en voor een nette begrafenis. "As we dood zijn, dan leit men ons op stroo, en we krijgen 't goed an van 't huis en dan gaan we na 't kerkhof, in de put".

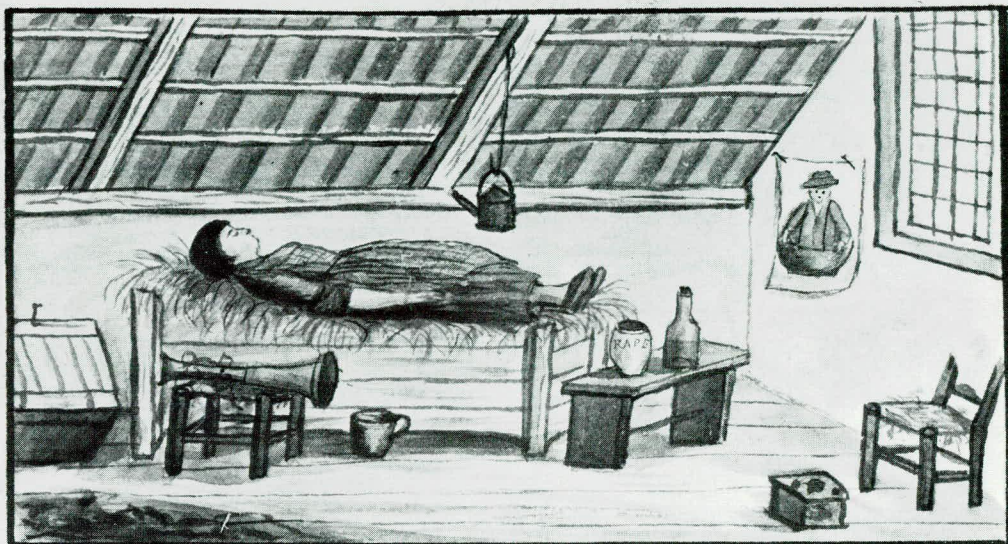
Tegen de regels spaarde Keesje daarom twaalf gulden. Als het geld door de Vader van het huis is ontdekt, bemiddelt Hildebrand. Keesje zal later rusten in het algemene graf der armen, maar wel in een eigen doodshemd.

Goeie Mie, litho door R. Raar, 1883
Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden

Leidse gifmengster die een levensverzekering voor haar slachtoffers afsloot en vervolgens inde.

Lulla op het Parade Bed.

*Een maal mocht den Mensch tog sterren
En verlaaten vroeg of laat
Al zijn luister, mocht hij derven
Zij rijk of van geringe staat
Lulla! die met groot behagen
Tertig jaar hier had gewoont,
Is ook door de Dood verslagen
Zo als 't d'us prent verloont,
Jaoren lang liep zij Mooren
Met een Toelen in haar hand,
Die van Onderen tot boven
Met veel linten was beslaant
Arm was zijn haar luere
Bedelend om haar brood
Nimmer heeft zij kwaad bedreven
Van haar jeugd tot aan haar Dood
Zoo dat my op eels begeeren
Haar nagedachtenis met die prent vereeren*

Lulla op haar paradebed, penseeltekening, begin 19de eeuw
Atlas van Stolk, Rotterdam

In april 1830 maakten regenten van het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis in Utrecht melding van de dood van de "arme Jakob Kloppenberg" (notulen B. & W. 1 april 1831; bijlagen 23-24). Bij diens intrede, enige jaren tevoren, had hij de regenten f 28,40 overhan-

digd "met uitdrukkelijk verzoek om zoo wanneer hij mogt komen te overlijden, dat geld mogt strekken om hem daaruit op eene ordentelijke wijze te begraven". Toen dat moest gebeuren was het bedrag lang niet genoeg meer voor zo'n begravenis. De regenten wilden hun belofte gestand doen, maar verzochten B. & W. om ontheffing van de begravenisrechten, zodat de arme Jakob niet als "arm-lijk" in het armengraf, maar op de "gewone" begraaf-

plaats begraven kon worden. Laconiek adviseerden B. & W. de regenten zelf het verschil bij te passen. Wat hierop gevolgd is, is niet bekend.

Vlaardingse Vereeniging van Liefde-dragers

Deze doodbiddersvereniging werd in 1847 opgericht en verleende tegen lage kosten hulp aan de allerarmsten. Een maal per jaar schoot er een reisje op over; er werd op rijk genotuleerd: "Voor 55 lijken die we brachten naar hun laatste woning

Ontvingen we 289 gulden tot belooning (. . .) Want tot ons geluk — liep het niet te druk Want vrienden ik noem het een waar ongeluk Als wij veel begraven en à dito ontvangen Zoo snood is geen bidder om daarna te verlangen

Veel minder is 't genoodschap waartoe wij behooren

Zoo veel kan geen uwer het geld toch bekooren".

Begravenisfonds "Let op Uw Einde"

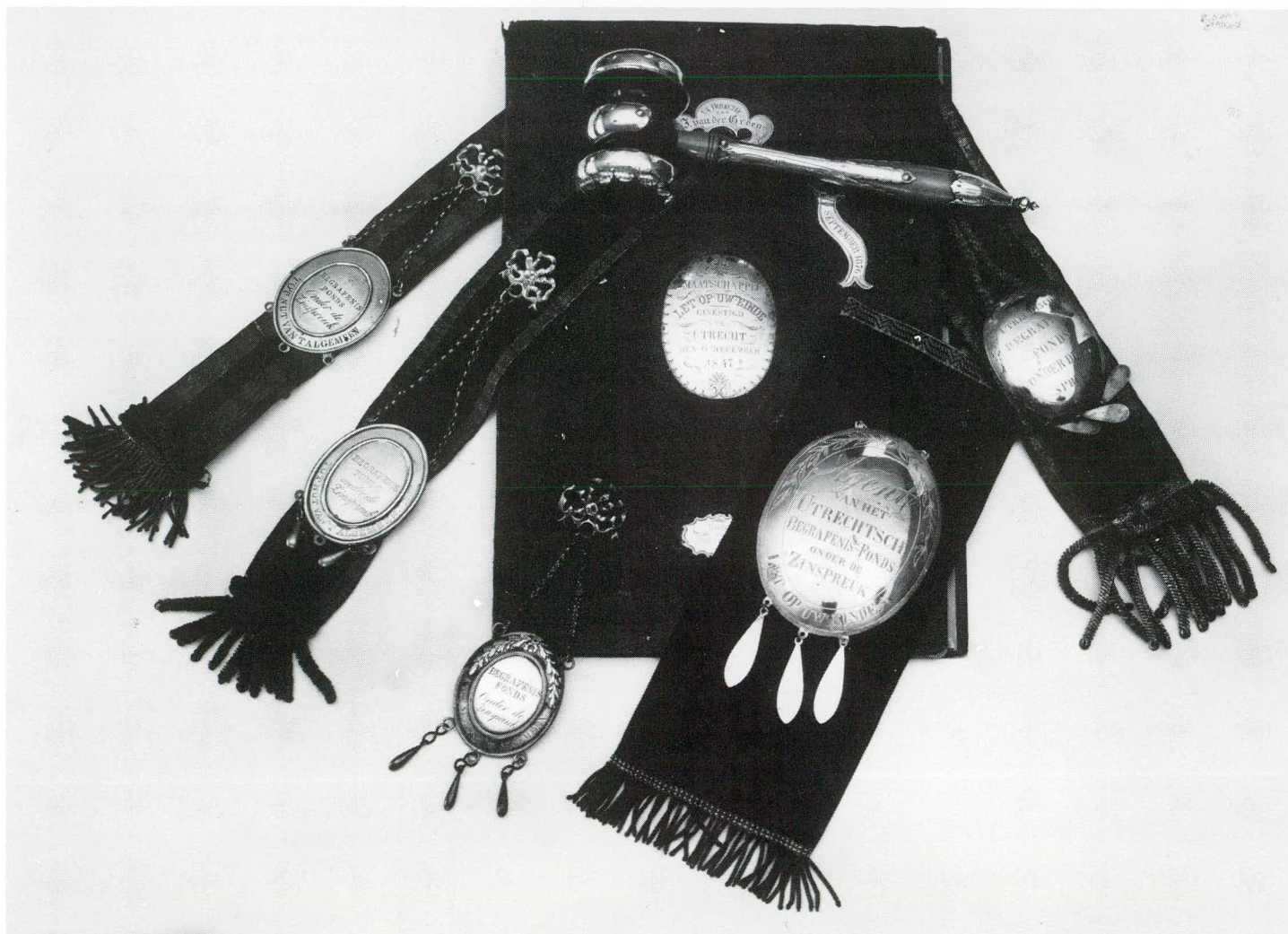
"Let op Uw Einde" was een gerenommeerd Utrechts begravenisfonds, dat in 1847 werd opgericht. Het kende vijf klassen: een lid van de goedkoopste 5de klasse betaalde, als hij tussen de 30 en 40 jaar was, 3½ cent per week. Bij zijn overlijden kreeg hij dan één bedienaar, een graf, een lijkkoets, 12 dragers, een 1½ duims eiken kist en een volkkoets.

In de eerste klasse betaalde dezelfde leeftijdsgroep 16 cent per week. Daarvoor kreeg men dan ook de beste lijkkoets, vier volkkoetsen en een fraaie kist. Een bode inde de contributies, hij werd vaak een vertrouwensfiguur van de familie. Als teken van zijn waardigheid droeg hij een zilveren schild.

Het fonds is tot grote bloei gekomen en kreeg overal in het land vestigingen. Twee van haar directeuren hebben in 1883 de Levensverzekeringsmaatschappij "De Utrecht" opgericht. "Let op Uw Einde" stond aan het begin van een ontwikkeling, die de huidige AMEV heeft voortgebracht.

De Utrechtsche Begravenis-Vereeniging

Deze Vereniging, in 1871 opgericht, wilde aan allerlei misbruiken een einde maken. Er werden aandelen uitgegeven, waaruit personeel, statiekleden en rollend materieel bekostigd moesten worden. Het startkapitaal zou f 6.000,— bedragen. Gezien de hoogte van de uitkeringen bij overlijden en de namen van het aanbevelingscomité werd hier op een kapitaal-krachtige bevolkingsgroep gemikt. In klasse I A werd zelfs voor f 160,— aan begraaf-faciliteiten uitgekeerd.

Onderscheidingsteken van bodes van de Utrechtse Begrafenisfondsen Let op Uw Einde en Tot nut van 't Algemeen, zilver 1850-1880
AMEV, Utrecht

Rouwlantaarn van het spoorrijtuig waarmee de gestorven koning Willem III van Apeldoorn naar Den Haag vervoerd werd, 1890
Nederlands Spoorwegmuseum, Utrecht

De Utrechtse verenigde groefbidders gaven als antwoord een eigen tarieflijst uit met concurrerende prijzen, afgedrukt naast de hogere prijzen van de Begrafenis-Vereeniging.

Rouw

Als de dood in de 19de eeuw zich ergens duidelijk vertoond heeft, dan is dat in de rouwgebruiken. Nooit eerder, en nooit meer daarna, werd zo nadrukkelijk rouw bedreven. Van die cultus van het rouwen, die een grote weerslag had op het dagelijks leven, is vrijwel niets meer over. Of en hoe dat als dwang ervaren werd, weten we niet. Rouw bestond in de vorige eeuw, meer nog dan in de 18de eeuw uit afspraken en codes over kleding, sociale contacten en gedrag. Het rouwen functioneerde omdat het herkend

en erkend werd. Dit alles kwam vooral tot uitdrukking in de rouwkleding, die, al naar gelang de bloedverwantschap, gedurende een bepaalde periode werd gedragen.

Voor alle lagen van de bevolking tot en met de officiële rouw van het hof lag alles vast. Van de vaak ongeschreven en bij overlevering bewaarde afspraken, was het standsverschil af te lezen.

Rouwkleding

Aan de rouwkleding bij vrouwen, maar dan wel in welvarende kringen, werd veel aandacht besteed. Damesbladen geven conform de gangbare mode voorschriften een aangepaste versie voor rouwkleren. Deze waren net zo modegevoelig als de gewone kleding, maar in de materiaalkeuze en de kleur veel beperkter. Zwart overheerst, maar dan in alle voorkomende textielsoorten. Ook accessoires zijn op rouw ingesteld. Van de wasmerken en de naalden tot de zakdoeken en de horlogeketting wordt alles op zwart afgestemd.

In de etiquette-boeken luidt het: "let op, de wereld oordeelt juist wat de rouw betreft, streng! Willekeurige beperking baart opzien". Dat moet juist vermeden worden.

No. 81. Hoed van zwart krip.

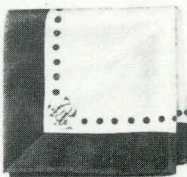
De lage pas van den hoed is bedekt met zwarte krip. Het achterste bestaat uit strikken van krip in een dubbele laag stof aan de zijkanten. Het voorste gedeelte is een geplooid stuk krip. Bovendien is een geplooid stuk krip over den hoed gelegd, bij het gezicht dan met een zoom. Voortaan zijn strikken voort. Op het achterste met een klein krip bedekt. In een rok zwart vilt met blauwe gebast, met een zijkant van den hoed over den rand van den hoed geplaatst, zodat hij van voren in het midden gesloten.

No. 82. Hoed van zwart krip.

De pas van den hoed is bedekt met blauw van zwart krip 1 maat. breed, in een ruit van een zoom krip van dezelfde breedte tusschen gebast. De binnen van den hoed is bedekt met krip 6 maat. breed van gekrept zijden stof, in een dwars richting over elkaar wikkelen en openen. Het achterste van den hoed wordt van voren in het midden gesloten door een lissastrik, voor den laatste heeft men een dubbele zoom krip met een zoom krip, van de zijkanten afgeplaatst met vilt van blauw van dezelfde stof. De achterste van krip in een dubbele laag stof zijn met een zoom voorzien, en aan de laatste zijde versierd met een klein, en worden door een strik bij elkaar gehouden.

No. 83 en 84. Zakdoeken in den rouw.

De hoed van den zakdoek is 2^e maat, en versierd met wit batist en linnen den buitenrand afgeplaatst met een zoom zwart batist 1 maat. breed. Het achterste van de hoed is met een zoom krip in een dubbele laag stof aan de laatste zijde versierd met een klein, en worden door een strik bij elkaar gehouden.

No. 87. Zakdoek in den rouw.

No. 87. Hoed van zwart gekrept wollen stof.

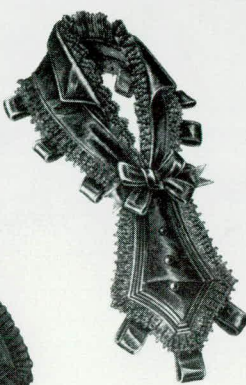
De hoed is

No. 89. Hoed van zwart gekrept wollen stof.

No. 77. Manchetten bij den kraag No. 76. Beschrijv. voorz. v. h. Supplem.

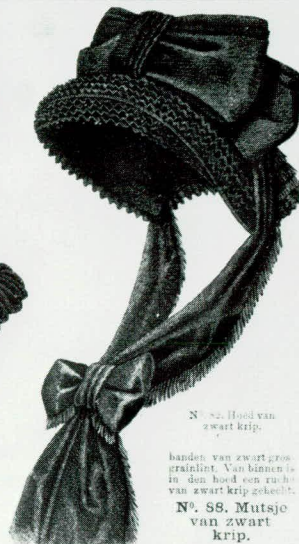
No. 78. Kraag van zijden gaas in den rouw. Hierbij No. 79. Beschrijv. voorz. v. h. Supplem.

No. 79. Manchetten van zijden gaas bij No. 78. Beschrijv. voorz. v. h. Supplem.

No. 80. Kraag van zijden gaas in den rouw. Hierbij No. 79. Beschrijv. voorz. v. h. Supplem.

No. 82. Hoed van zwart krip.

handen van zwart gestreift. Van binnen is in den hoed een ruit van zwart krip geplaatst.

No. 88. Mutsje van zwart krip.

De muts van krip is geplaatst op een pas van zijde 31 cent. lang 10 cent. breed, die van voren aan den langen rand, van het midden naar de zijkanten schuin is afgesneden. Van voren wordt de pas afgesloten met een ruit, aan den achterrand naar meer er een stuk van krip aan 21 cent. lang, 10 cent. breed, aan den binnerrand met dubbele strippen voorzien. Op de pas worden geplooid gebast van dezelfde stof afgekant en lissastrik geplaatst. Onder deze muts wordt een punt van krip geplaatst, voor de punt heeft men een dik kant stukje, nodig aan elke rechte zijde 22 cent. lang, het wordt voor een zoom 3 cent. breed, naar binnen omgeslagen, en met linnen voorzien. Aan den achterrand wordt de punt met zwart vilt linnestof bedekt, met de zinnen wordt de punt dichtgetrekt.

No. 90-92. Kam en pijlen van schildpad.

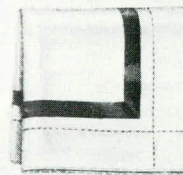
De pijl aan de linkerzijde is vervaardigd van schildpad en versierd met een gesneden letter en met een zoom.

Het schild van de kam is in het midden versierd met een letter en langs den buitenrand met een zoom.

De pijl aan de rechterzijde heeft een wapen van schildpad, menigmen te zien het draagt een kroon met vijf punten.

No. 93. Dasje van zijden sergo.

Voor deze das heeft men een schuitzen reep met twee zijden sergo 15 cent. breed, 14 1/2 cent. lang, die aan de dwarszijden met een pleet geplooid kant (dubbele lissastrik) is afgekant. Het breed wordt voorzien. Aan de lange zijden van de das wordt kant 3 cent. breed geplaatst.

No. 94. Zakdoek in den rouw.

No. 85. Rouwstroom van zijden en krip. Beschrijv. voorz. v. h. Supplem. No. 11, fig. 13-25.

No. 86. Rouwstroom van zijden en krip. Beschrijv. voorz. v. h. Supplem.

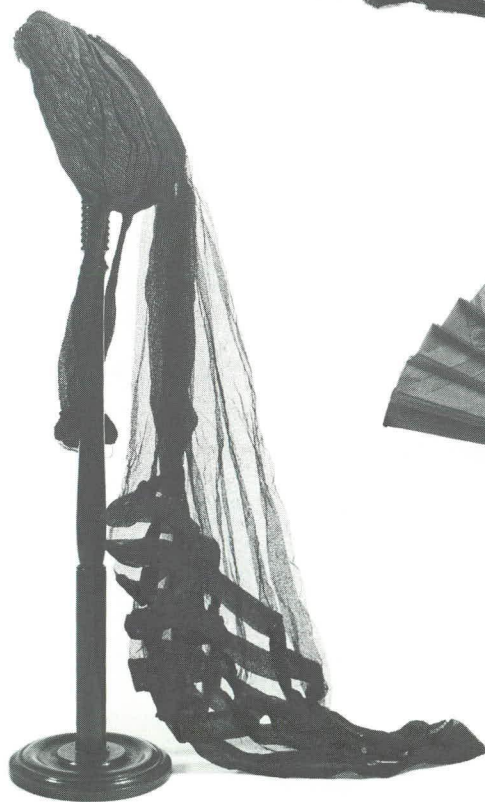

No. 89. Bijouterie van goud in den rouw.

bij het dragen leert men een knoop in de das. Als men den reep voor de das heeft gekrept, dan wijkt men de dwarszijden naar de afb. eenigezins puntig bij, en leert er langs den goeden buitenrand een zoom in naar binnen omgevouwen. De zoom wordt met witte onzichtbare strikken vastgehaald. Vervolgens wordt de geplooid kantaan de verkeerde zijde tegen den zoom geplaatst, waarbij men zo als van zelf spreekt niet door de dubbele laag stof moet streken.

No. 88. Hoed van zwart krip.

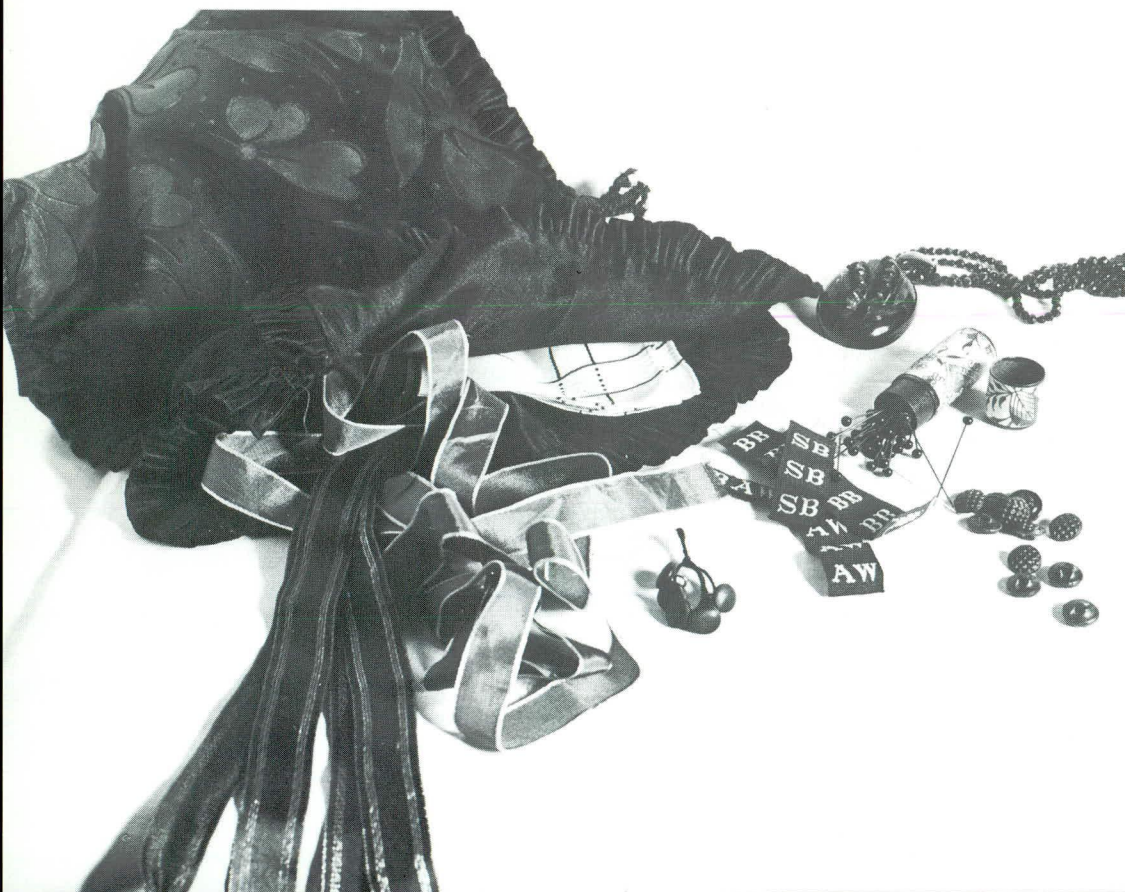

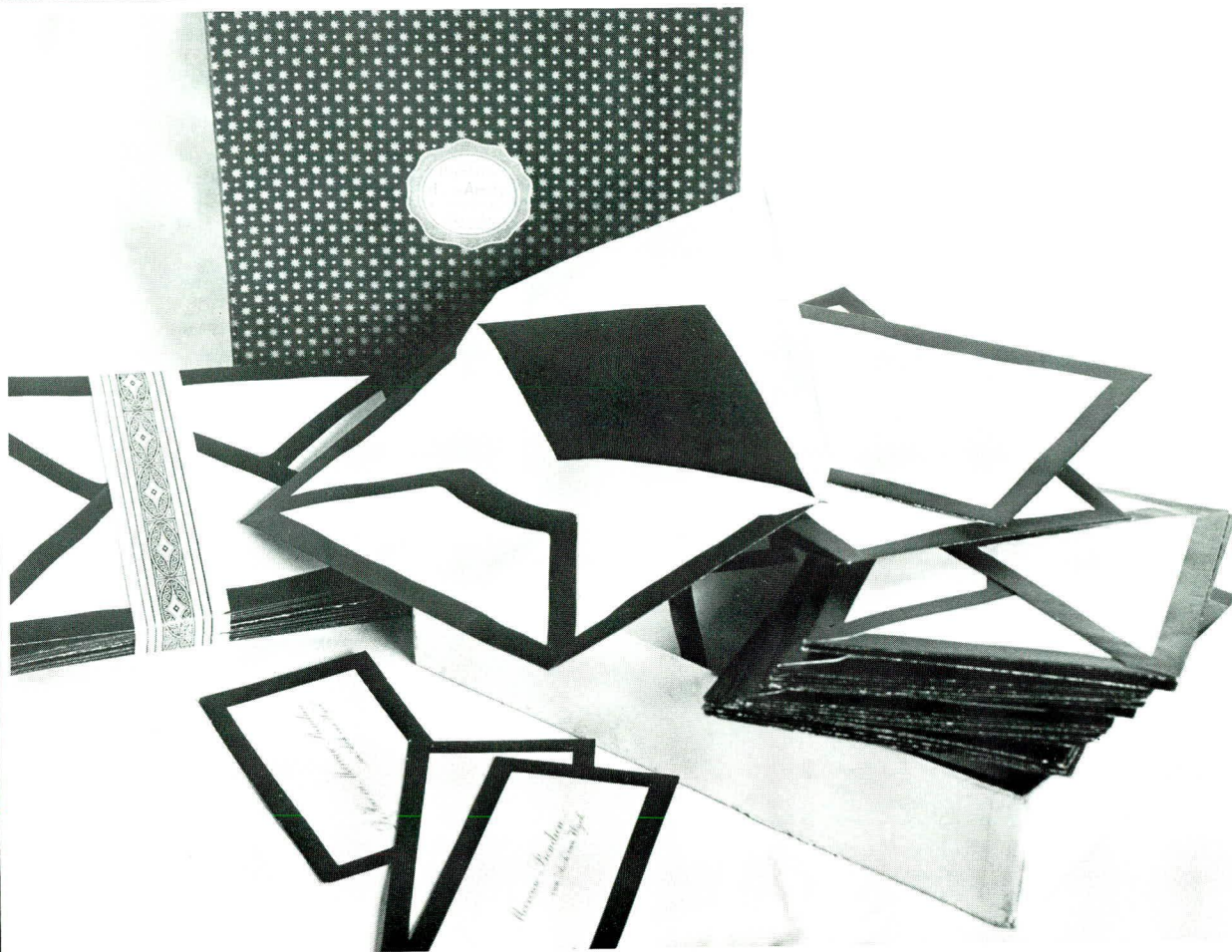
Rouwjapon, moirézijde, ca 1880
Het Nederlands Kostuummuseum, 's-Gravenhage

Rouwhoed met krip en tule, ca 1880
Het Nederlands Kostuummuseum, 's-Gravenhage

Rouwaaiers, ca 1875 en ca 1885
Het Nederlands Kostuummuseum, 's-Gravenhage

Rouwaccessoires: spelden, knopen, wasmerkjes, linten, zakdoek, gitten ketting en handwerktas, ca 1900
Particuliere collectie, 's-Gravenhage

Condoléance-brief

"Het wordt altijd als een groot blijk van beleefdheid beschouwd wanneer men tot het schrijven van een condoleantiebrief ook rouwpapier gebruikt". De rouwende diende in ieder geval gedurende de rouwtijd op zwart omrand postpapier te schrijven. Ook het visitekaartje was zwart omrand.

Het lezen van condoléance-brieven mag dan boeiend zijn, een voorbeeldenboek daarvan is dat nog meer. Hierin wordt een poging gedaan om tot een gemiddelde en voor velen acceptabele toon te komen. In de niet te persoonlijke brieven is de toon minzaam. Er is altijd een passend citaat.

"Lieve Mathilde,

Uw kindje is overleden (. . .) Al wat ik waarschijnlijk gedaan had, ware geweest uw beide handen in de mijne te vatten, en met U te weenen, gelijk ik doe terwijl ik deze regelen schrijf. Meer zou ik niet vermogen; voor de arme moeders, die haar kinderen aan den dood moesten afstaan, bestaat hier beneden geen troost, het eenige wat men ze toe durft fluisteren zijn nog de woorden van Desbordes-Valmore, waar zij van het terugvinden der onzen Hierboven spreekt: *Mère, ne pleurez pas!*".

Rouwpostpapier, afkomstig van de fa
H. van Amstel te Utrecht, ca 1900
Particuliere collectie, 's-Gravenhage

Rouw- trouwjapon, zijde, 1879
Centraal Museum, Utrecht

Herinnering aan de dode

Voor het vasthouden van de herinnering aan de gestorvene, beschikten onze voorouders over veel mogelijkheden. In het openbaar werd de dode in zijn grafteken gememoreerd. In allerlei vormen, variërend van de simpele houten grafpaal tot aan het pompeuze monument, meldt het grafteken het belang dat de nabestaanden aan de overledene toekennen. Het rouwbetoon van de nabestaanden en hun financiële mogelijkheden sluiten daar vaak bij aan. In de privésfeer zijn het de souvenirs van haar van de overledene, het doodsportret, het dodenmasker, die de herinnering tastbaar houden. Missen en gebeden zorgen bij de rooms-katholieken voor het zieleheil van de dode.

Graftekens

In het algemeen zijn er weinig graftekens uit de eerste helft van de 19de eeuw over. Dit ligt zowel aan de levensduur van het grafteken als aan het feit dat wegens plaatsgebrek veel graven geruimd werden. Agedankte grafstenen verdwijnen meestal om later als dijkverzwaring of als wegverharding gebruikt te worden. Wat er aan staande of liggende zerken, aan kelders of monumenten nog over is, behoort meestal tot de "eigen" graven. Deze konden gekocht worden en de rechten ervoor moesten bij voortdurend betaald worden. De 19de eeuwse begraafplaatsen zijn zoals ze er nu uitzien nog maar een zwakke afspiegeling van de oorspronkelijke toestand.

Allen de meer duurzame graven van de gegoe-den zijn overgebleven. Houten graftekens, die nog uit de vorige eeuw stammen, komen nog

De rouwdagen, schilderij door J. Voerman, 1884

Particuliere collectie

Bij de joden wordt tijdens de zeven treurdagen na het overlijden een gebedsdienst gehouden waarbij tenminste tien mannen aanwezig moeten zijn.

maar zelden voor. Hoewel zink of lood op de bovenkant het binnendringen van water trachtte tegen te gaan, was de levensduur van de houten grafpaal erg beperkt. Soms waren zeer kleine grafstenen, met nummers of korte opschriften, nog wel betaalbaar. Enkele voorbeelden zijn b.v. nog op de de begraafplaats Soestbergen bewaard. Op de rooms-katholieke begraafplaatsen zijn de vormen veel gevarieerder, omdat daar met een bestaande eigen beeldtraditie kon worden voortgegaan.

Familiebegraafplaats „Rustoord”

AAN DE

WEESPERVAART TE DIEMERBRUG.

Opgericht in den jare 1791.

De begraafplaats Rustoord bij Diemen,
ca 1890

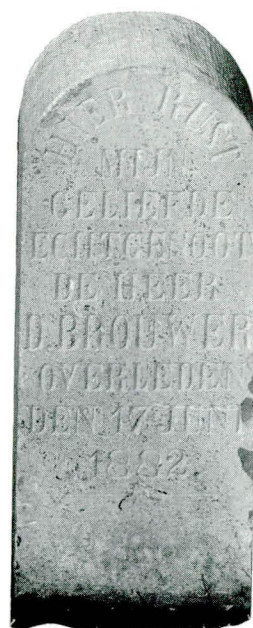
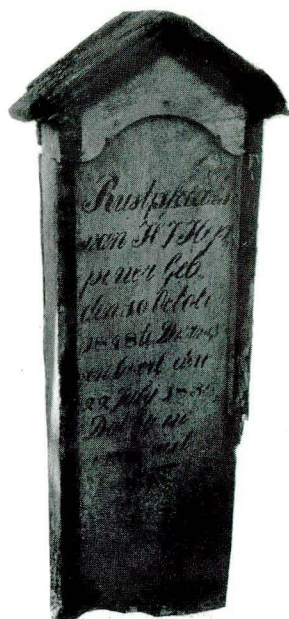
Archief Evangelisch-Lutherse Gemeen-
te, Amsterdam

Houten grafteken te Dwingelo, 1880

Hardstenen standaardgrafteken D.
Brouwer, Soestbergen, Utrecht, 1882

Monumenten en gedenktekens

Monumenten en gedenktekens zijn nauwelijks tot de categorie grafbedekking te rekenen. Ze zijn soms groter dan de eigenlijke grafruimte. Bij het ontwerp van zo'n grafteken zijn soms een beeldhouwer of een architect betrokken. In het algemeen komen in ons land met zijn sobere begrafenis cultuur weinig monumenten voor, zeker niet in verhouding tot de tienduizenden graven, die zonder enige vorm van grafbedekking, gedolven en weer gesloten werden. Als het grafmonument van enige omvang was, dan vormde het een bezienswaardigheid op de

Grafmonument Lopez Suasso op de begraafplaats Soestbergen, 1980

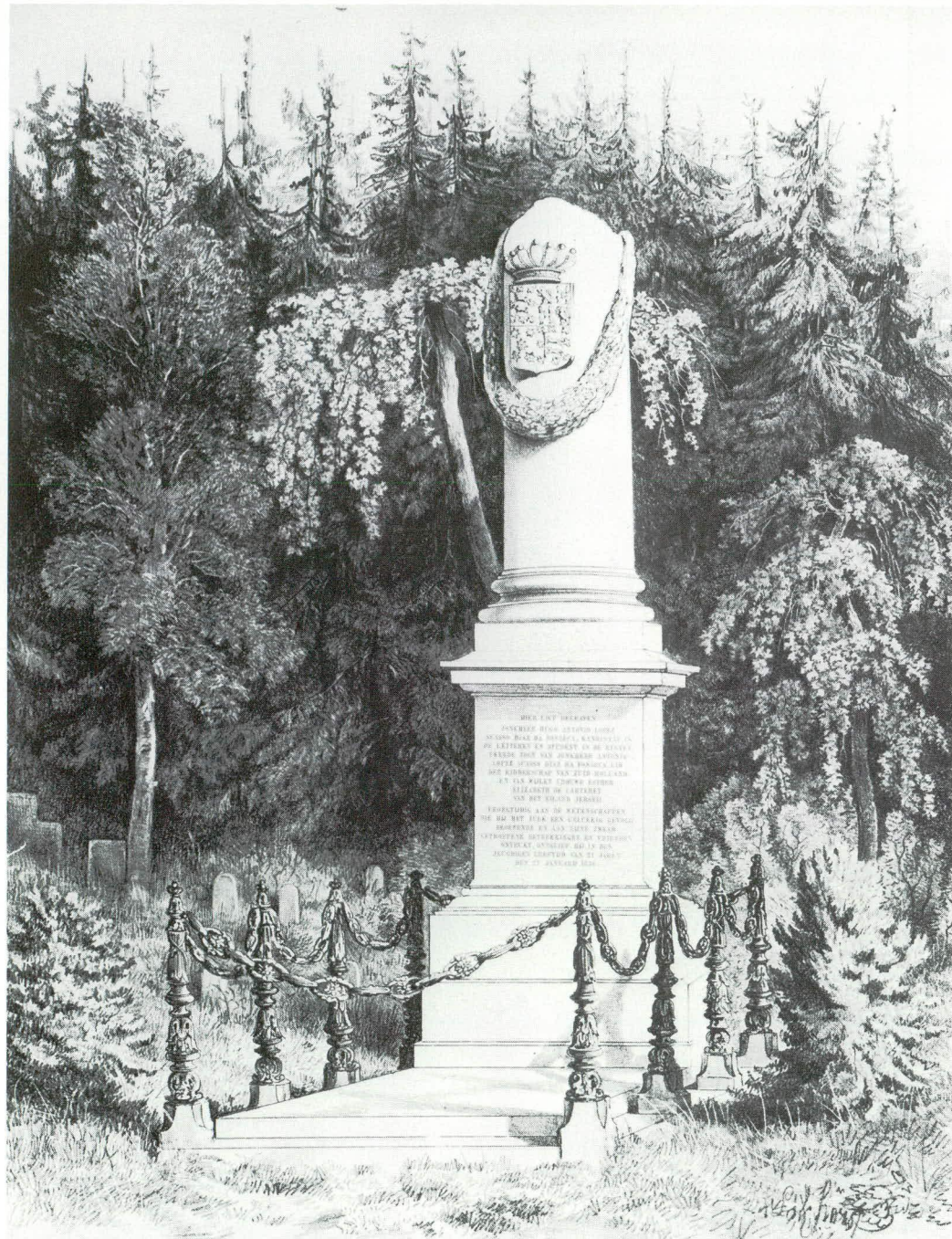
Grafmonument van Jhr H.A. Lopez Suasso Diaz da Fonseca op de begraafplaats Soestbergen te Utrecht, na 1836
Gemeentelijke archiefdienst, Utrecht

begraafplaats. Degene voor wie het ooit gemaakt werd, was bijvoorbeeld een held, literator, staatsman of geleerde. Zijn deugd moest de wandelaar op de begraafplaats tot voorbeeld zijn.

Monumenten, die soms ook wel op kindergraven voorkomen, zijn de afgebroken zuil, de urn, de obelisk of de sacrofaag. Hieraan kunnen versieringen als kransen en rouwsluiers — in steen — worden toegevoegd. De urn of de lijkbuis, die uitsluitend als versierend element gebruikt wordt, behoort met de hiervoor genoemde gedenktekens tot die architectonische elementen, die al in de 18de eeuw als "tuinsieraden" werden aanbevolen. Toen werden ze beschouwd als bouwsels in de vrije natuur, waarbij het toevoegen goed was en het peinzen verrijkend werkte.

Staande zerken

Dit type grafsteen is wat ongevoeliger voor weersomstandigheden, maar moeilijker te funden. Wanneer dit niet gebeurt, dreigt de staande zerk spoedig te verzakken of om te vallen. Krammen of ankers maken het ook mogelijk zo'n zerk uit meerdere onderdelen samen te stellen. Door de grotere vrijheid om decoratieve elementen toe te passen heeft de staande grafsteen een individueler karakter dan de liggende zerk. Overigens ging de grote voorkeur

in de vorige eeuw uit naar een zerk, die op de antieken was geïnspireerd. De top was dan voorzien van hoeklementen die op antieke akroteria leken. We vinden ze ook terug aan de ringmuren van Zocher's grafheuvel.

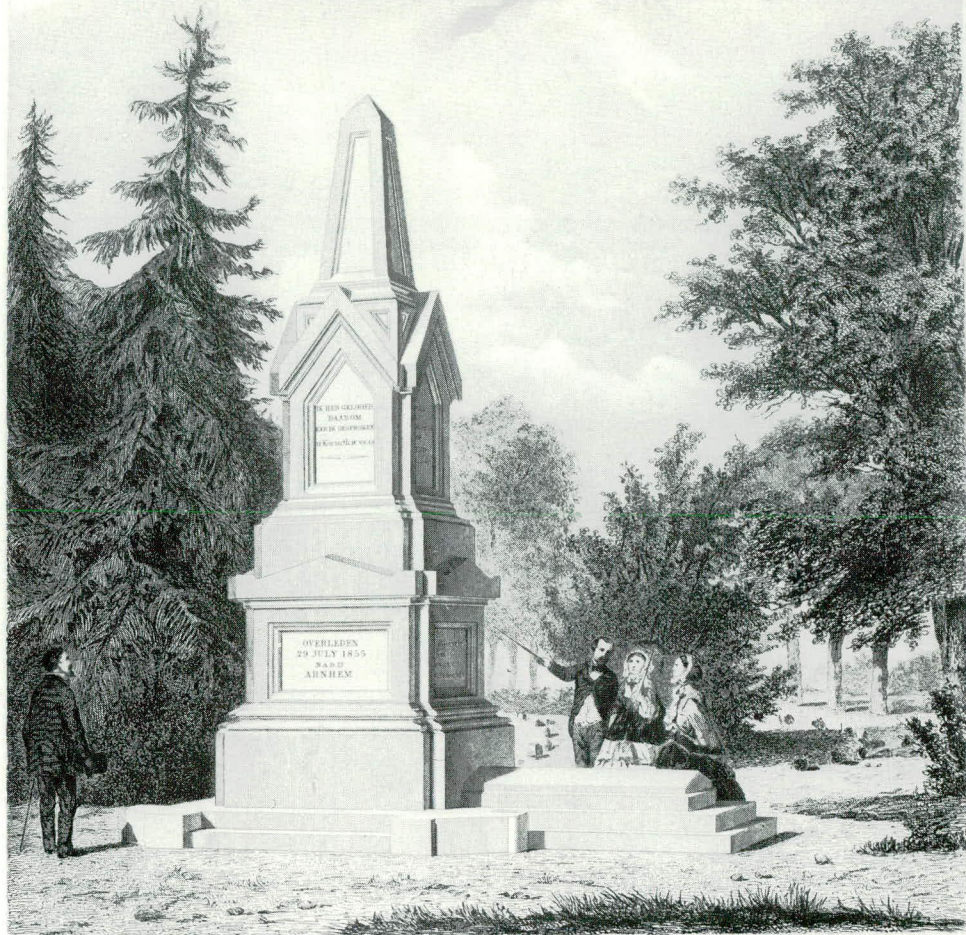
Liggende zerken

Het Reglement van de Utrechtse Gemeente Begraafplaats uit 1830 schreef voor dat het zonder voorafgaande toestemming van B. & W. niet vergund was "eenige gedenkzuilen, graftomben, eretekens en wat dies meer is, op te richten". Toch is de variëteit nog rijk genoeg gebleven.

Liggende zerken bepalen het beeld van de vroeg 19de eeuwse begraafplaats. Deze komen

meestal overeen met de grootte van het graf en zijn van hardsteen gemaakt. Behalve familienamen, data, en soms voor spreuken of wapens komt er weinig beeldhouwwerk aan te pas.

Een gedetailleerde bewerking houdt het, vooral bij liggende zerken, in ons klimaat niet goed uit. Er worden vooral in het begin van de 19de eeuw fraaie letters gebruikt, maar later treedt een vergroving in. Eventueel worden de letters en de ornamenten met zwarte verf "gehoogd". Als de versiering uit doodssymbolen bestaat, komt dit vaker voor. Zeer traditionele doodsmotieven zijn de slang, symbool van de eeuwigheid, de vlinder, die zich uit zijn cocon bevrijdt en duidt op het leven na de dood, de treurwilg of het gevleugelde tijdglas. Zowel in het vlak uitgehouwen of in hoog reliëf

MONUMENT

A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN

OP DE ALGEMEENE BEGRAAFPLAATS TE

UTRECHT

UITGEZEVEN DOOR FRANK BUFFA EN ZOON TE AMSTERDAM

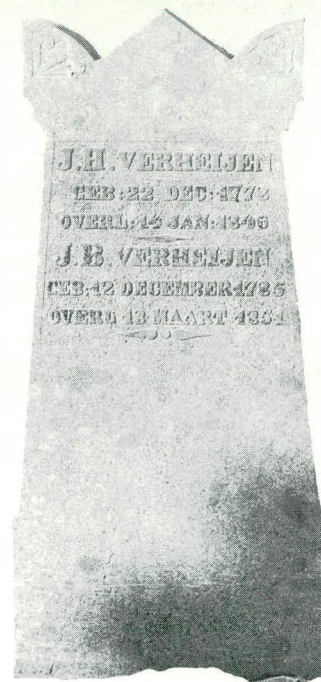
gebeeldhouwd zijn het ambachtelijke uitingen van de steenhouwer.

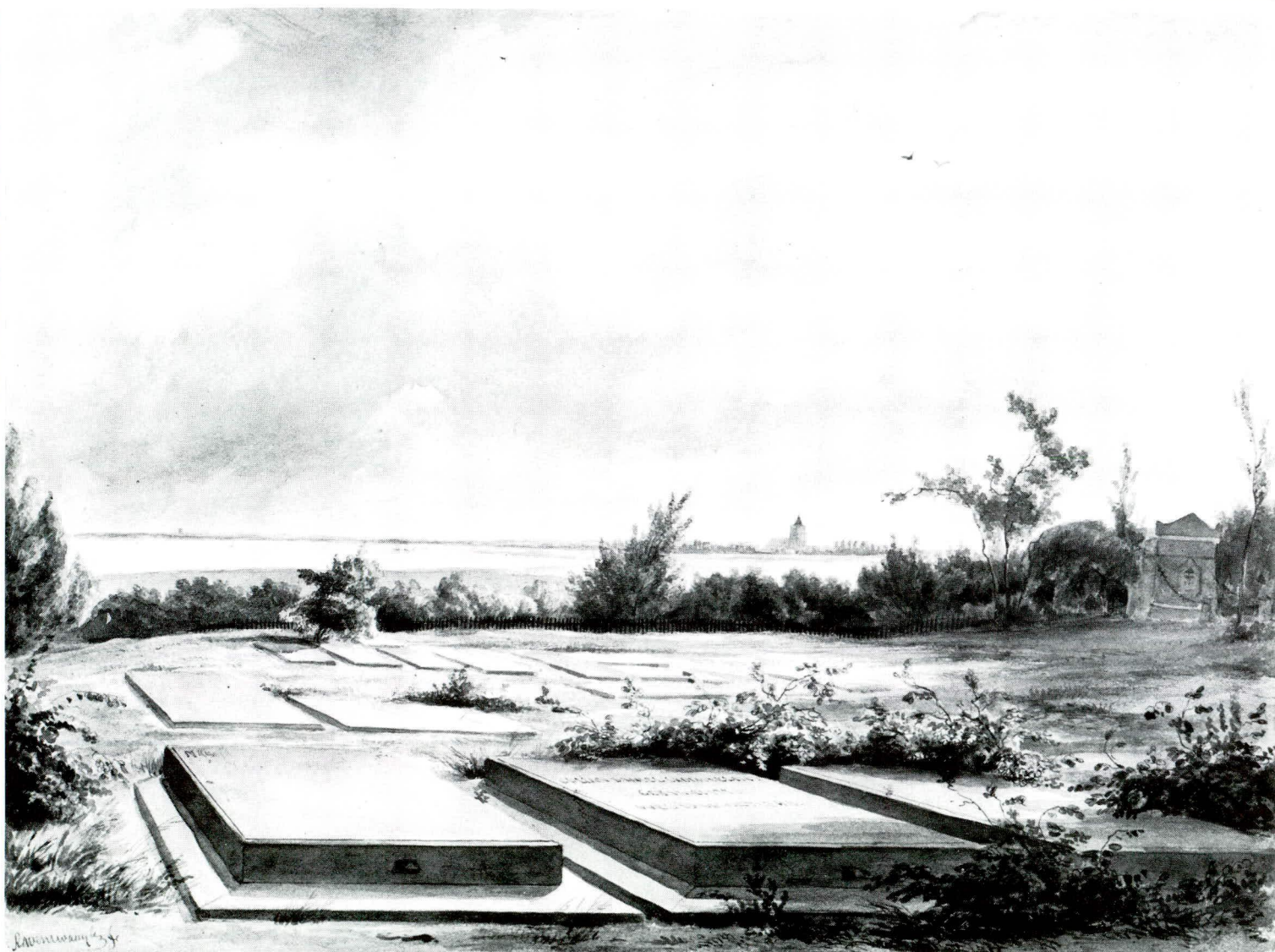
Veelal werd de zerk "afwaterend" opgesteld, d.w.z. schuin, om het regenwater, de sneeuw etc. van de steen af te laten lopen. Soms kregen dergelijke grafbedekkingen, op een verhoging van metselwerk gebouwd, het aanzien van een grafkelder.

Grafmonument van ds. A. des Amorje van der Hoeven op de begraafplaats Soestbergen te Utrecht, 1855
Gemeentelijke archiefdienst, Utrecht

Grafmonument met tijdsslang en fakels op de begraafplaats Soestbergen, Utrecht, ca 1870

Grafstèle met "antieke" hoekakroteria van J.H. Verheijen, Soestbergen, Utrecht, 1851

Begraafplaats met liggende grafzerken langs een der grote rivieren, aquarel door J. van Ravenswaay, ca 1850
Particuliere collectie, Bilthoven

Ovale grafplaat familiegraf Van Goudoever, Soestbergen, Utrecht, 1883

Gietijzeren graftekens

De toepassing van gietijzer voor graftekens is een typisch 19de eeuws verschijnsel van industriële productie. Catalogi laten zien dat de metaalgietijen zich moeite getroostten om met gevarieerde ontwerpen te komen. Soms werden de versieringen meegegoten met het eigenlijke grafteken, soms ook waren ze los toe te passen; doodssymbolen als slang, vlinder, zandloper, schedel of zeis werden ruimschoots toegepast.

Naast de door de gieterijen gevoerde modellen konden gietijzeren grafmonumenten naar eigen ontwerp besteld worden. Eenvoudige vlakke modellen werden in één keer gegoten; bij de meer samengestelde gebeurde dat in gedeelten. De montage vond uiteindelijk plaats op het kerkhof door middel van pen-en-gat-verbindingen, grotere platen werden bijeen gehouden door hoekijzers, waarmee grotere platen bijeen werden gehouden. Naden werden met mastiek gedicht. Vooral op begraafplaatsen in de omgeving van ijzergieterijen komen veel kleine gietijzeren grafmonumenten voor. Tegen het einde van de vorige eeuw begon het ge-

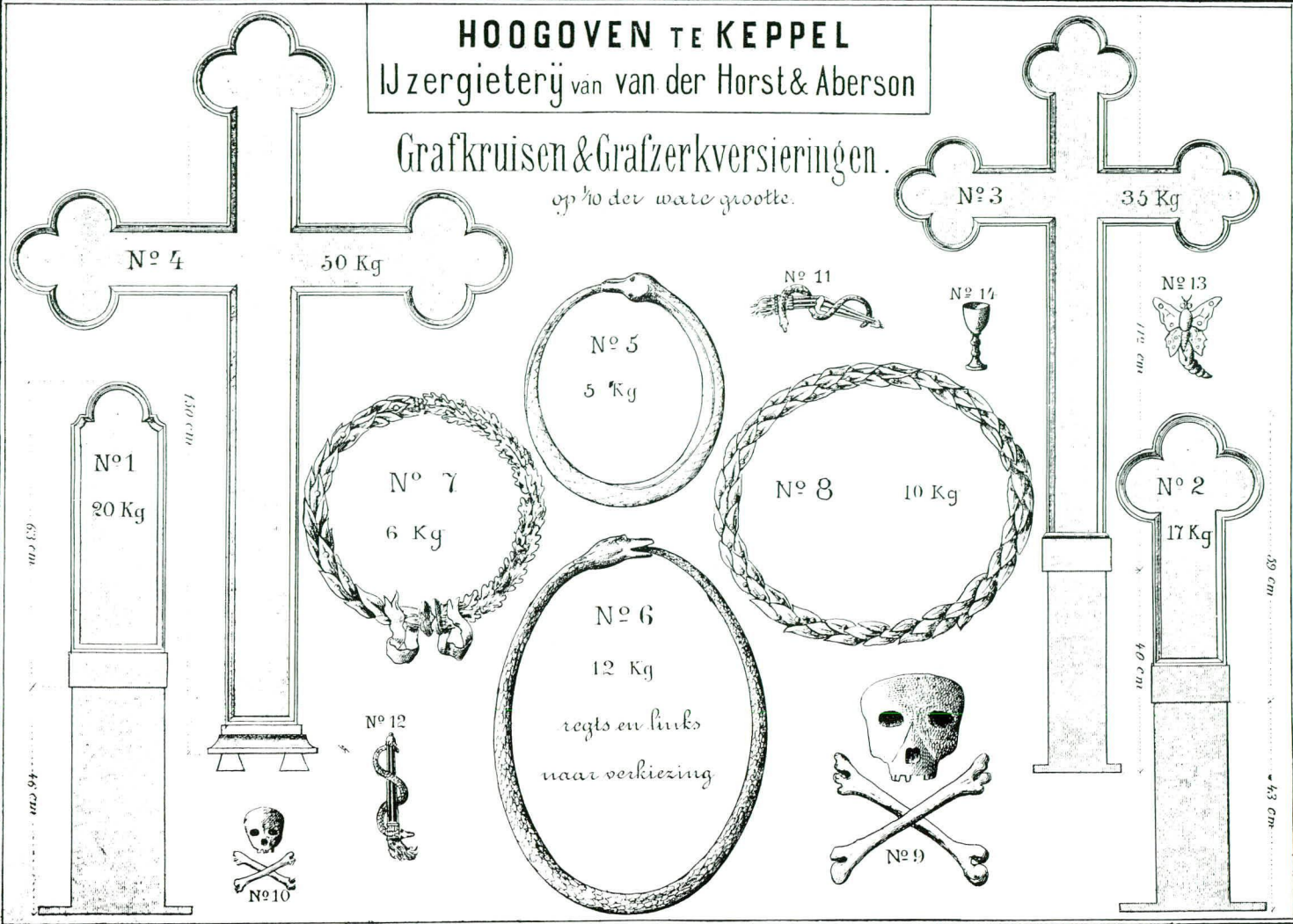
bruik van de grotere gietijzeren graftekens af te nemen.

IJzeren hekwerken

Belangrijk onderdeel van het 19de eeuwse grafteken is het hekwerk om het graf. Het begrenzen van een graf kwam in de 18de eeuw ook al voor in de kerken. Daar waren veel monumenten en wandgraven door hekken afgeschermd. Omheinde graven lijken op kleine afgebakende privé-eigendommen, die ook ná de dood beschermd dienen te worden. Foto's uit de vorige eeuw geven een indruk hoe die overdadige hoeveelheid ijzerwerk, kettingen en andere af-rasteringen, metalen dozen met kunstbloemen, de begraafplaats een totaal ander aanzien gaven.

HOOGOVEN TE KEPPEL Ijzergieterij van van der Horst & Aberson

Grafkruisen & Grafzerkversieringen.
op 't der ware grootte.

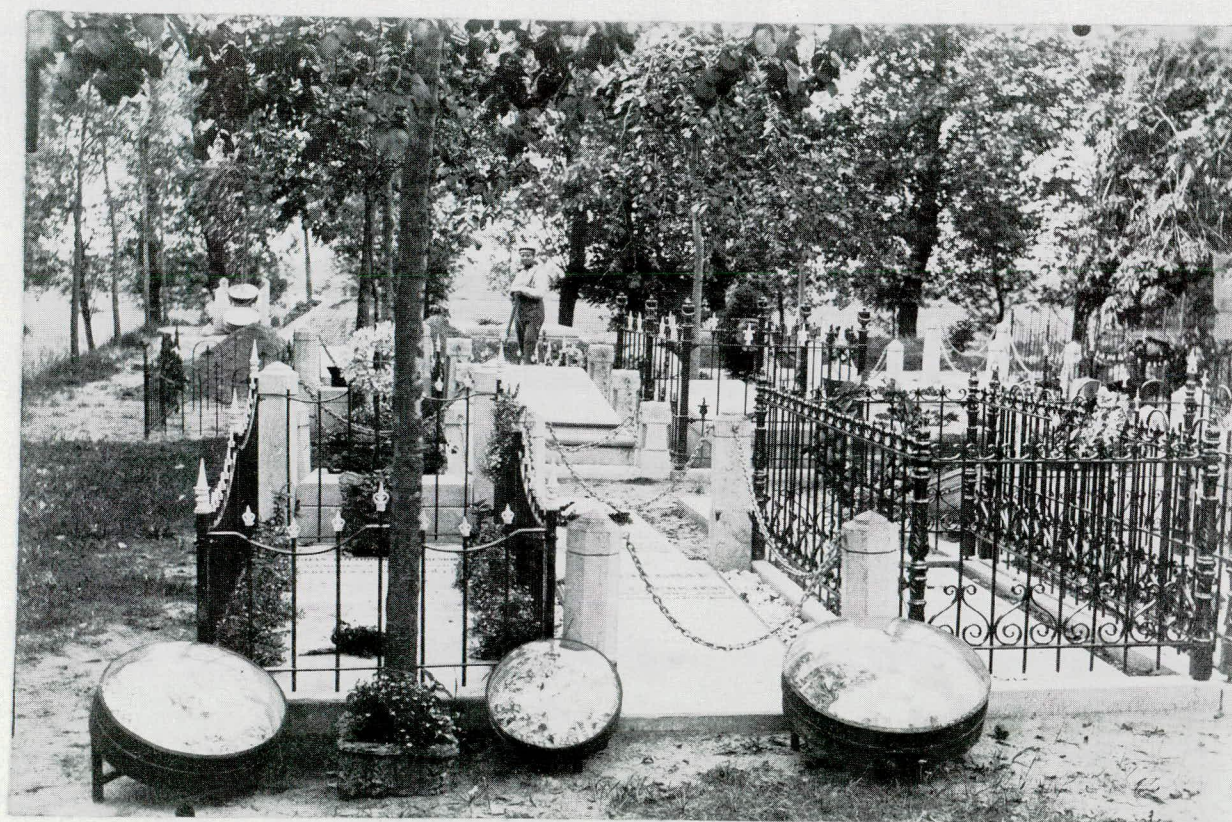

Modellenboek van de ijzergieterij Van der Horst & Aberson te Keppel, ca 1900

Gietijzeren grafteken met vlinder en cocon te Hoog-Keppel, 1875

Grafmonument in gietijzer op de Paasberg te Ede van Anna Maria Moens, 1832

Familiebegraafplaats „Rustoord”

AAN DE

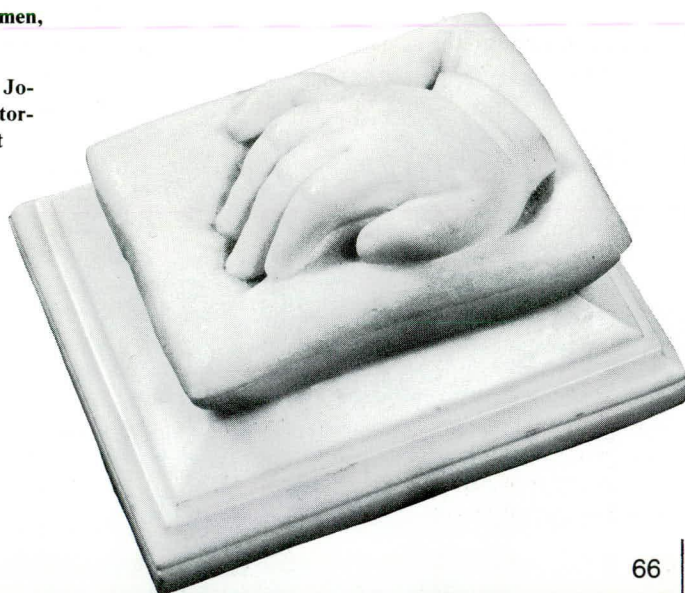
WEESPERVAART TE DIEMERBRUG.

Opgericht in den jare 1791.

De begraafplaats Rustoord bij Diemen,
ca 1890

Kinderhandje van Jonkheer Diego Jo-
han Louis Teixeira de Mattos, gestor-
ven 1895, marmer, gehakt naar het
gipsafgietsel

Particuliere collectie, Renswoude

H.A. van Trigt del.

Steendr. v. J.D. Steuerwald.

F.H. Weisgenbruch Dz. lith.

De herinnering bij het graf

Een bezoek aan het graf was veel meer een familiegebeuren dan tegenwoordig. Bij rooms-katholieken is het nog als jaarlijks terugkerend gebruik bekend, maar bij andere gezindten komt het zelden meer voor.

Het bezoek aan de begraafplaats in de 19de eeuw, zelfs al was geen dode te betreuren of te herdenken, moet tot de gangbare zondagmiddaguitjes behoord hebben. Op de begraafplaats Soestbergen werden in 1870 voor de zondagen extra rustbewaarders aangesteld. Ze moesten de stroom volwassenen en kinderen onder controle houden. Het meenemen van kinderen naar de begraafplaats, ook naar het graf van moeder, broer of zuster, werd normaal en misschien wel zinvol geacht.

Herinneringen aan de dode

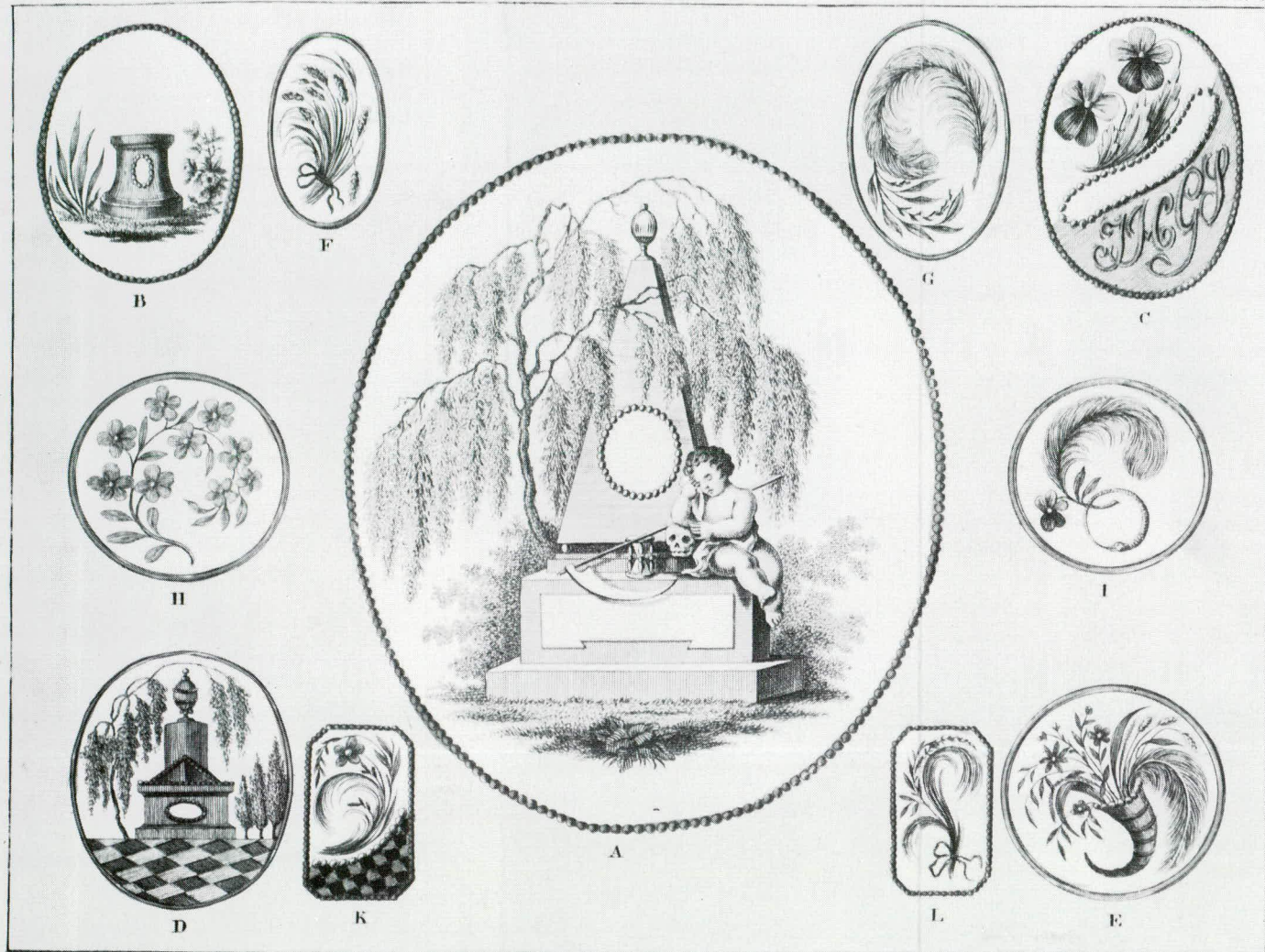
Als onderdelen van de rouwcultus rond overledenen leerden we de rijmprent, de rouwpenning, het doodsportret, de bidprent al in de 18de eeuw kennen. In de 19de eeuw zetten deze gebruiken zich nog wel voort, maar op een steeds beperktere schaal. Herinneringen, zoals het dodenmasker, afgietsels van de hand van de overledene, gaan tegen het einde van de 19de eeuw tot de zeldzaamheden behoren. Vooral in rooms-katholieke kringen is een van de meest algemene herinneringen aan de overledene de bidprent geweest. Dit is een van de weinige memento's, die we tegenwoordig nog kennen.

Een bezoek aan het graf, litho naar
H.A. van Trigt, ca 1870
Particuliere collectie

Bidprentjes, 19de eeuw
Rijksmuseum Het Catharijneconvent,
Utrecht

Den heer heeft myne stem aenhoord hy heeft
gratie aen myne tranen gedaen.
Le Seigneur a entendu ma voix il a fait grace
à mes larmes.

Onderscheidene voorwerpen voor kunst-werk in haar

Modellen voor haarwerken in dames-
blad Penelope, ca 1830
Het Nederlands Kostuummuseum,
's-Gravenhage

Rouwhaarwerken, ca 1880
Particuliere collectie, Amsterdam

Memento of souvenir

Aan de persoonlijke herinnering aan de gestorvene werd in de vorige eeuw een tastbare vorm gegeven. Het haar van de overledenen en geliefden speelde in de wijd verbreide cultus van het persoonlijk souvenir een grote rol. Horloge-kettingen, sieraden, medaillons, ringen of portretlijstjes van haar werden tussen dierbaren uitgewisseld. Het damesblad Penelope beschreef de techniek van de "kunstwerken in haar" en bepaalde de motieven: treurwilg, tombe of urn. Deze werden gecombineerd met de initialen van de gestorvene en versregels. Na het ontstaan van de fotografie werd het mode het portret van de overledene in het haarwerk op te nemen.

Doodsportret

Een van de meest direct werkende en indrukwekkende herinneringen aan een dode is diens doodsportret. Man, vrouw, kind, velen van hen werden in de vorige eeuw geschilderd, getekend of gefotografeerd op hun doodsbed — zo snel mogelijk na het sterven.

In de 19de eeuw was het vastleggen van en ook het spreken over het gelaat van de dode gebruikelijk. Het gelaat van de "mooie dode" was de afspiegeling van zijn zielerust. Vooral de fotografie heeft het doodsportret voor velen toe-

Dood kindje, schilderij door J.A. Kruseman, 1830
Centraal Museum, Utrecht

Cornelia Scheffer-Lamme op haar doodsbed, schilderij door A. Scheffer, 1839
Dordrecht Museum, Dordrecht

gankelijk gemaakt. Van vooraanstaande figuren uit het openbare leven was het gewoon zo'n portret te publiceren.

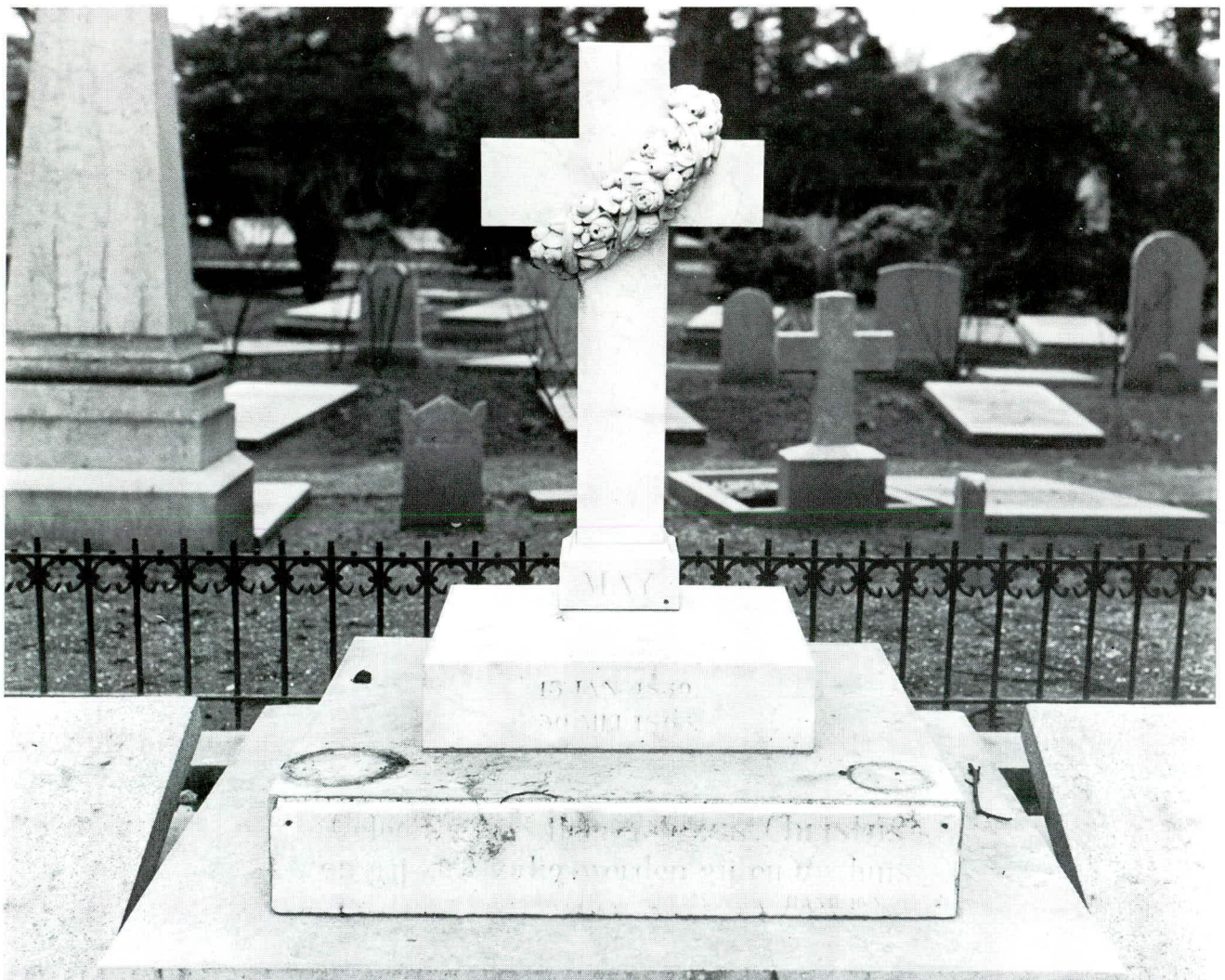
Toen op 30 mei 1865 het meisje May, 6 jaar oud, stierf, lieten de ouders een boekje getiteld *May. 13 Jan. 1859 — 30 Mey 1865 in Utrecht* uitgeven. Voorin kwam haar doodsportret en er werden Nederlandse, Engelse en Franse gedichten over het sterven van kinderen in opgenomen. Ook May's laatste woorden staan in deze bijzonder zeldzame en aandoenlijke bundel.

Uit de Utrechtse burgerlijke stand blijkt dat het meisje Mary Catherine Pauline Twiss geweest is. Ze werd begraven op Soestbergen, waar haar grafmonument zich nog steeds bevindt.

May op haar doodbed, foto en druk, 1865

Collectie Bert Hartkamp, Amsterdam
Voorplaat van het boekje dat de ouders ter herinnering aan hun op zesjarige leeftijd gestorven dochtertje lieten uitgeven.

Grafmonument van May, op Soestbergen, 1865

De dood zonder dode

In het voorafgaande hielden voorwerpen en thema's verband met het werkelijk sterven. Hun inhoud kon verhuld zijn door het clichématige van de vorm of de uitbeelding, maar altijd waren er persoonlijke gevoelens bij betrokken. Daarnaast heeft nog een belangrijke categorie doods- en rouwverbeeldingen bestaan, waaruit blijkt dat de 19de eeuw hevig door de dood is gefascineerd geweest.

Officiële literatuur, belletrise, kinder-, studenten- en opvoedkundige literatuur, humorbladen, satirische prenten of verzen, de schilder- en prentkunst en ook het toneel hebben het doods-motief in allerlei vormen verwerkt, zonder dat hier direct een reël gebeuren verband mee hield.

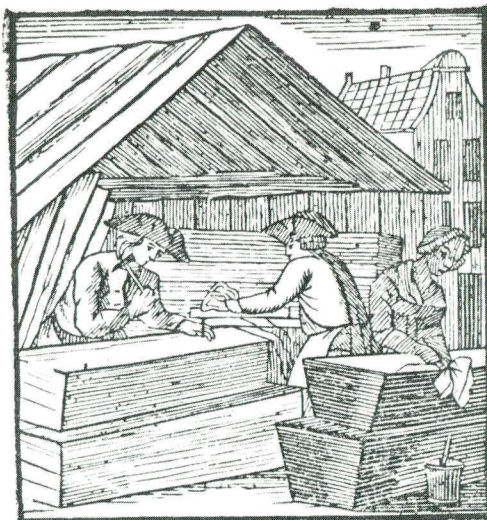
Voor de levendigste uitbeeldingen van het sterven en de dood moeten we bij het toneel zijn. Sterfscènes, moordpartijen of verstoorde lijkstoeten blijken aantrekkelijke onderwerpen in de 18de en 19de eeuw. Johannes Jelgerhuis legde in zijn leerboek voor toneelgebaren en -houdingen de voorschriften voor het "schilderachtig" sterven vast.

Een zich doorstekende acteur moest niet liggend op de grond sterven — want dan zag het publiek niets — maar in een halfzittende houding. Volgens Jelgerhuis was dit "meer waar, — want er zijn voorbeelden, dat mensen, die gestookt waren, nog trappen afgelopen zijn". Fraaie sterfscènes behoorden tot de hoogtepunten van tragedies.

Moordaanslagen op historische helden, hun sterf- en doodsbedden werden in de 19de eeuw ook geschilderd. Hun voorbeeldig sterven moest het publiek stichten.

(24)

HONDERD VIJFTIENDE TAFEREEL;

*Menschen! die deez' doorkist ziet,
Ach! vergeet het sterfuur niet!
't Kan alle oogenblikken slaan,
En u doen ten grave gaan!*

*Hoe gelukkig is hij dan,
Die de dood verwachten kan,
Zoo het aan den Christen past,
Die het sterfuur niet verrast!*

*Denkt steeds menschen! 't eenzaam graf,
Neemt ons, ons bestaan niet af;
Want uw ziel is voorbereid,
Voor de hooge onsterfelijkheid!*

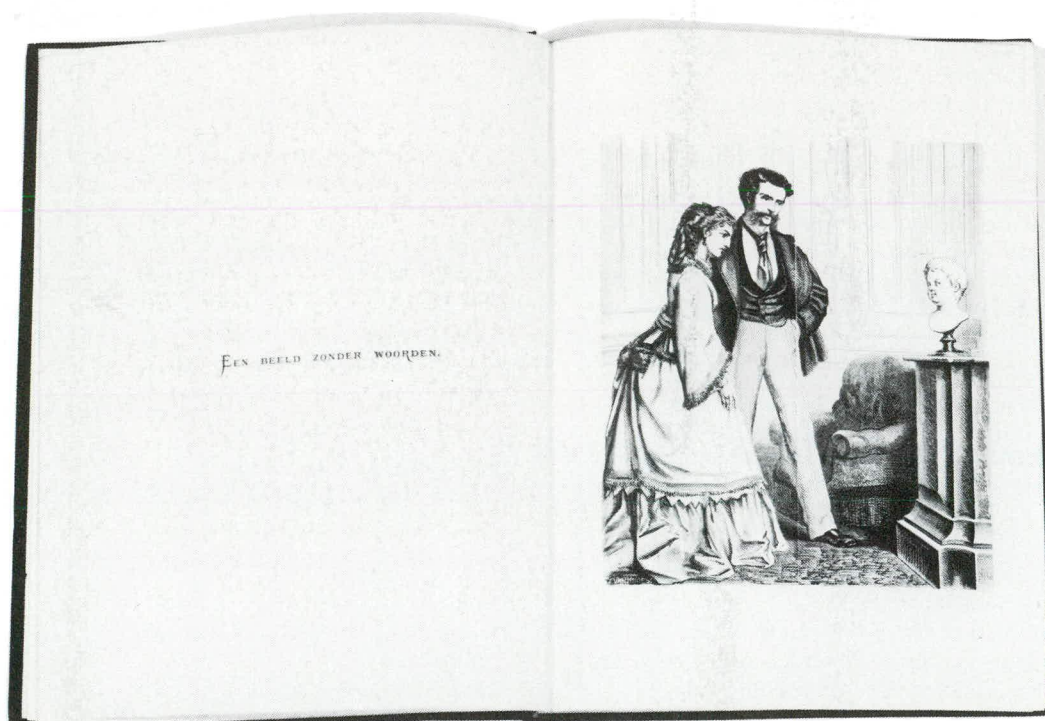
Begraafplaats, haarwerk 1885
Westfries Museum, Hoorn

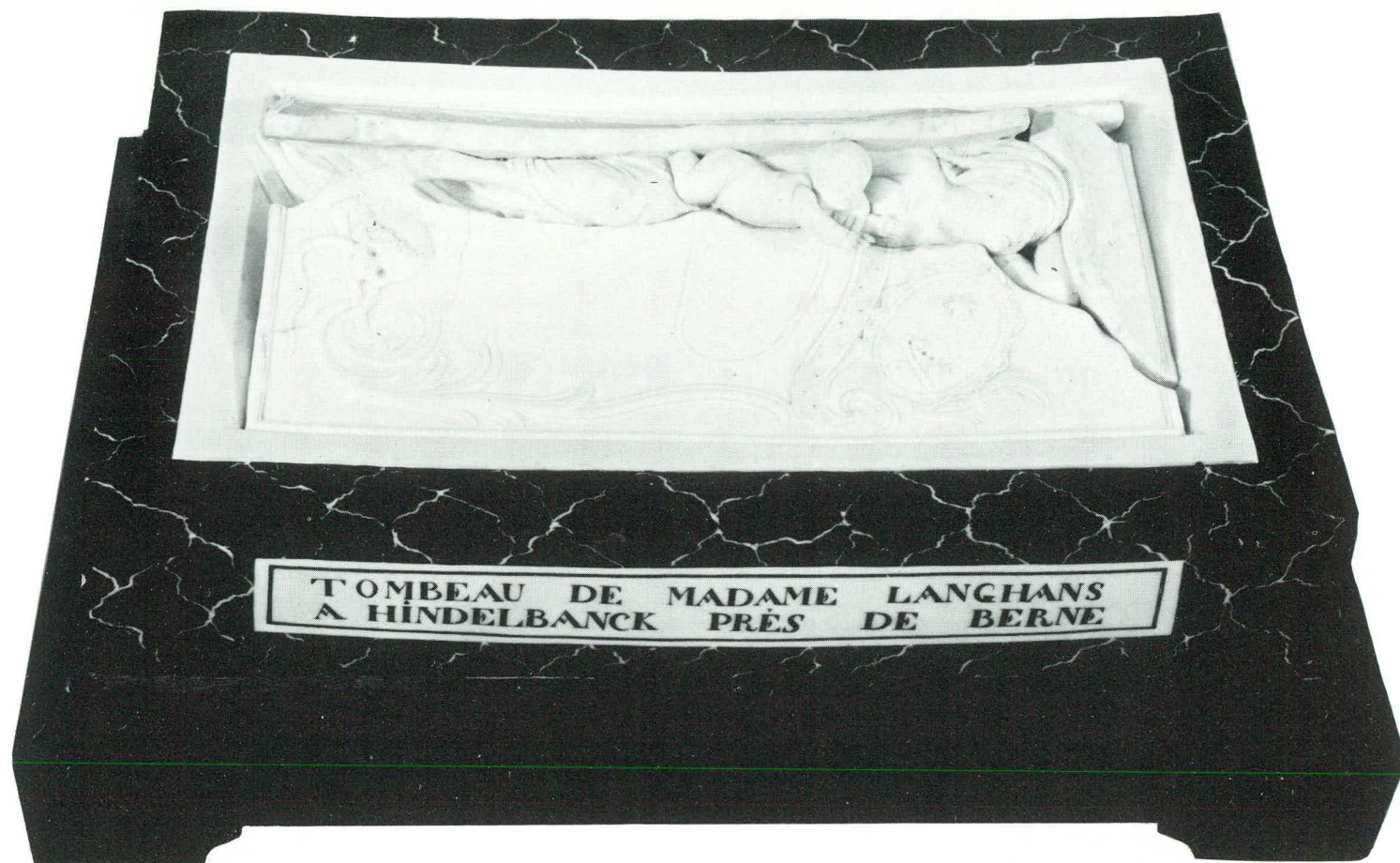
Doodkistenmaker, illustratie uit Verzameling van Nederlandsche Tafereelen van kunsten, ambachten en bedrijven voor kinderen, Zaltbommel 1830
Atlas van Stolk, Rotterdam

De Heer heeft gegeven, de Heer heeft
genomen . . . , schilderij door C. Bis-
schop, tweede helft 19de eeuw
Gemeente musea, Amsterdam
De dood van een kind aanvaardde men
als Gods wilsbeschikking.

Een beeld zonder woorden,
uit Humoristisch Salon-album, Rotter-
dam z.j.

Souvenir van het graf van Maria Magdalena Langhans in Hindelbank (Zwitserland), ca 1830

Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, 's-Gravenhage

In de latere 19de eeuw hebben beeldende kunstenaars het sterven en rouwen aanzienlijk meer verhuld afgebeeld. De dode wordt dan alleen nog maar aangeduid bij thema's als: De Heer heeft gegeven . . .

Ook is er een duidelijke geboeidheid door het graf, vooral in de literatuur. Maar een begraafplaats uit kunststoffen nagemaakt en onder een stulp bewaard of een destijds beroemd graf, als souvenir van een reis meegenomen, behoren tot de uitzonderingen.

W.H.J. baron van Westreenen uit Den Haag bracht in 1834 als reissouvenir het destijds beroemde grafmonument van Maria Magdalena Langhans uit het Zwitserse Hindelbank mee. Een bezoek aan dat graf was een der toeristische "musts" uit de vroege 19de eeuw. Veel beroemdheden bezochten de tombe in de kleine dorpskerk. Maria Langhans was in het kraambed gestorven. De beeldhouwer laat de gestorvene met haar kind bij het eerste bazuingeschal van de opstanding door de gebroken deksel van de tombe uit het graf verrijzen.

Slot

We zijn aan het eind gekomen van een rondgang door dit wonderlijk gebied van het menselijk streven om het ongrijpbare mysterie van het sterven te beheersen.

Wat in de 18de en 19de eeuw werkelijk gezien, gedacht en ervaren werd, blijft voor ons een vraag. Een echt antwoord hierop is niet te krijgen. De houding tegenover de dood is veranderd en onduidelijker geworden dan ooit tevoren. Niettemin blijft die vraag ons interesseren omdat er in het verleden allerlei uitingsvormen bestonden voor het verwerken van sterven, dood en rouw die wij niet meer kennen: zij dwingen ons tot nadenken over onze eigen beleving van het sterven.

De kerk en de synagoge aan sterfbed, baar en groeve

C.H. Staal

Een overzicht 1580-1830

Inleiding

In onze westerse cultuur worden de doden begraven. Tot voor kort was deze vorm van lijkbezorging de algemeen gebruikelijke. Eerst in de 19de eeuw zien we dat de crematie zich als alternatieve mogelijkheid ontwikkelt, en deze krijgt uiteindelijk in 1968 een volledige wettelijke gelijkstelling. Crematie is dus een zeer jonge vorm van lijkbezorging.

Wat is de reden dat de begraving zovele eeuwen de algemene vorm van lijkbezorging geweest is? Waarom zet de crematie die we tegenkomen in de IJzertijd en die wat betreft de Saksen tot in de 9de eeuw na Chr. plaatselijk aantoonbaar is vanuit archeologisch onderzoek, zich niet voort als de cultuur evolueert in wat nu ons land heet? De invloed van het christendom doet zich hier gelden. In de westeuropese beschaving verandert dan veel, vrijwillig of onder dwang. Dat geldt eveneens voor de lijkbezorging. De joodse gewoonte de doden te begraven onder de christenen continueert zich. Ook in de Romeinse samenleving komt de begraving voor; het dient gezegd: naast de crematie.

Als het christendom zich over Europa verbreidt, wordt het gebruik de doden te begraven overal waar de predikers komen, ingevoerd. Dat wil niet zeggen dat deze christelijke gewoonte direkt door de nieuwgedoopten wordt overgenomen. Het tegendeel is zelfs het geval. De lijkbezorging is in iedere cultuur een onderdeel dat slechts uiterst langzaam in doen en denken evolueert. Op het concilie van Paderborn in 784 vaardigt Karel de Grote een verbod uit op lijkverbranding voor alle volkeren in Germanië: "Wie het lichaam van een gestorven mens, naar de wijze der heidenen, door de vlammen doet verteren en de beenderen doet verteren tot as, die zal onthoofd worden".¹

Als de mens sterft, worden lichaam en ziel van elkaar gescheiden. De ziel verhuist naar het hiernamaals, het lichaam wordt aan de aarde toevertrouwd. De ziel is onsterfelijk, het lichaam sterfelijk. Deze visie van de twee-eenheid van de mens, die de gehele oudheid beleden wordt en die ook in de godsdiensten die in deze streken voorkomen, terug te vinden is, vormt de basis voor de eerbied voor het lijk van een gestorvene en voor de zorg voor de ziel van de dode. Die eerbied uit zich niet in het verbranden maar in het begraven van het lijk. Een christen wordt begraven omdat ook Christus begraven is. Op de derde dag verrees Hij uit de dood. Het geloof van de christenen is dat ook zij, in navolging van hun Heer, zullen verrijzen en wel op de jongste dag: de dag dat de aarde vergaat en de eindtijd zijn aanvang neemt. Om dat geloof in de verrijzenis zo tastbaar mogelijk te maken, werden de lichamen van de gestorvenen begraven. Daarbij was zeker van invloed dat volgens de joodse wet het verbranden van een lijk verboden was en het als een misdaad gold, zelfs als het ging om een ter dood

veroordeelde. Werd ook de gekruisigde misdadiger Jezus Christus niet begraven?

Hoewel het idee dat lijkverbranding misdadig is, geheel ontbreekt in de crematies die Noordwest-Europa in de 5de en 6de eeuw nog kent, wordt deze gedachte wel door de zendingen uitgedragen. Weldra is begraven, mede door ingrijpen van de wereldlijke overheid, een alom geaccepteerde, ja niet dan met de grootste moeite te wijzigen vorm van lijkbezorging geworden. De brandstapel wordt executieplaats.

Terwijl het lichaam voor de begrafenis gereed wordt gemaakt, is de ziel op weg naar het hiernamaals. Wat stelt het christendom zich voor bij dat hiernamaals? En hoe worden begrippen als ziel, lichaam en hiernamaals geformuleerd in de teksten die bij de teraardebestelling gesproken of gezongen worden? Toen we zojuist opmerkten dat het christendom zich ontwikkeld heeft vanuit het jodendom, zou dat wellicht kunnen inhouden, dat we eerst op een joodse begrafenis onze aandacht zouden moeten richten. Dat doen we niet. De joden worden in deze streken pas een bevolkingsgroep in de 17de eeuw als de vervolgingen in Spanje, Portugal, Polen en Duitsland hen met name naar het tolerante Amsterdam drijven. Van invloed op de andere inwoners van ons land is hun begrafenis traditie niet. Joodse invloed is alleen aanwezig vanuit het eerste deel van de bijbel, het zgn. Oude Testament, en vanuit de vroeg-christelijke traditie. Waar deze te pas komt, wordt deze naar voren gehaald. Op de joodse begrafenis komen we later terug.

De christelijke begrafenis

Het ligt niet in de bedoeling nu de gehele geschiedenis van het begraven in Nederland op schrift te stellen. We willen ons beperken tot twee uitsneden: het midden van de 18de en het midden van de 19de eeuw. Omstreeks 1750 is het begraven in kerkgebouwen en op de kerkhoven rondom de kerken algemeen gebruikelijk. Er is één kerk die de dienst uitmaakt, de hervormde kerk (dan nog gereformeerde kerk geheten). Andere religieuze groeperingen worden geduld, mits deze in het verborgene hun kerkelijke diensten houden en de recognitie-gelden d.w.z. de kerkelijke afkoopsommen, betalen.

In 1850 zijn alle kerkgenootschappen gelijkberechtigd vanwege de staatsregeling van 1796. Het begraven in de kerken is verboden bij de wetten van 1827, tot stand gekomen onder de regering van koning Willem I.

Er zijn dus in het oog lopende veranderingen die van invloed zouden kunnen zijn op de begrafenis. Dat zijn ze ook als we kijken naar de manier waarop een begrafenis over straat trekt, een begraafplaats ontstaat en gebruikt wordt, enz. Maar richten we ons op de teksten die de teraardebestellingen van de verschillende geloofsgemeenschappen begeleiden, dan moeten we — misschien tot onze verbazing, misschien juist niet — constateren, dat er in de eeuw die ligt tussen 1750 en 1850 geen veranderingen zijn. Protestantse, katholieke noch joodse

gebruiken rond de begrafenisliturgie zijn aan wezenlijke veranderingen onderhevig. Daar waar zich in deze liturgieën, in de lezingen, gebeden, gezangen en ceremoniën wijzigingen voordoen, zijn ze bijkomstig van aard en vooral samenhangend met het nieuwe gegeven dat er kerkhoven mochten, later moesten worden opgericht.

De katholieke uitvaart en liturgie

In plaats van zes kunnen we ons dus beperken tot drie korte schetsen. Op allerlei uiterlijkheden gaan we slechts terloops in.

Richten we ons eerst op de katholieke uitvaart en de daarbij behorende liturgie. Waarom eerst de katholieken besproken en niet de heersende hervormde kerk? Het protestantisme ontstaat in de 16de eeuw. Dan valt de tot dan toe ongedeelde kerk van West-Europa in twee grote delen uiteen. De hervorming formuleert haar eigen opvattingen over doodgaan en begraven worden. Deze opvattingen worden des te duidelijker naarmate de ideeën waartegen die reformatie zich afzet, bekend zijn.

Als een katholiek ernstig ziek is en in doodsgevaar verkeert, laat men een priester komen om de zieke het oliesal, het sacrament der stervenden te geven. Dit sacrament vindt zijn oorsprong in het gebruik van de vroegchristelijke kerk zoals dat verwoord is in de brief van de apostel Jacobus 5, 14-15: "Is iemand onder u ziek? Laat hij de priesters van de gemeente roepen; zij moeten een gebed over hem uitspreken en hem met olie zalven in de naam des Heren. En het gelovige gebed zal de zieke redden en de Heer zal hem oprichten".

Vóór het eigenlijke oliesal biecht de stervende voor het laatste en ontvangt hij het viaticum (de reiskost naar het andere leven): de geconsacreerde hostie. Dan zalft de priester onder gebed met heilige olie de vijf zintuigen van de stervende: de ogen, de oren, de neus, de mond, de handen en de voeten. Hij bidt samen met de aanwezigen om de genezing van de stervende. Is deze plechtigheid die overal kan plaats vinden, geëindigd, dan zegent de priester voor het laatste de zieke. Nu wachten allen biddend op de komst van de dood: de ziel wordt God aanbevolen, de commendatio animae. Is eenmaal de dood ingetreden, dan blijft de gemeenschap der gelovigen, de kerk, bidden voor de ziel van de overledene. Terwijl het lichaam wordt verzorgd om gekist te worden, bidt men, want nu verschijnt de overledene voor de rechterstoel des Heren. Daar wordt de gestorven mens geoordeeld. Heeft hij goed geleefd, dan mag hij ingaan in het rijk der hemelen. Heeft hij kwaad geleefd, dan zal het eeuwige vuur van de hel zijn deel zijn. Heeft die mens berouw getoond over zijn vergrijpen maar heeft hij deze nog niet kunnen uitboeten, dan zal hij dat alsnog moeten doen. Hem wacht de loutering in het vagevuur. Bij deze loutering, die niet eeuwig is zoals hemel en hel, kan de gelovige gemeenschap der levenden behulpzaam zijn door middel van zielemissen, gebeden, aflaten en goede werken. Voor de op aarde achterblijvenden, de strijdende kerk, is het nooit zeker of een gestorvene de hemelse zaligheid al deelachtig geworden is. Bevindt hij zich nog in het vagevuur en hoort hij aldus tot de lijdende kerk, dan put de strijdende kerk zich uit die toestand te verlichten. Mocht een overledene de hemel reeds zijn binnengegaan en aldus behoren bij de zegevierende kerk, dan komen de gestorte gebeden anderen in het vagevuur ten goede.

De overledenen blijven dus behoren tot de kerkgemeenschap. Deze opvatting baseert zich o.a. op de bijbeltekst die vertelt hoe Judas Makkabeüs geld inzamelt na de veldtocht tegen Gorgias en hoe hij daarvan in de tempel van Jeruzalem een

zoenoffer laat opdragen. "Want als hij niet gehoopt had, dat de gevallen zouden verrijzen, dan was het nutteloos en dwaas geweest voor de overledenen te bidden" (2 Mak. 12, 39-45).

De katholieke begrafenis bestaat uit drie delen: de overbrenging van het lijk naar de kerk, de uitvaartmis en de begrafenis zelf. In de middeleeuwen volgen deze drie delen op elkaar. Als na 1572 de calvinisten zich meester maken van de bestuurszetels in de Hollandse steden en langzamerhand in het gehele gebied van de Verenigde Provinciën de uitoefening van de katholieke eredienst verboden wordt, raken de drie delen van elkaar verwijderd. In de dan protestants geworden kerkgebouwen mag geen uitvaartmis gelezen worden; slechts de teraardebestelling vindt er plaats en deze mag onder geen voorwaarde "paaps" zijn. Ten tweede zijn volgens de katholieken de kerk en het kerkhof ontheiligd door de protestantse eredienst. Dat impliceert dat de grond waarin nu begraven moet worden, ongewijde aarde is. Om van een begrafenis in ongewijde grond bespaard te blijven, ontstaat de rite van de zogeheten beaarding. Alvorens de kist wordt gesloten, strooit de priester een weinig gewijde aarde in de kist. Zo wordt de idee in gewijde aarde begraven te worden, gestalte gegeven. De uitvaartmis zal meestal zonder het stoffelijk overschot zelf plaats gevonden hebben. Menige schuilkerk bood daar te weinig ruimte voor.

De eigenlijke begrafenis voltrekt zich op dezelfde plaats als vóór de reformatie maar zonder "paapse stoutigheden".

In de 19de eeuw, als er vanaf 1808 katholieke begraafplaatsen worden aangelegd, wordt het laatste deel van de begrafenisrite weer in het "openbaar" uitgevoerd. Wanneer er grotere kerkgebouwen ontstaan en ook kerkhofkapellen worden gebouwd, koppelen uitvaartmis en begrafenis zich weer. Het

Beaardingskistje, 17de eeuw
Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht

eerste deel, de plechtige overbrenging van het lijk van het sterfhuis naar de kerk, komt hier ten lande nooit meer tot ontwikkeling vanwege het processieverbod.

Als we nu eens naar een 19de eeuwse katholieke begrafenis kijken . . .

Er wordt een dode uitgedragen. Lijkbidders dragen op een baar de met een zwart kleed bedekte kist, die zij in de lijkkoets plaatsen. Als de verwanten en vrienden hun plaats achter de lijkkoets hebben ingenomen, zet langzaam de stoet zich in beweging.

Terwijl de kerkklok beiert, wordt de kist de kerk binnen gedragen. De priester, gekleed in zwarte liturgische gewaden, wacht deze op en gaat de dode voor als deze voor het laatst het kerkgebouw binnenkomt. "Subvenite, sancti Dei, occurrite, angeli Domini . . ." (Kom te hulp, heiligen van God, loopt toe, engelen van de Heer . . .) zet het koor in.² Heiligen en engelen worden te hulp geroepen om de ziel van de overledene te begeleiden als deze voor Gods aanschijn gaat verschijnen. "Gaat verschijnen", want in de tekst klinkt nog de oude christelijke opvatting door, dat de ziel niet eerder de eeuwige rust zal hebben dan nadat de uitvaartmis gelezen is.

Vanuit deze gedachte die in de 19de eeuw overigens allang geen levende meer is — zoals gezegd stelt men zich voor dat de ziel direct na het sterven voor Gods troon verschijnt — worden meer gebeden ten hemel gezonden. In de uitvaartmis zien we enkele thema's in de teksten bij voortduring terugkeren. De hoofdgedachte in die mis is, dat door de dood het leven niet weggenomen wordt, doch slechts wordt veranderd. "Wie in Mij gelooft, zal leven, ook al is hij gestorven en ieder die leeft en gelooft in Mij, zal in eeuwigheid niet sterven" Joh. 11, 25-26.

**De eerste begrafenis op de katholieke begraafplaats
Zuylen bij Breda, schilderij door C.C. Huysmans, 1832
Stichting Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oud-
heidkunde, Breda**

Door de dood zijn lichaam en ziel gescheiden. Het lichaam, dat stoffelijk omhulsel dat in het graf tot stof zal wederkeren, die tempel van de Heilige Geest, wordt met kaarsen omringd, met gewijd water besprenkeld, met wierook bewolkt. De nodige eerbewijzen worden eraan gebracht. Maar om het dode lichaam gaat het niet alleen. Veel meer gaat het om de ziel. Het misformulier schrijft een lezing voor uit Paulus' brief aan de inwoners van Thessalonika: "Broeders, wij willen ulieden niet onwetende laten aangaande de overledenen, (. . .) Want op het roep-teeken, op de stem van den Aartsengel, en op het Trompet van God, zal de Heer zelf van den hemel afdalen, en die in Christus gestorven zijn, zullen eerst verrijzen. (. . .) Vertrouwt dan malkander met deze redenen".³ (1 Thess. 4, 13-18). De tweede schriftlezing is het verhaal van Martha in gesprek met Christus, zoals dat staat opgetekend in het evangelie van Johannes. Martha's geloof in een toekomstige verrijzenis houdt haar op de been ondanks het verdriet om haar gestorven broer Lazarus (Joh. 11, 21-27). Maar tussen beide lezingen die woorden van troost bevatten, wordt de bekende zang over de dies irae, de dag der wrake, gezongen. Huiverend staat de ziel voor het aanschijn van God.

[. . .]

De dood en het al zal beven,
Als het scheepsel zal herleven,
Om voor Godes Rechterschaar
Te voldoen in 't openbaar.

[. . .]

Zoo de Heer zal zijn gezeten,
Zal men alles zien en weten,
Niets, tot d'alderminste zaak,
Zal er blijven zonder wraak.⁴

[. . .]

CEREMONIES FUNÉBRES comme on les fait à AMSTERDAM & en plusieurs villes de la HOLLANDE.

Begrafnisstoet, gravure naar B. Picart, 1732
Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam

Allen die tijdens de uitvaartmis het Dies irae horen, zullen zich moeten realiseren, dat ook hún dag eens zal komen, dat ze het niet moeten laten aankomen op het laatste moment, dat ze nu reeds met het oordeel voor ogen hun levens moeten beteren.

De priefatie, het begin van het grote dankgebed, spreekt van droefheid en troost, van het veranderde leven en het ingestorte aardse bestaan tegenover de eeuwige woning in de hemel. Aan het eind van de mis wordt de al meer gehoorde bede nog eens verhevigd opgenomen. "Treed niet in het gericht met Uw dienaar, Heer, . . ." Met het "Dat de engelen u ten paradijze geleiden, dat de martelaren u bij uw komst opnemen, en u voeren naar de heilige stad Jeruzalem. Dat het koor der engelen u opneme en gij met Lazarus, weleer een arme, eeuwige rust moogt genieten"⁵ wordt de kist weer de kerk uitgedragen. Met deze uitvaartmis is het kerkelijk ritueel nog niet afgelopen. Als de kist in de grafkuil is geplaatst, sprenkelt de priester nogmaals wijwater, nogmaals is er wierook en met de stok van het voordraagkruis tekent de priester driemaal een kruisteken over de kist. Het getekende lichaam zal op de jongste dag opstaan ten eeuwige leven.

Dan valt ploffend de eerste schep zand. "Uit aarde hebt Gij hem gevormd, uit beenderen en vlees hem samengevoegd, o Heer; wek hem op ten jongste dage. Door Jezus Christus onze Heer."⁶ In navolging van de priester werpen de omstanders zand in de kuil. Het lichaam wordt weer verenigd met de aarde. Daarmee is de kerkelijke uitvaart ten einde. Nog meerdere malen echter zullen familieleden en vrienden bidden voor de overledene, zielemissen laten lezen, aflaten voor hem verdienen en het graf bezoeken. Met name op de verjaardag van het sterven het zgn. jaargetijde, en het feest van Allerzielen op 2 november worden jaarlijks de nabestaanden opgeroepen om te bidden voor de gestorvene(n).

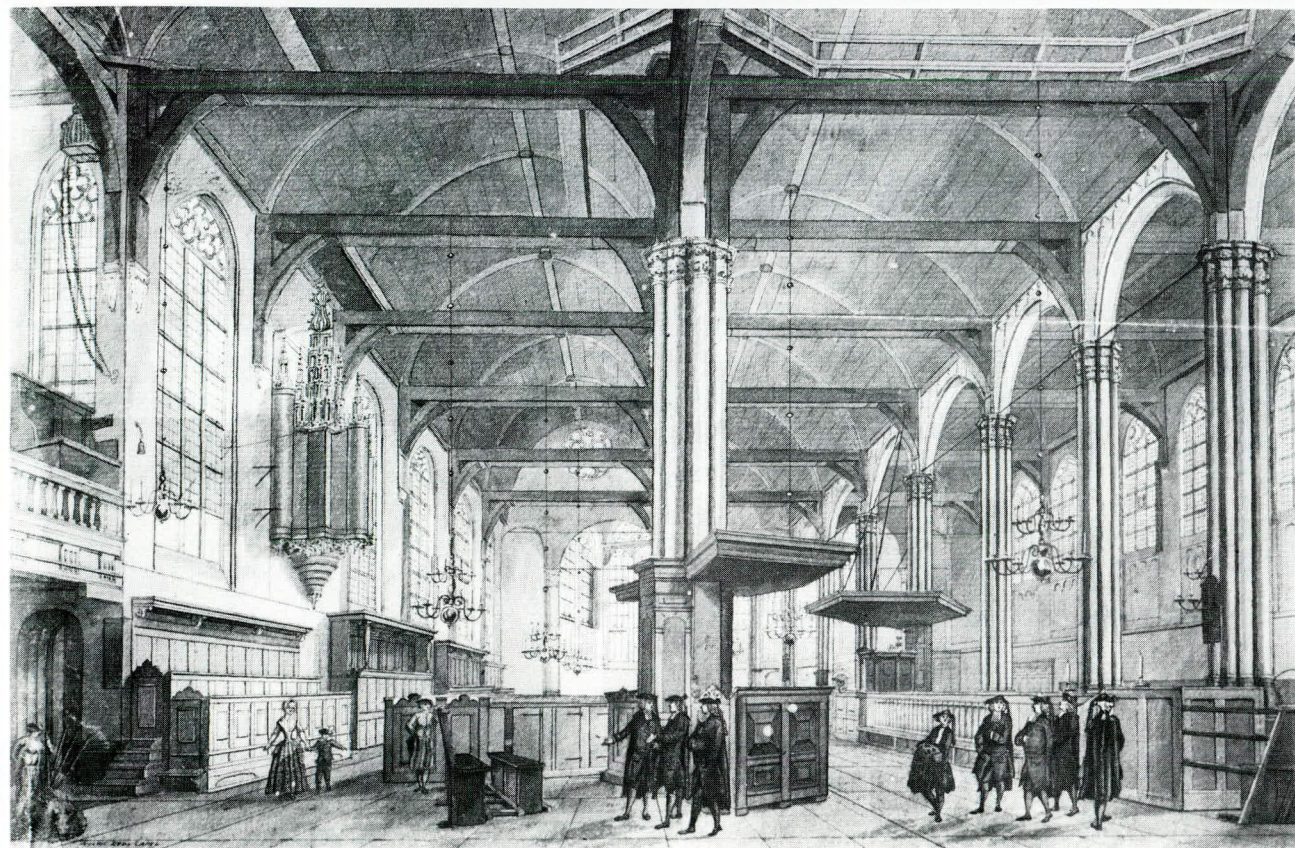
De protestantse begrafenis

De gereformeerde kerk in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën houdt van het middeleeuwse dodenritueel, dat in de zojuist beschreven 19de eeuwse katholieke liturgie nage-nog nog volledig aanwezig was, bijna niets over. Luther schrijft: "Wij hebben in onze kerkgebouwen de pauselijke

gruwelen als nachtwaken, zielemissen, uitvaart, vagevuur en al die andere goochelarij, die ten behoeve van de doden gedaan wordt, afgeschapt en helemaal opgeruimd. En we willen niet meer dat onze kerkgebouwen klaaghuizen of smarte-plaatsen zijn, maar dat zij zijn zoals de kerkvaders ze ook al noemden: coemiteria, dat zijn slaap- en rustplaatsen. Laten we ook geen treur- en klaagliederen zingen bij onze doden en graven, maar troostrijke gezangen die gaan over de vergeving der zonden, slaap, rust, leven en opstanding van de overleden christenen. Daardoor wordt ons geloof gesterkt en worden de mensen tot het juiste gebed aangezet. Want het is ook billijk en juist dat men de begrafenis oprecht houdt en tot lof en eer van het vreugdevolle artikel van ons geloof, nl. dat over de opstanding van de doden, volbrengt."⁷ Belangrijke punten bij de inhoudelijke wijzigingen van de opvattingen over de dood zijn de ontkenning van het bestaan van het vagevuur en de ontkenning van de rol van de kerk als middelaars tussen God en de mens.

Het oordeel dat de ziel na de dood ondergaat, is definitief, niet van tijdelijke aard zoals de katholieken willen. Het is dus nutteloos voor de overledene te bidden; gedaan is gedaan. De achtergeblevenen kunnen daaraan niets meer veranderen. God velt zijn oordeel. Onnodig is het dat de kerk blijft bidden voor haar gestorven gemeenteleden. Als er gebeden wordt, wordt de overledene niet meer aan God aanbevolen maar wordt er voor de achterblijvende gemeente gebeden. Deze dankt God voor de verlossing die Hij de gestorvene gebracht heeft door deze "wt de ellendigheden deses werelts" weg te nemen en hem in te voeren in zijn rijk. Vervolgens smeken de gemeenteleden "dat ghy ons met vwen heiligen Gheest bystaen wilt: op dat wij dit verganckelick leuen klein achtende, altijd op v sien moghen: ende voer v in heylicheit ende gerech-ticheit leuen: Opdat wij in 't ghelove ws soens van hier tot v verscheidende, eeuwelick by v, doer den seluen uwen soene alleen, leuen moghen . . ."⁸

Het lijk wordt naar de kerk gebracht, niet voor een dienst maar alleen om het daar te begraven. Het is echter op den duur niet toegestaan dat zoiets zondags gebeurt tijdens de diensten. Kaarsen en bloemen zijn verboden. De aanwezigen ontbloten hun hoofd niet, wat de katholieken in hun kerkge-bouw wel doen. Een lijkpredikatie is eigenlijk verboden. Na de predikatie die meestal wel gehouden wordt, volgt in de 16de en 17de eeuw een gebed voor de gemeente. De kist

Kinderbegrafenis in de Oosterkerk te Amsterdam, tekening door H.P. Schouten, ca 1780
Historisch-topografische atlas, Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam

wordt gezonken, de kerkelijke begrafenis is ten einde. We zeiden reeds dat de predikatie, de grafrede, hier te lande in discussie komt. Daarvan getuigen de vele klachten in de 16de en 17de eeuw bij de wereldse overheid en de particuliere en provinciale synoden. Waarom komt in een liturgie als de gereformeerde, waarin de predikatie zo'n centrale rol speelt, de grafrede zo in het spervuur te liggen? Waarom zou de grafrede niet kunnen ingaan op de drie grote thema's die in de protestantse begrafenis te vinden zijn, te weten de openlijke verkondiging van de wederopstanding, de bewijzen van troost, liefde en vriendschap voor de nabestaanden en ten derde de herinnering aan de eigen dood en de vermaning om daarop voorbereid te zijn?

Het bleek niet eenvoudig de lijkrede, vaak een lofredde op de overledene, zo om te bouwen. De lof op de gestorvene was gauw de enige reden het woord te voeren. Dat werd ook door de familie gevraagd. Menigmaal werd in de lijkrede de waarheid geweld aangedaan en het aantal leugens in een lijkredscheen weldra ontelbaar. Kon een predikant of een kerkeraad daar dan niets aan doen? Het blijkt uit de bronnen dat de gemeente haar overheden nogal eens ernstig onder druk zette en vervolgens dat een rinkelende som gelds voor een mooie lijkrede menig slecht gesalarieerde dominee deed bezwijken. Tot een verdwijnen van de lijkrede hebben de protesten niet geleid. Nog even poogt men een lijkrede ná de begrafenis te doen plaatsvinden maar deze oplossing heeft nooit ingang gevonden.

Plaatselijke situaties bepalen echter wat de begrafenispraktijk werd, en hoe die vaak eeuwen achtereen gebleven is, met of zonder lijkrede.

Hoe dient de lijkrede, als deze onvermijdelijk blijkt, eruit te

zien? "Als dan het lycke in de kercke, int midden der broederen die t' samen vergadert sijn, ghebrocht is, so doet de Dienaer een corte vermaninge tot de Ghemeinte, waer in hy ghemeynlick is handelende. Hoe de doot ingecomen is doer Adam, ende hoe dat sy doer Christum wederom ouerwonnen ende wechgenomen is, van de verrysenisse des vleesch, ende dat eewich leuen.

Hy bew yst ooc de onsekerheyt onses leuens, ende hoe den dach des Heeren comt als een dief. Daerom vermaent hy oock een yeghelick tot waken ende bidden. Synder eenighe wtnemende groote doechden inden Overledene gheweest, die werden tot de glorie Gods verhaelt: ende die Ghemeinte wert vermaent om de selue na te volghen. Bouen al so werdt de Ghemeinte tot beternisse haers leuens verweckt".⁹

Bij de katholieken zagen we het oliesel als steun van God en de kerk voor hen die op sterven liggen. Kent de gereformeerde kerk een dergelijk gebruik?

Niet een sacrament, wel een stervensbegeleiding in de vorm van lezing en gebed. In de 16de tot de 19de eeuw komen we de ziekentrooster tegen. Dat kan een predikant zijn doch hij blijkt vaak, zoals Moubach meldt, een predikant die zijn functie niet aankon.¹⁰ Hij bidt met de zieke, leest voor uit de bijbel. Maar een grotere rol aan het ziekbed heeft hij niet.

De joodse begrafenis

De begrafenis bij de joden is een hoofdstuk apart. In de middeleeuwen woonden er weinig joden in onze streken. Pas in de 16de en 17de eeuw komen zij in grote getale hierheen en vestigen zij zich metterwoon. De joden hebben een geheel eigen traditie die, zoals gezegd, in het prille begin van het christendom van zeer grote invloed is geweest. Later heeft zij geen invloed meer gehad op de zich ontwikkelende christelijke traditie. Toch gaan we nader op de joodse begrafenis in, en wel omdat die hier plaats vond en omdat er een groot aantal joodse begraafplaatsen in ons land te vinden is.

Sinds de joodse gemeenschap in ons land haar religieuze plichten vervult, is er niet veel verandering gekomen in het begrafenisritueel, noch in de gebeden van dit ritueel. Als we dit gebeuren nader bezien, leggen we ons daarom niet vast op één tijdstip. Aan kleine varianten die vaak lokaal zijn, zullen we geen aandacht besteden.

Hoewel in de rabbijnse literatuur opstanding en leven na de dood beschreven worden, is voor de joden het leven hier op aarde verreweg het belangrijkste. De joodse bijbel – dat deel van de bijbel dat de christenen het Oude Testament noemen – spreekt systematisch niet over een hemel en een hel. De discussie hierover, evenals die over de opstanding op de jongste dag en een oordeel over de dode, dateert uit de na-bijbelse tijd. De voorstellingen over het hiernamaals zijn vaag: is de opstanding lijfelijk dan wel spiritueel? De vraag is zonder antwoord; dat er een opstanding is, hoort bij de kern van het joodse geloof.

Er zijn enkele uitgangspunten rond de dood en het begraven bij de joden: de gemeenschap draagt zorg over de levenden en doden, vervolgens moet men respect voor de dode hebben en tenslotte: God heerst over levenden en doden; Hem wordt alle lof gebracht. Op deze gegevens zijn alle gebruiken terug te voeren.

Is er iemand stervende, dan verzamelen familieleden en vrienden zich rondom het sterfbed: een stervende laat men niet alleen.

Een brandende kaars verbeeldt de flakkering van de menselijke ziel. Voor God en voor de mens belijdt de stervende zijn fouten. God wil immers van de mens dat hij telkens in dit leven tot Hem terugkeert. Zo ook op dit laatste moment. Deze belijdenis van zonden is niet hetzelfde als de katholieke biecht. De joodse Widdoei is geritualiseerd en openbaar, de katholieke biecht is een persoonlijke bekentenis die alleen door de priester vernomen wordt.

Nu is de stervende verzoend met de mensen, gelouterd door boete, berouw en belijdenis voor God.

Het is de wens van iedere gelovige jood bij vol bewustzijn te mogen sterven met het "Sjemà Israël" op de lippen. Deze geloofsbelijdenis staat in Deuteronomium 6, 4: "Hoor Israël, de Heer is onze God, de Heer is Een". Zij wordt – indien (nog) mogelijk – door de stervende en door alle omstanders gereciteerd tot de stervende op de woorden van zijn geloof zijn laatste adem uitblaast.

Is de dood ingetreden, dan wordt het lijk met alle zorgen omringd. Al de tijd dat de dode boven aarde staat zal hij niet alleen zijn.

De naaste verwanten sluiten eerst de ogen en de mond van de gestorvene. Dan zeggen ze gezamenlijk de lofprijzing: "Gezegend zij de ware Rechter . . ." en over het hoofd van de overledene wordt een witte doek gespreid. De dode wordt op de grond gelegd met de voeten naar de deur. De spiegels worden omgekeerd of afgedekt.

Daarop volgen de wassingen, de Taharah; veelal vinden die plaats in een aparte ruimte van het synagogecomplex. De Chevra kadiesja voert ze uit. Dat is een heilig genootschap, dat ten doel heeft het leed van zieken, stervenden en rouwendenden te verlichten.

Gehuld in een eenvoudig lijkkleed – de mannen zijn bovendien gekleed in hun gebedsmantel – wordt de overledene in een eenvoudige kist gelegd; in de dood is ieder gelijk ongeacht zijn aardse omstandigheden. Straks mag op het graf ook geen monument worden opgericht maar er moet worden volstaan met een simpel teken.

In de kist wordt nog wat aarde uit het land Israël bijgesloten.

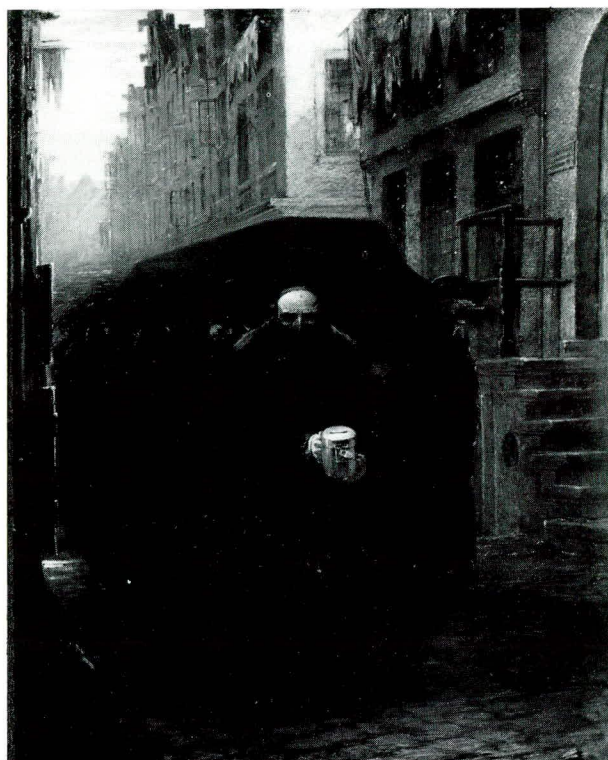
Aldus rust, degene die het niet vergund is te slapen in de grond waarin de vaderen begraven zijn, toch enigszins in die aarde.

Zo snel mogelijk volgt op de dood de begrafenis. Enerzijds is dit uit respect voor de dode, anderzijds een traditie die verwijst naar het warme klimaat van het midden-oosten. Het is een mitzvah, een opdracht, de dode naar zijn laatste rustplaats te begeleiden. Naar het Huis der Levenden, want zo heten de joodse begraafplaatsen. Men kan zoeken naar een diepere zin van deze benaming doch ze is niet meer dan een eufemisme. In het begrafenishuis op de begraafplaats (de joodse wet verbiedt het begraven in synagoges vanwege de onreinheid die aan de dood verbonden is; de reden waarom de joden altijd op begraafplaatsen buiten de stad ter aarde besteld zijn) bidt men de Zidduk Ha-Din: "De Rots! volkomen is Zijn werk, want al Zijne wegen zijn recht . . ." Dan trekt de stoet naar het graf. Ieder draagt tijdens een gedeelte van deze tocht de baar. Driemaal wordt er halt gehouden tijdens het zeggen van psalm 91. Evenals in de Zidduk Ha-Din wordt Gods lof verkondigd: Hij bestuurt 's mensen leven, Hij geeft maar Hij neemt eveneens. Hij doet wat goed is voor de mens en is de Rots waarop de mens bouwen kan. "De Eeuwige heeft gegeven, de Eeuwige heeft genomen, de naam des Eeuwigen zij geloofd." Job 1,21.

Onder de woorden "Ga naar uw eindbestemming en rust, opdat gij weder opstaat op uw lot, op het einde der dagen." laat men de kist zakken.¹¹

Het graf wordt door de aanwezigen gevuld met zand. Men gebruikt een spade of werpt met de hand aarde tot de kuil vol is. Dan vangt de rouwtijd aan. Er wordt een korte lijkrede gehouden. De rabbijn stelt de dode ten voorbeeld aan de levenden. Na de voordracht wordt door de aanwezigen de ziel van de overledene aan God aanbevolen: "Och, Eeuwige, Koning! die vol barmhartigheid zijt, in Wiens hand de ziel is van al wat leeft (. . .) open voor deze ziel de poorten van de hof van Eden (. . .) zend Uw heilige engelen tegemoet om deze ziel naar de boom des levens te geleiden (. . .) geef haar de rust van het graf (. . .) en laat hem herleven bij de herleving der doden met

**Joodse begrafenis, door H.J. Burgers, 1899
Rijksmuseum, Amsterdam**

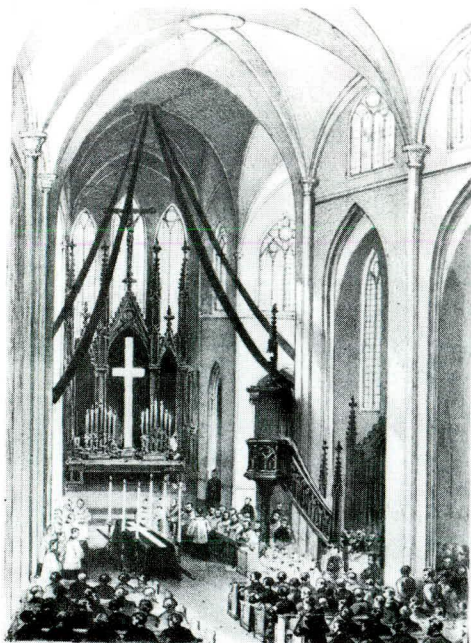

Les ACAFOTH ou les sept tours, autour du CERCUEIL.

B. Picart delinavit 1723.

Les ASSISTANS jettent de la terre sur le CORPS.

Plechtige begrafenis van Gerardus Petrus Wilmer,
bisschop van Haarlem, litho, 1877
Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht

Het dichten van de kuil bij een Joodse begrafenis,
gravure naar B. Picart, 1723

Historisch-topografische atlas, Gemeentelijke Ar-
chiefdienst, Amsterdam

al de overledenen van Uw volk Israël, Amen".¹²

Vervolgens wordt de Kaddiesj gezegd: het is een loflied op God. Hij wordt geprezen en geheiligd, Zijn koninkrijk kome. Dit gebed moet door de rouwenden telkens gezegd worden tijdens de synagogale diensten: een jaar lang zullen zij telkens Gods heerlijkheid prijzen en ieder jaar, op de verjaardag van het overlijden van een naast familielid zal dit Kaddiesj-gebed worden herhaald.

Tussen een haag van omstanders verlaten de naaste familieleden de begraafplaats. "Hij die alomme is, trooste u, trooste u temidden van allen die rouwen om Zion en Jeruzalem" wordt hen toegewenst.¹³ Dit zijn de eerste woorden van troost sinds het overlijden. Tracht de treurenden niet te troosten zolang de dode voor hun ligt, leert de Talmood.

Er wordt gras uit de grond gerukt: "Zij zullen op 's levens akker weer ontspruiten gelijk het kruid der aarde" (Ps. 72,16). Door zich de handen te wassen bij het verlaten van de begraafplaats, wordt de doodsgedachte die nooit de heiliging van het leven mag verdringen, afgewist.

Na de begrafenis keert echter het dagelijks leven nog niet terug. Er volgt een periode van 7 dagen strenge rouw, 30 dagen

mindere rouw en een jaar lichte rouw. Elk jaar wordt dan nog de overledene herdacht tijdens de jaartijd, de verjaardag van het overlijden.

Driemaal waren we aanwezig op een begrafenis. Driemaal hebben we ons verdiept in een godsdienstig ritueel en vernamen we teksten die nu eens troostrijk, dan weer waarschuwend, nu eens smekend, dan weer klagend waren. Een vergelijking van deze drie willen we niet impliciet laten. Daarbij moeten we ons nogmaals realiseren dat we in deze bijdrage spreken over situaties die tot ver in deze eeuw algemeen van toepassing waren. Op de wijzigingen die zich de laatste decennia voordeden, gaan we hier niet in.

Als we de volgorde van stervensbegeleiding, teraardebestelling en rouwproces aanhouden, zien we dat joden, katholieken en protestanten een voorbereiding op de dood hebben: joden en katholieken kennen daarin een schuldbekenenis voor God en voor de achterblijvenden; protestanten kennen geen kerkelijke handeling waardoor de mens in het reine komt met God en zijn medemens.

Een kerkelijke begrafenis hebben de katholieken in de vorm van een uitvaartmis. De joden houden geen dienst in de synagoge maar kennen de rituele wassingen. Bij de protestanten is van dergelijke diensten of handelingen geen sprake.

In een ruimte op de begraafplaats houden de joden een korte dienst en rond het graf zijn er gebeden en een predikatie. De katholieken hebben een uitgebreid ritueel op het kerkhof met gebeden en gezangen. De protestanten kenden officieel geen bijeenkomst in een kerkelijke ruimte en er werd niet gesproken of gebeden aan de groeve. In latere tijd ontstond echter plaatselijk het gebruik van een zeer korte dienst geleid door een predikant die bidt en een lijkrede houdt.

Na de begrafenis nemen de joden een lange rouwperiode in acht. De katholieken "rouwen" in zielemissen, gebeden en af-laten. Voor de protestanten geldt geen kerkelijke rouwtijd. We zouden hier mogen concluderen dat het protestantse geloof nauwelijks of geen mogelijkheid biedt voor een althans door de kerk gestimuleerd rouwproces.

De vraag zou daarom onderzocht kunnen worden of mede de afwezigheid van een begrafenisformulier in de protestantse kerken ertoe heeft bijgedragen dat sterven en dood in het zo protestants georiënteerde Nederland steeds minder geïntegreerd dreigen te worden.

Misschien zou blijken dat het huidige "terra incognita" rond de dood, tenminste voor religieus voelende mensen goed benaderbaar is vanuit een begrepen dodenritueel, waarin gesproken of gezongen wordt over: het hemels Jeruzalem, de schoot van Abraham, de eeuwige rust, de hof van Eden, Gods nabijheid, de eeuwige zaligheid en het Paradijs.

Noten

- 1 Hirsch, Doodenritueel, 83
- 2 Rituale romanum 1859, 132
- 3 Epistels en Evangelien, LI
- 4 Epistels en Evangelien, 425-426
- 5 Rituale romanum 1859, 139
- 6 Rituale romanum, ed. T. Craijenschoot, 86; Groot Gebedenboek, 1338
- 7 M. Luther, Christlichen Gesängen zum Begräbnis 1542, uit: Die Religion in Geschichte und Gegenwart 1957, I, k. 959-968
- 8 M. Micron, De Christliche Ordonancien der Nederlandtscher Ghemeinte Londen 1554, uit: Meded. Liturgiewetensch., Groningen, Honders, 4-5
- 9 Meded. Liturgiewetensch., 4

10 Moubach, Naaauwkeurige beschrijving, 5, 348

11 Gebeden voor de bezoeker der begraafplaatsen, 12

12 Gebeden voor de bezoeker der begraafplaatsen, 16-20

13 De Vries, Joodse riten, 280

Geraadpleegde literatuur

J.C.E. Belinfante, Joods Historisch Museum, Haarlem 1978, 60-88

P. den Boer, "Naar een geschiedenis van de dood. Mogelijkheden tot onderzoek naar de houding ten opzichte van de dode en de dood ten tijde van de Republiek", in: Tijdschrift voor geschiedenis 89 (1976), 161-201

Encyclopedia judaica, Jerusalem 1971

Epistels en Evangelien met de gebeden genaamd collecta, secreta en post-communio, gelijk die door het jaar, op de zon- en feestdagen der heiligen in de mis gelezen worden. Getrokken uit het Roomsche Missaal, Haarlem 1843, LI-LIV, 425-428

Gebeden voor de bezoeker der begraafplaatsen, ontleend aan het Handboek van de heeren G.I. Polak en M.L. van Ameringen. Nieuwe uitgave herzien door L.D. Staal, Amsterdam 1923 (5683)

H.V. Groessen en C. van Vlissingen, Met kerkelijk recht. Commentaar op den codex met vermelding van het particulier kerkelijk recht voor Nederland en België, Roermond-Maaseik 1947, 700-720

Groot Gebedenboek ten gebruike van katholieke christenen voor alle dagen en tijden van het jaar en alle omstandigheden des levens, Brussel-Utrecht 1950

R. Hirsch, Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700, Amsterdam, 1921. (diss. G.U. Amsterdam)

Mededelingen van het instituut voor liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen 5(1970). Daarin: A.C. Honders, "Collectanea funebria"; R. Steensma, "De strijd van de kalvinisten tegen katholieke begrafenisgebruiken"; A. Pathuis, "Enige overleveringen en herinneringen betreffende sterven en begraven in Groningen".

E.F. Karl Müller, Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche, Leipzig 1903

H.L. Kok, De geschiedenis van de laatste eer in Nederland, Lochem 1970
Liturgisch Woordenboek samengesteld onder redactie van L. Brinkhof . . . , Roermond-Maaseik 1958-1962

F. van der Meer, Catechismus, dat is onderrichting in het ware geloof, Utrecht 1943

A. Moubach, Naaauwkeurige beschrijving der uitwendige godtsdienst-plichten, kerk-zeden en gewoonten van alle volkeren der waereldt; . . . getekent door Bernard Picard, 6 dln, 's Gravenhage, Amsterdam, Rotterdam, 1727-1738

Pontificale Romanum Summorum pontificum jussu editum a Benedicto XIV en Leone XIII pontificibus maximis recognitum en castigatum, 3 dln, Mechelen 1895

Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche, 24 dln, Leipzig 1896-1913

Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, 7 dln, Tübingen 1957

Rituale romanum contractum et abbreviatum in usum sacerdotum missionis Foederati Belgii, ed. T. Crayenschoot, Amsterdam z.j.

Rituale romanum Pauli V pontificis maximi jussu editum atque a felicis recordationis Benedicto XIV auctum et castigatum, St. Michielsgestel 1859, 84-87, 111-194

N. de Roever, Uit onze oude Amstelstad. Schetsen en tafereelen betreffende de geschiedenis der veste, het leven en de zeden harer vroegere bewoners, Amsterdam 1902, 1e bundel, 103-114

G.D. Schotel, De openbare eredienst der Nederl. Hervormde kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. 2e verm. dr., ed. H.C. Rogge, Leiden z.j.

S.Ph. de Vries Mzn, Joodse riten en symbolen, Amsterdam 1968, 4e dr. 249-293

J. Waterreus, "De katholieke begraafplaats", in: Volksalmanak voor Nederlandsche katholieken 1865, Amsterdam 1865, 24-42

W. Zuidema, Gods partner. Ontmoeting met het jodendom, Baarn 1977

Begraven binnen de kerken

Omstreeks 1750 werd in Utrecht, evenals in de gehele Republiek en grote delen van Europa, binnen en rondom de kerken begraven. Deze gewoonte had een middeleeuwse en religieuze oorsprong: door te begraven binnen de kerkgebouwen werd de eenheid van levenden en doden binnen Gods Kerk benadrukt. Als de overledene begraven was in gewijde grond, kon hij delen in de genade van de eucharistie en kon hij zijn lijden in het vagevuur bekorten. De Reformatie, die in Utrecht in 1580 werd doorgevoerd, brak niet met deze traditie, hoewel protestanten in tegenstelling tot katholieken kerkgebouwen niet zagen als plaatsen van bijzondere heiligheid en hoewel omstreeks deze tijd hygiënische bezwaren tegen het begraven in kerken niet onbekend waren.

Rond 1750 werd in Utrecht — een stad met vele kerken — alleen de ruimte in en rond de kerken van de vier calvinistische parochies waarin Utrecht was ingedeeld (de Buurkerk, de Nicolaaskerk, de Jacobskerk en de Geertruidakerk) intensief voor begraven gebruikt, hoewel ook elders werd begraven. Dat is begrijpelijk gezien de hoge kerkrechten, die bij begraven betaald moesten worden aan de parochie, waaronder de overledene viel. Dit gold ook als men van de diensten van die parochie geen gebruik maakte en zich in een andere kerk liet begraven. In dat geval moest men twee keer betalen: aan de parochiekerk én aan de kerk waarin men zich liet begraven. Hoewel voor de jaren rond 1750 voor Utrecht geen cijfers bekend zijn over het aantal doden dat binnen de kerken werd begraven, was dit waarschijnlijk veel meer dan de helft van het totaal aantal overledenen. Uit statistieken over de jaren 1793-1794 blijkt dat zo'n 80% in de kerken werd begraven en slechts 20%, de armsten, op de kerkhoven rond de kerken die als begraafplaats dienden, vooral het Nicolaaskerkhof. De indruk die de folkloristische literatuur uit de 18de eeuw geeft,

dat het merendeel der doden binnen de kerken werd begraven, lijkt dus voor Utrecht juist; dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Leiden waar slechts zo'n 25% zijn laatste rustplaats vond in kerkgebouwen.

In en rond de calvinistische parochiekerken werden, evenals elders in de Republiek, zowel calvinisten als katholieken begraven, zelfs katholieke priesters. Het is echter waarschijnlijk dat de laatsten vaak hun graf vonden in één der kapittelkerken. De Oud-Katholieken hadden sinds 1733 een eigen begraafplaats bij de Mariakerk; de Joden waren om godsdienstige redenen tegen het begraven binnen steden en lieten zich begraven op eigen begraafsterreinen in De Bilt en Maarsse.

Inkomsten van de kerken

Het financieel belang dat de parochiekerken bij de bestaande begrafenispraktijk hadden, was aanzienlijk. Het grootst waren de inkomsten, voortvloeiend uit de verhuur van het laken, dat gebruikt werd om de baar af te dekken; daarnaast kreeg de parochie inkomsten uit verhuur en verkoop van graven, uit overluidingen (het luiden van klokken als berichtgeving van een sterfgeval) en uit het ophangen van wapenborden. De jaarrekeningen van de kerkmeesters der diverse parochiekerken maken duidelijk dat meer dan de helft van hun inkomsten uit begraven afkomstig was: na de verhoging van de kerkrechten (dus de kosten die betaald moesten worden aan de kerk bij begraven) in 1744, werd dit zelfs meer dan 70% van hun totale inkomsten. Volgens die ordonnantie uit 1744 was het ook in principe de bedoeling dat alle 'onderhoudskosten' van de parochies door inkomsten uit begraven werden gedekt. Daaronder werd dan verstaan niet alleen het onderhoud van het kerkgebouw, maar ook de salariëring van de kosten en de doodgraver(s), zelfs het brood voor het Avondmaal. De conclusie dat de calvinistische kerk 'draaide' op inkomsten uit begraven is echter onjuist. In de eerste plaats werd het salaris van de predikant, zeker niet onaanzienlijk in vergelijking met de begrafenisinkomsten van de parochies, uit andere midde-

Begravenis in de Grote Kerk in Haarlem, detail uit schilderij door I. van Nickelen, 1693
Frans Halsmuseum, Haarlem

len betaald. Verder waren de inkomsten van de kerkemeesters, waarvan de begrafenisinkomsten zo'n belangrijk deel uitmaakten, in de praktijk vaak onvoldoende om de uitgaven tot onderhoud van de parochie te dekken, zodat de overheid, als opperkerkmeester, moest bijschieten. En als de parochiekerken bij de bestaande begrafenispraktijk profiteerden, dan moet niet uit het oog worden verloren, dat zij toch niet onaanzienlijke uitgaven moesten doen om begrafenisfaciliteiten te bieden: te denken valt hier niet zozeer aan de salariëring van de doodgraver of de aanschaf van het lijklaken als wel aan het onderhoud van het kerkgebouw, en met name voor de kerkvloer die regelmatig reparatie behoefde, juist vanwege het begraven.

Overheidsbemoeienis met begraven

In laatste instantie was de overheid, de Staten van het gewest, maar in de praktijk eigenlijk het stadsbestuur, verantwoordelijk voor het begraven: zij trad op het gebied van begraven regulerend op. Dit vooral in tijden van epidemieën: dan vaardigde ze bijvoorbeeld ordonnanties uit met betrekking tot de duur dat de lijken boven de grond mochten blijven, het tijdstip van begraven en de kwaliteit van de doodskist. Het feit dat dergelijke ordonnanties bij een volgende epidemie moesten worden herhaald, bewijst wel dat ze slechts tijdelijk effectief waren. Maar ook in rustiger tijden was het begraven een zaak die de overheid bezighield.

Zo stelde het stadsbestuur de groefbidders aan en oefende het ook controle uit op hun werkzaamheden. De groefbidders moesten jaarlijks een vastgesteld bedrag betalen voor erkenning van hun recht om het beroep uit te oefenen, zogenaamde recognitie. In Utrecht waren ze sinds 1629 in een gilde georganiseerd. De groefbidders hadden de praktische leiding bij begravenissen: ze waren aanspreker, leidden de begrafenisceremonie, werden geacht toezicht te houden op het nakomen van begrafenisverordeningen en incasseerden de boetes die op overtreding daarvan stonden. Ook moesten ze naam en woonplaats van de overledenen aangeven. Een groefbidder moest burger van de stad zijn, van goede levenswandel en kunnen lezen en schrijven. Het stadsbestuur kon groefbidders als ze ernstig tekortschoten – en dat gebeurde met name nogal eens in het afdragen van de geïncasseerde boetes – tijdelijk of definitief uit hun functie ontsetten.

Ook hun aantal werd bepaald door het stadsbestuur: tijdens epidemieën werd hun aantal vaak tot twintig uitgebreid; in tijden dat er minder sterfgevallen waren, werd hun aantal beperkt tot ± 8 om hen een behoorlijke boterham te garanderen. Voor iedere dode die ze begeleidden kregen de groefbidders van de nabestaanden een vastgesteld bedrag, afhankelijk van de welstand van de dode en de wijze waarop hij werd begraven. Onvermogenen moesten ze echter tegen zeer geringe vergoeding begraven: het begraven van de armsten was een zorg van de overheid. De cellebroeders die de armen naar hun laatste rustplaats droegen, kregen eveneens een geringe vergoeding vanwege de stad. Zij droegen ook de slachtoffers van epidemieën naar hun graf.

De overheid zag erop toe, dat het er bij begraven ordentelijk aan toeging. Zo vaardigde ze tal van verordeningen uit tegen zaken als het begraven bij nacht of ontij, ontduiking van de kerkerechten en, wat misschien meer verbaast, tegen wat beschouwd kon worden als overmatig weeldebetoon bij begravenissen. Bij dit alles was de overheid bedacht op de financiële belangen, niet alleen van de kerken (waarover ze opperkerkmeester was), maar ook van de Aalmoezenierskamer en van het Ambachtskinderhuis: deze twee instellingen kregen ieder

Roeddrager by Begraafnissen. Nymegen.

Stadsdoodbidder van Nijmegen, aquarel 18de eeuw
Nijmeegs Museum Commanderie van Sint Jan, Nijmegen

de helft van de boetes die op overtreding van de begrafenisvoorschriften waren gesteld. Als de opbrengst uit de boetes – rond 1790 voor beide instellingen zo'n tweeduizend gulden per jaar – tegenviel of onvoldoende werd bevonden, nam de overheid maatregelen. Ze stelde dan een boete op een luxe begrafenispraktijk, die juist in de mode kwam en waarvan kon worden verwacht dat ze daardoor nog aantrekkelijker werd voor aanzienlijken, die hun piëteit tegenover hun doden én hun maatschappelijke positie wilden tonen door imponerende begravenissen met hoge kosten én die gaarne bereid leken hoge boetes te betalen. Zo werd in de 18de eeuw bijvoorbeeld een hoge boete gesteld op het gebruik van lijkkoezen en volggoezen, die juist in zwang kwamen. In feite waren dergelijke boetes een verkapt weeldebelasting. De calvinistische eis van soberheid gaf daarbij aan deze 'boetes' een morele rechtvaardiging.

Groeijende onvrede met de bestaande begrafenispraktijk (± 1750-1795)

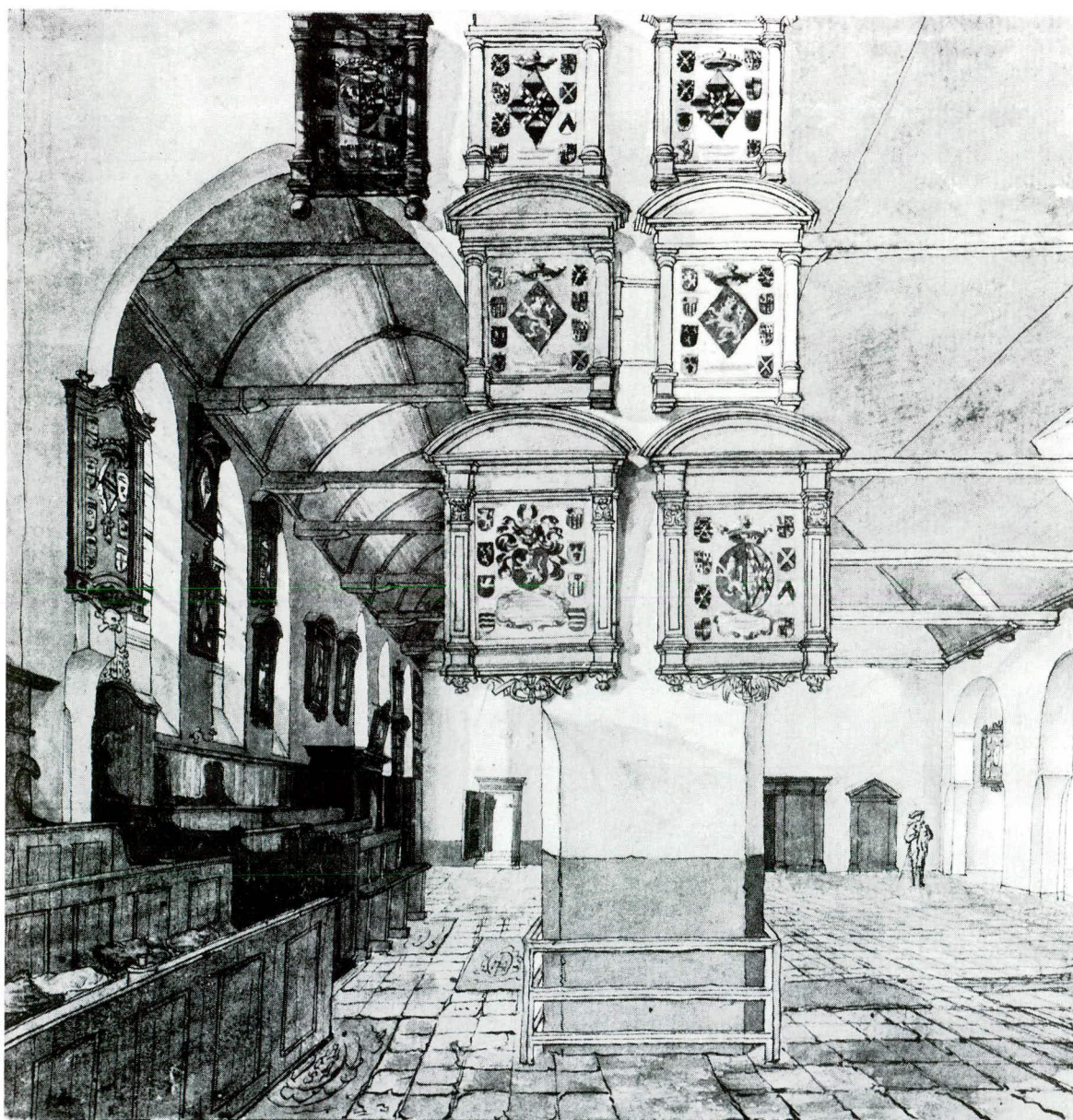
Het P.U.G. en de protesten tegen het begraven in kerken

Sinds het midden van de 18de eeuw werden in de Republiek de protesten tegen het begraven binnen kerken, die tot dan toe incidenteel waren gebleven, meer algemeen. In dissertaties van A. Perrenot (Utrecht, 1748) en N.C. Cleeff (1776), in redevoeringen van J.W. te Water (1775) en A. Kluit en in artikelen in de spectatoriale geschriften voor breder publiek werd deze oude gewoonte als schadelijk voor de menselijke gezondheid veroordeeld: het zou de oorzaak zijn van vele kinderziekten en epidemieën. Hoe actueel het onderwerp ook in Utrechtse kringen was, blijkt uit het feit dat het Provinciaal Utrechts Genootschap (P.U.G.) (een van die nieuwe geleerde en letterkundige genootschappen, die in de tweede helft van de 18de eeuw een belangrijke rol gingen spelen bij de verbreiding van de verlichtingsideeën in de Republiek) in de jaren 1778-1781 overwoog een prijsvraag uit te schrijven over het begraven binnen kerken. In het boek waarin concepten voor prijsvragen werden opgetekend, wordt de vraag viermaal geformuleerd, eenmaal in wel zeer radicale vorm: 'Welke zijn

doch de schadelijke gevolgen die uit het begraven der lijken in de kerken voortvloeien? worden deze gevolgen volmaakt uit den weg geruimd door de dooden te begraven in opene velden? Wat heeft men te denken van het verbranden der lijken? heeft deze gewoonte iets afkeerigs met den christelijken Godsdienst? Indien dit niet zoo zij, verdient zij dan niet den voorrang boven de begraafing? zo ja! welke zijn dan de middelen om deze gewoonte onder de christenen in eene algemene train te brengen'. Niet op deze conceptvraag, wél op twee andere, minder scherp gesteld, zijn antwoorden bewaard gebleven, blijkbaar van leden die zich verplicht hadden te antwoorden, om te kunnen bepalen of de conceptvraag als prijsvraag geschikt was.

De schrijver van de eerste verhandeling, op 30 november 1778 ingeleverd onder de zinspreuk 'Tantum religio potuit' (zoveel heeft de religie mogelijk gemaakt) wijst allereerst op de bijgelovige oorsprong van het begraven in kerken dat 'tot schande onzer eeuw, gemeenlijk de verlichte genoemd, nog standgrijpt'. Hij verwacht dat, hoewel de mensen deze gewoonten meer algemeen beginnen af te keuren, er nog wel enige tijd moet verlopen eer de gehoopte verandering tot het buiten de stad begraven 'genoegzaam aan den algemenen smaak voldoet om voor géne nadelige gevolgen, door een dom en vooringenomen gemeen te veroorzaken, enige vrees over te laten'. Afschaffing van het begraven binnen kerken door dwingende

Rouwboarden in de Geertekerk te Utrecht, tekening door C. van Hardenberg, ca 1780
Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht

verordeningen ontraadt hij ten sterkste: dat 'moet nootwendig meer of min vreesbarende onlusten verwekken of tenminste vrees voor nadelige gevolgen niet genoegzaam wegnemen vooral wanneer men nagaat, hoe de noodduftigsten het brood uit den mond besparen, om na 't afsterven eene *eerlijke* begrafenis te erlangen'. Hij kiest echter expliciet stelling tegen J. le Francq van Berkhey (Natuurlyke Historie van Holland, III), die zich voorlopig bij de bestaande situatie wil neerleggen 'voorzover er geen bijgelovige denkbeelden aangelegt worden en men eene behoorlijke zorg tegen den stank en besmetting draagt'. Het gewone volk moet op het op langere termijn noodzakelijke verbod op het begraven in kerken worden voorbereid. Pogingen tot redelijke overtuiging lijken de schrijver niet voldoende, gezien de aard van de vooroordelen, die voortkomen uit bijgeloof: 'luiden van aanzien en gezag' moeten een stimulerend voorbeeld geven door zich buiten de stad te laten begraven, en de overheden moeten pogingen in het werk stellen om het begraven buiten de stad vast in overeenstemming te brengen met de belangen van die instanties, die bij de bestaande begrafenispraktijk financieel geïnteresseerd zijn.

De auteur van de tweede verhandeling, ingeleverd op 30 november 1781, onder de zinspreuk 'Quid deceat, quid non; quo virtus, quo ferat Error' (Wat zou betamen, wat niet; waar deugd, waar dwaling toe leidt) stelt, dat de overheden een begraafplaats moeten aanleggen buiten de bebouwde kom, ommuurd, waarvan de oppervlakte even groot is als de begraafplaatsen binnen de stad en zo mogelijk zelfs iets groter 'opdat de armen ook een eerlyke en ordentlyke begraafplaats zullen hebben'. Financiële problemen ziet hij daarbij blijkbaar niet: hij stelt dat zo'n buitenbegraafplaats voor 's lands kas en voor de doodgraver niets zou uitmaken en ziet aan de inrichtingskosten en aan het geldelijk belang dat bijvoorbeeld de kerken bij het begraven in de stad hebben, geheel voorbij. Tegelijkertijd vindt de schrijver dat 'de gesteltheit van ons gemeenebest, en den aart der zaak' eisen, dat men niemand dwingt om zich op die nieuwe begraafplaats te laten begraven. Vervolgens laat hij zich niet de gelegenheid ontgaan om zijn mening te geven over grafmonumenten en wapenborden. Hij betwijfelt of het nut van het ophangen van wapenborden ter herinnering aan afkomst en titulatuur van overledenen wel opweegt 'tegen het gevaar (niettegenstaande de aangewende voorzorg) van menschen te beschadigen bij het onverhoopt of ongedagt neder-vallen'. Tolerant als hij is, wil hij echter 'bijzondere personen' de mogelijkheid niet ontnemen om op de nieuwe begraafplaats 'na den dood te leggen onder een pragtig marmer gedenkteken, de eeuwige gedachtenis van hunnen trotsheid'. De voorkeur echter verdienen volgens hem gedenktekens met grafschriften die de gestorvene 'bij de laatste nakomelingschap in dankbare gedagtenis doen blijven' wegens kwaliteit van hart of geest.

De twee verhandelingen van het P.U.G. geven niet meer dan een indruk hoe in verlichte kringen over het probleem begraven werd gedacht. In andere geschriften worden argumenten aangevoerd tegen het begraven in kerken die zouden kunnen wijzen op een groeiende gevoeligheid ten aanzien van doden. Zo zouden er bijvoorbeeld mensen zijn, die de erediens ten in hun kerk niet wilden bijwonen vanwege de ondraaglijke gedachte dat hun dierbare overledenen daar ook stoffelijk aanwezig zijn. Toch lijkt het aannemelijk dat het verzet tegen begraven in kerken in de eerste plaats gezien moet worden tegen de achtergrond van het verlichte klimaat in de Republiek; dat het vooral verklaard moet worden uit de preoccupatie van verlichte geesten met de menselijke gezondheid. Dat betreft dan niet alleen lichamelijke gezondheid, maar ook mentale

gezondheid: alle infectiehaarden van bijgeloof, dé ziekte van zwakke geesten, moesten worden opgeruimd. Dat men in dit geval, het begraven in kerken, bijzonder beducht was voor een radicaal verbod, houdt waarschijnlijk verband met het feit, dat het nog tamelijk recente Aansprekersoproer in Amsterdam (1698), een van de ernstige volksoproeren uit de geschiedenis van de Republiek, getoond had hoe prikkelbaar de lagere bevolkingslagen waren waar het aantasting van hun begrafenisgewoonten betrof. Een volksopstootje in Arnhem in 1783 bij de ingebruikname van een begraafplaats buiten de stad, onderstreepte dit nog eens.

Mislukte pogingen tot verandering (1795-1796)

Voorstellen tot verandering

De Bataafse omwenteling van 1795 bracht op tal van terreinen voorstellen tot veranderingen, waarvan een aantal ook werkelijk uitgevoerd is: zo werd ook gespeurd naar mogelijkheden om begrafenispraktijken om te vormen en te reorganiseren. In vele steden — Utrecht was hier snel mee — werden de wapenborden in de kerk weggehaald en overluidingen afgeschaft. Al op 8 juni 1795 vaardigden de Volksrepresentanten van Holland een verbod uit op het begraven binnen de steden van het gewest Holland.

Verwijzend naar dit voorbeeld stelde het raadslid Bosveld een maand later aan de Provisionele Municipaliteit van Utrecht voor, ook hier het begraven binnen de stad te verbieden. De Raad hield het voorstel in advies, maar moest zich spoedig over het probleem buigen vanwege aandrang uit de burgerij. Door de Centrale Vergadering der Wijkvergaderingen werd namelijk een aparte commissie in het leven geroepen om een plan aangaande het begraven op te stellen. In het rapport dat de commissie op 28 september 1795 uitbracht werd voorgesteld de Floraboomgaard, tussen de Catharijne- en de Tolsteegpoort, als algemene begraafplaats in te richten. Dit was het enige gebied in bezit van de stad dat daartoe geschikt was. De aanlegkosten zouden zo'n tienduizend gulden bedragen. Begravenissen zouden daar in alle soberheid, slechts in tegenwoordigheid van de nabestaanden, moeten plaatsvinden. Alle lijken moesten eenvoudig worden bijgezet 'zonder dat eenige Rouwstatie, der ongelijkheid, zelfs in den nedrigsten staat des menschen, voedzel konde verschaffen, en zijne rede beschimpen'. Omwille van de gelijkheid wilden de commissieleden ook de rouw beperken tot het gebruikelijke floers en het zijden lint aan de linkerarm, opdat niet die huishoudingen die door de dood van de kostwinner reeds zwaar waren getroffen, door de prestigekosten van plechtige rouw geheel zouden worden geruïneerd. Alle 'waare Vaderlanders en geluk-bevorderende mensen' zouden moeten leren 'den halsstarrigen en hoogmoedigen dikwijls huychelende Menschenhater', die met zijn rouw te pronk liep, te verachten.

Plannen lopen op niets uit

Toen dit voorstel na goedkeuring door de Centrale Vergadering op 4 januari van het volgende jaar bij de Raad werd ingediend, besloot deze het aan het Comité van Algemeen Welzijn ter bestudering voor te leggen, met de aanbeveling het advies in te winnen van het Collegium Medicum. Desgevraagd wazen de medici het Comité van Algemeen Welzijn erop dat de Floraboomgaard als begraafplaats ten enen male ongeschikt was. Behalve dat het oppervlak van 3½ morgen (= ca 3 ha.) te weinig plaats bood aan de te verwachten doden (ca 20 per week bij een aan te houden rootijd van 7 jaar), was het terrein ook te dicht bij de stad gelegen.

De doktoren wilden 'een begrafenissoord, wiens ligging middelmatig van de stad verwijderd is. Een met niet te veel bo-

men beplante plaats, een droge zand- of kalkachtige en voor alle overstroming zekere grond'. Daarnaast deden ze ongevaagd enige eigen suggesties. Zo stelden ze voor vanwege 'alle hevige gemoedsaandoeningen van het dikwerf voorbij voeren van lijken langs vaste oorden der stad' een verordening uit te vaardigen om alle lijken vóór het aanbreken van de dag ter aarde te bezorgen. Verder wilden ze lijkenhuisjes bij de eventuele buitenbegraafplaats, ter afwending van het besmettingsgevaar bij epidemieën en als voorzorgsmaatregel tegen levend begraven. Het Collegium Medicum eindigde zijn advies betreffende de buitenbegraafplaats met het uitspreken van de hoopvolle verwachting dat 'zodanige gezondheidsinrichtingen eerlang bij onze stad pronken en andere Nederlandsche plaatsen tot waare verligting strekken'.

Het Comité van Algemeen Welzijn sloot zich geheel bij dit advies aan en leverde zelf scherpe kritiek op het rapport, dat aan direct aanwijsbare problemen bij het buitenbegraven voorbijging: niet voor niets was in Holland de uitvoering van het verbod op begraven in steden een jaar uitgesteld. Van een nauwkeurige kostenberaming van de aanleg was in het rapport geen sprake, er was niet gedacht aan de kerkerechten en 'niet genoeg berekend hoe beswarend het voor de goede Burgerij zal zijn, al kreeg zy den grond voor niet, zig op nieuw kelders en graaven te maken'. Het Comité wil statie bij begraven niet aan banden leggen: 'wie zal ondernemen de hartstogten van Droefheyd of Blijdschap te bepalen, of de menschen in zulke verligte wijsgeeren te herscheppen' (dat ze zelf hun hartstochten matigen)? Wat betreft het rouwdragen vindt ze dat 'alles moet aan de wijsheid der ingezetenen worden overgelaten. Behalve dat er door laken- en andere fabriekers aangemerkt is geworden, dat de zwarte lakens en andere zwarte stoffen, die bij het rouwdragen gebruikt plegen te worden, meest van inlandse fabrikaten zijn . . . '.

Op grond van deze adviezen besluit de Raad op 18 januari 1796 het rapport van de commissie aan de Centrale Vergadering te retourneren met de geleverde kritiek en met het voorstel een beter plan te maken. Daar kwam blijkbaar niets van; wel werd op 8 februari bij de Raad uit naam van de Centrale Vergadering het verzoekschrift ingediend 'dat in het vervolg die hatelijke ongelijkheid mag worden weggenomen, dat de bedeelde Burgers in het ter aarde bestellen van deszelfs lichaa men geene vernedering hoegenaamd ondergaat' en dat uur en plaats van begraven voor ieder gelijk zou worden. Nadat advies van de Aalmoezenierskamer die de begrafenis van bedeel den bekostigde, was ingewonnen, besloot de Raad op 30 mei het verzoek terug te zenden aan de Centrale Vergadering 'ten eijnde nader duidelij k ende specifiek op te geven waarin de zo hatelijke ongelijkheid omtrend den begraaving der lijken eigenlijk bestaat, als ook door wat middel daaromtrent, zonder eenig bezwaar van Stads Kasse redres kan worden gemaakt'.

Zo kwam van ingrijpende veranderingen in de begrafenispraktijk voorlopig niets terecht. Het stadsbestuur bleek nauwelijks bereid zich serieus met problemen wat betreft begraven bezig te houden: het had met urgentere problemen te kampen en voelde weinig voor veranderingen die geld kostten. De radicale voorstellen van de Centrale Vergadering tot opheffing van iedere vorm van ongelijkheid gingen het stadsbestuur dikwijls te ver, zo ook hier waar het gelijkheid bij begraven betrof. Men krijgt trouwens de indruk dat de Centrale Vergadering in de eerste plaats gelijkheid bij begraven wilde en dat ze de aanleg van een buitenbegraafplaats op zichzelf niet zo belangrijk vond: het leek vooral een goede aanleiding om haar gelijkheidsidealen ook op het punt van begraven te realiseren.

Verbod op het begraven in kerken

Invoering van het Decreet van 23 Prairial XII

In Frankrijk werd bij keizerlijk decreet van 23 Prairial XII (12 juni 1804) het begraven binnen gebouwen waar godsdienst oefeningen plaatsvonden en binnen de bebouwde kom definitief verboden. Invoering van hetzelfde decreet hier te lande was nu een kwestie van tijd. In januari 1808 gelastte de minister van Binnenlandse Zaken de landdrosten hem te informeren over de bestaande begrafenispraktijk en met voorstellen te komen voor een reglement waarbij het begraven in kerken zou worden verboden. Het jaar daarop werd verordonneerd de knekelhuizen af te breken en schedels en beenderen der afgestorvenen bijeen te brengen in goed aan het oog onttrokken grafkuilen of grafkelders. Maar pas na de inlijving van het koninkrijk Holland bij Frankrijk werd op 11 januari 1811 het begraven binnen de kerken en de bebouwde kom verboden, hoewel nog geen datum werd genoemd waarop het verbod feitelijk van kracht moest worden.

Waarschijnlijk naar aanleiding van dit verbod bood de Utrechtse burger Christiaan de Visser nog dezelfde maand zijn buitenplaats Oudwijk aan om als begraafplaats te gebruiken; dit aanbod werd echter door de autoriteiten afgewezen omdat het terrein 'was gesitueerd bijna rondom in de beste wandelwegen'. Het werd echter dringend om naar een buitenbegraafplaats te zoeken, toen in maart de prefect van het arrondissement van de Zuiderzee, waaronder Utrecht viel, de Maire (= burgemeester) opdroeg onmiddellijk een einde te maken aan de begravingen in de Nicolaaskerk en op het Nicolaaskerkhof. Dit gebeurde op aandrang van de militaire autoriteiten, die in de slordige wijze van begraven bij en in de Nicolaaskerk een gevaar zagen voor het nabijgelegen militair hospitaal. De Maire verzocht de prefect toen om tenminste door te mogen gaan met begraven in de Nicolaaskerk, omdat daar de lijken diep genoeg onder de grond werden begraven en de graven met blauwe hardstenen werden afgedekt. De prefect willigde het verzoek niet in: hij proefde in het voorstel slechts onwil om met de oude vooroordelen ten aanzien van het begraven te breken.

In allerijl werd toen een gedeelte van de Floraboomgaard gereserveerd om de armen, die door de stad werden begraven, ter aarde te bestellen; voor beter-gesitueerden was blijkbaar, nadat begraven in en rond de Nicolaaskerk was verboden, voldoende ruimte in de andere Utrechtse kerken. Enige maanden later echter werd op het Nicolaaskerkhof en in de Nicolaaskerk toch weer begraven, waarschijnlijk omdat het militair hospitaal niet langer werd gebruikt. Dit blijkt uit een rapport van de commissaris van politie, in augustus 1812 opgesteld naar aanleiding van een vraag van de prefect om inlichtingen over de Utrechtse begraafplaatsen. In dat rapport wordt gesteld dat armen en (Franse) soldaten werden begraven in de Floraboomgaard, 'artisans' (handwerkslieden) op het Nicolaaskerkhof en 'aisés' (welgestelden) binnen de kerken. Het bevel van de prefect had dus als enig blijvend resultaat dat de lijken van armen uit de stad werden gebannen! De prefect had om inlichtingen gevraagd, omdat inmiddels landelijk het besluit was genomen om het begraven binnen de kerken en de bebouwde kom per 1 januari 1813 te verbieden. Hoewel de Maire pas op 10 december 1812 officieel werd ingelicht over dit besluit, moet hij al maanden eerder van het verbod geweten hebben. Merkwaardig is in ieder geval dat het verbod eerst op 21 december in de Municipale Raad werd besproken. Er werd nu in grote haast een commissie samengesteld die moest adviseren over de inrichting van een buitenbegraafplaats — weer werd gedacht aan de Floraboomgaard — en die nieuwe begrafenisarrangements moest opstellen. Intussen

Nicolaaskerkhof in Utrecht, tekening door J. Versteegh, 1756

Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht

verzocht de Maire aan de prefect toestemming om, totdat de buitenbegraafplaats gereed was, nog te mogen begraven op het Nicolaaskerkhof en in de Nicolaaskerk, die dan voor godsdienstoefeningen zou worden gesloten. Zijn motieven om juist deze als voorlopige begraafplaats voor te stellen, hoewel de prefect het begraven daar een jaar eerder reeds had verboden, hadden betrekking op de daar beschikbare ruimte (de kerk zou 400, het kerkhof 1.000 lijken kunnen bevatten) en de ligging in een weinig dichtbevolkt gedeelte van de stad. De prefect antwoordde dat de minister van Binnenlandse Zaken een uitzondering op het begrafenisverbod binnen kerken niet toestond en dat alleen het Nicolaaskerkhof nog gedurende zes maanden als begraafplaats dienst mocht doen. Op 30 december 1812 moest de burgemeester opdracht geven het begraven in alle kerken — dus ook de Nicolaaskerk — per 1 januari 1813 te staken.

Utrechtse reacties

Het verbod op het begraven binnen de kerken zou in Utrecht waarschijnlijk weinig weerstand hebben opgeroepen, als er tijdig zorg was gedragen voor een decente begraafplaats buiten de stad. Protesten, met name uit de gegoede burgerij, konden

niet uitblijven nu tijdelijk alle afgestorvenen moesten worden begraven op het Nicolaaskerkhof, dat terecht slecht bekend stond vanwege de onzorgvuldige wijze waarop daar met lijken werd omgesprongen. Zelfs de begrafeniscommissie, die op 25 januari rapport uitbracht, wees erop dat aan de inwoners van de stad, 'ja, aan de menschheid' oneer werd aangedaan door "alle lijken in deze stad vallende, aldaar maar even met aarde te bedekken, of als op een galgevelde daarheen te werpen". In de zomer zou dit meer gevaar opleveren voor de volksgezondheid dan het begraven in de kerken ooit had gedaan, zeker als men in aanmerking nam dat het Nicolaaskerkhof in het zuiden grensde aan dat gedeelte van de stad dat vooral bewoond werd door de "smalle gemeente". De commissie drong er sterk bij de Maire op aan, tegen de nu ontstane situatie te protesteren. Dat deze bezwaren gedeeld werden door particulieren bleek wel uit de kennisgeving van Nic. Wilh. Buddingh, eigenaar van de warmoezeniers-hofstede "Het Perck", gelegen tussen de Wittevrouwen- en de Maliepoort, dat hij een gedeelte van zijn hofstede zou inrichten als begraafplaats voor zichzelf, zijn aanverwanten en enige vrienden. Hij kreeg hier toe echter geen toestemming van de prefect. Toen de Maire deze weigering overbracht, protesteerde Buddingh krachtig tegen de wijze waarop een ieder uit zijn wettig bezit, zijn grafkelder in de kerk, werd ontzet en met zijn lijken werd verwezen naar het Nicolaaskerkhof. Mocht het dan verbazen dat hij voor zijn familie een eigen begraafplaats inrichtte? Tegelijkertijd

tijd, zo stelde Buddingh, "kon ik de aanzoeken van deftige en aanzienlijke vrienden, die zich zeer inquieteerden, niet afwijzen, om hun belangeloos en tot bezwaar van mijn eigen goed een eigendom te cederen, waardoor ik hun, in de onzekerheid van het menselijk leven, een gerustheid bezorgde, welke mij een strelende voldoening gaf".

Blijkbaar bleven de meer gegoeden weigeren hun dode familieleden op het Nicolaaskerkhof te begraven. Op 9 mei 1813 kreeg de Maire te horen dat het de prefect ter ore was gekomen, dat ondanks het verbod nog in de kerken werd begraven of in ieder geval op het Domkerkhof. Dat bleek juist te zijn: inderdaad werden daar tussen 1 januari en 31 mei 1813 65 doden begraven. De Maire verzocht de prefect dit te gedogen, temeer daar het kerkhof omgeven was door een muur en niet in de directe nabijheid van huizen was gelegen. Ook al kennen we de reactie van de prefect niet, deze uitwijkbegraafplaats was niet lang noodzakelijk: in december 1813, enige weken nadat hij tot souverein vorst was uitgeroepen, stelde koning Willem I het Decreet van 23 Prairial XII, voorlopig buiten werking.

Naar het definitieve verbod

Toen het verbod op begraven binnen kerken door koning Willem I werd ingetrokken, was men in Utrecht met de inrichting van de Floraboomgaard als buitenbegraafplaats nog nauwelijks opgeschoten. Dankbaar werd dan ook gebruik gemaakt van de mogelijkheid weer binnen de kerken te begraven. De oude begrafenispraktijk scheen weer te worden opgevat: ook groefbidders, die bij de omwenteling in 1795 uit hun ambt waren ontzet wegens hun Oranje-sympathieën, werden in hun ambt hersteld. Toch bleek die oude begrafenispraktijk spoedig op een aantal punten weinig bij de tijd: oude plaatselijke verordeningen betreffende het begraven bleken onverenigbaar met de grondgedachten van het nieuwe staatsbestel, met de nieuwe grondwet. Dat bleek bijvoorbeeld toen de Rooms-Katholieken in 1818 een verzoek bij het stadsbestuur indienden om een eigen begraafplaats te mogen inrichten achter hun kerk buiten de Wittevrouwenpoort. Het stadsbestuur wilde aanvankelijk slechts toestemming daartoe verlenen als voor de Katholieken die aldaar zouden worden begraven, de kerkerechten zouden worden betaald aan de hervormde kerk, zoals dat vanouds het geval was geweest. Door Gedeputeerde Staten werd het stadsbestuur er tijdig op gewezen dat deze eis onredelijk, zo niet onwettig was, en nog net op tijd kon verhinderd worden dat pastoor D.A. Walter de zaak aan de Kroon voorlegde. De Katholieke Begraafplaats, gefinancierd uit eigen middelen, kon het volgende jaar in gebruik worden genomen en bleef ook na de opening van de Algemene Begraafplaats in 1830 nog dienst doen.

Een ander punt waarop de bestaande verordeningen achterhaald bleken, was de geprivilegeerde positie van de stadsgroefbidders. In 1820 vroeg Christiaan van Leek, gebruikmakend van de mogelijkheden die de patentwet van 21 mei 1819 bood, patent (officiële vergunning) aan om het beroep van aanspreker en lijkbezorger in Utrecht te kunnen uitoefenen. Het stadsbestuur wilde op dringend verzoek van de stadsgroefbidders toestemming hiertoe aan Van Leek weigeren, omdat sinds onheuglijke tijden de aanstelling van aanspreker en lijkbezorger een stedelijke zaak was geweest en uitoefening door derden in strijd was met de stadsverordeningen. Op zijn verzoekschrift werd Christiaan van Leek door de Kroon in het gelijk gesteld. Als gevolg daarvan vroegen nu ook anderen patent aan op het beroep van aanspreker. De groefbidders zagen het optreden van deze zogenaamde patentbidders als oneer-

lijke concurrentie, als broodroof: felle conflicten waren het gevolg.

Intussen werden de kerken door het optreden van de patentbidders ook gedupeerd. Van Leek en enige anderen gingen namelijk tegen betaling diensten aanbieden die vanouds het monopolie van de kerken waren, bijvoorbeeld lijkklaken verhuren, een praktijk waartegen de kerkmeesters van de Nederlands Hervormde Gemeente bij het stadsbestuur krachtig protesteerden. Al enige jaren eerder was er van die zijde al op gewezen dat de inkomsten uit kerkerechten sterk verminderden, daar men de oude verordeningen van 1744 regelmatig ont-dook. Zij had toen reeds voorgesteld veranderingen op dit punt in te voeren.

Toen in 1825 bij Koninklijk Besluit het begraven binnen de steden werd verboden, kon eindelijk gewerkt worden aan een nieuwe regeling van het begraven. De kerken zouden zich niet tegen het buiten begraven verzetten, omdat ze een compensatie kregen, die gezien de reeds sterk afnemende inkomsten uit begraven binnen de kerken, alleszins redelijk was. Het Koninklijk Besluit, waarvan de realisatie nog enige tijd zou kosten, kwam voor Utrecht niet te vroeg: de oude begrafenispraktijken daar hadden zichzelf overleefd.

In 1825 werd bij Koninklijk Besluit het begraven in kerken en binnen de bebouwde kom verboden. Zoals in het voorgaande hoofdstuk al werd aangegeven had het Franse Decreet van 1804 ongeveer dezelfde inhoud en in feite betekende het besluit van Koning Willem I de herinvoering van het Decreet van de 23e Prairial, waarbij de Fransen 1804 het begraven in kerken en binnen de bebouwde kom verboden. Hoewel het dus niet de eerste keer was dat een dergelijke kwestie in ons land werd behandeld en in verschillende landen in Europa het verbod om in kerken te begraven al veel langer bestond, betekende het besluit veel meer dan een formaliteit. Niet alleen werd het begraven zelf pas in 1869 bij wet geregeld, ook op ander gebied deden zich grote veranderingen voor die in de begrafeniswereld van vandaag nog terug te vinden zijn.

De uitvoering van het Koninklijk Besluit in Utrecht

Op 25 augustus 1827 werden steden en dorpen in de provincie Utrecht door Gedeputeerde Staten op de hoogte gesteld van het besluit:

"dat van en met den 1 sten Januarij 1829, het begraven van lijken, in kerken, kapellen, bedplaatsen, het zij publiek, het zij aan gestichten of particulieren toebehoorende, zoo wel in die provincien alwaar het zoo evengemelde besluit van den 22sten December 1813. no. 5. is uitgevoerd, als in al de andere provincien van het Rijk, zal verboden blijven, en zulks zonder eenige uitzondering, zoo wel ten platten lande, als in de steden, behoudens alleen het begraven op kerkhoven in de gemeenten, welke niet meer dan duizend (1000) zielen bevatten, (. . .)". Het besluit betrof alleen de Noordelijke provincies, aangezien het Decreet van 1804 in de Zuidelijke provincies (het huidige België) wel was uitgevoerd. Daar werd sindsdien niet meer in kerken en binnen de bebouwde kom begraven. Verder droegen Gedeputeerde Staten de plaatselijke besturen op een regeling voor te stellen omtrent een reglement en een tarief van begrafenisrechten (een soort belasting) voor de aan te leggen gemeentelijke begraafplaatsen. Daarnaast moest men een voorstel doen op welke wijze de kerken schadeloos gesteld konden worden voor het inkomstenverlies, dat zij zouden lijden doordat niet langer in kerkgebouwen en op kerkhoven begraven zou mogen worden. Tot slot werd de plaatselijke autoriteiten opgedragen te zorgen voor het schadeloos stellen van degenen die reeds een eigen graf in een kerk hadden, bijvoorbeeld door hen kosteloos een graf op de nieuw aan te leggen begraafplaats toe te kennen.

De aanleg van de begraafplaats

Alvorens op deze punten in te gaan wil ik eerst iets vertellen over de aanleg van de begraafplaats in Utrecht. Dat was immers vooralsnog de eerste zorg waarmee Gedeputeerde Staten het Stadsbestuur belastten. B. en W. van Utrecht droegen de "Gecommitteerden ter Directie van Stads-Financien en Fabricage" (Financien en Publieke Werken waren toen nog één commissie) op de nodige voorbereidingen tot het aanleggen van een begraafplaats te treffen. Op 22 december 1827 bracht de commissie haar rapport uit. Met name het vinden van een geschikt terrein had veel hoofdbreken gekost. Het gebied moest aan verschillende eisen voldoen: vanwege het

grondwater moest het hooggelegen zijn en uit een stevige grondsoort bestaan en ook een goede bereikbaarheid was van groot belang. Het enige geschikte terrein leek het gebied ten zuid-oosten van de stad te zijn, dat lag buiten de Tolsteegpoort tussen Houtense weg en de Vaartse Rijn. De eigenaars van het land maakten van de situatie gebruik en vroegen een zeer hoge prijs. Verder bleek het land ook nog verhuurd te zijn en de pachters wilden het slechts verlaten tegen een flinke schadevergoeding. Uiteindelijk werd de koopakte pas 23 januari 1829 bij notaris Jan Hendrik Grootveld gepasseerd. In datzelfde jaar kocht de gemeente ook het aangrenzende landgoed Soestbergen.

Uitstel

Inmiddels was de datum waarop de begraafplaats klaar had moeten zijn — 1 januari 1829 — verstreken. De koning verleende de stad een half jaar uitstel. Het was natuurlijk volstrekt onmogelijk na anderhalf jaar voorbereiding de begraaf-

Publicatie door Burgemeester en Wethouders van Utrecht van het definitieve verbod op het begraven in kerken en op kerkhoven, 1830
Centraal Museum, Utrecht

PUBLICATIE.

BURGEMEESTER en WETHOUDEREN der Stad UTRECHT,

Brengen ter kennis van de ingezetenen, dat het begraven in de kerken en op kerkhoven, behalve op de Gemeente-begraafplaats en andere door hooger gezag goedgekeurde begraafplaatsen, met en op den *viijftienden* der maand *Mei* aanstaande, zullende ophouden, degenen, welke als nog zich niet hebben aangemeld op te voren gedane oproepingen, of die, zich aangemeld hebbende, als nog geene aanwijzing van plaats voor grafsteden of grafkelders hebben verzocht of verkregen, zich als nog op alle werkdagen, van 10 tot 12 uren des voormiddags, kunnen aanmelden, ter *Secretarie* van *Financien* binnen deze Stad;

Terwijl degenen, welke mogten verlangen in den grafheuvel kelders te doen metzelen, aansluitende aan de reeds bestaande grafkelders, zich mede, ten einde voormeld, kunnen aanmelden, vóór het einde van deze loopende maand *April*.

Wordende een ieder aangemaand, om zich deze aankondiging ten nutte te maken, daar het *begraven in kerken of op kerkhoven* bepaaldelijk met en op den 15 *Mei* aanstaande zal *OPHOUDEN* en *VERBODEN* zijn.

En op dat niemand hiervan onwetendheid voorwende, zal deze worden gedrukt, afgekondigd en aangeplakt, waar zulks te doen gebruikelijk is.

Aldus gedaan te Utrecht den 13 April 1830, en gepubliceerd den 15 daaraanvolgende.

Burgemeester en Wethouders voornoemd

H. M. A. J. VAN ASCH VAN WIJCK, *vr.*

Ter ordonnantie van dezelve

I. A. A. R. A. M.

Te Utrecht, ter Stadsdrukkerij van de Wed. P. MUNTENDAM en ZOON, in de Romerburgerstraat.

plaats in minder dan een half jaar aan te leggen. Daarbij kwam dat het gemeentebestuur ontheffing wilde van het voorschrift begraafplaatsen met een muur te omringen — een maatregel vermoedelijk uit het oogpunt van hygiëne en nachtelijke afsluitbaarheid. In plaats van een muur wilde men een gracht, omdat dit veel goedkoper zou zijn, hetgeen uiteindelijk ook werd toegestaan. Weer werd een half jaar uitstel verleend en B. en W. beloofden het werk "met verdubbelden ijver" voort te zetten. Maar het werd een regenachtige zomer en al in oktober zag het er niet naar uit dat de begraafplaats 1 januari 1830 klaar zou zijn. Gedeputeerde Staten weigerden echter de koning voor een derde maal om uitstel te vragen en verzochten B. en W. ervoor te zorgen dat in ieder geval een aantal graven klaar zouden zijn. Maar na de regen zette de vorst in en het schip dat met de grafzerken vanuit Dordrecht onderweg was, vroom vast. Toch werd voor de laatste keer uitstel verleend en op 15 mei 1830 werd de begraafplaats aan de Gansstraat geopend.

De opening van de begraafplaats

Voorzover bekend, is het in gebruik nemen van de begraafplaats niet met festiviteiten of plechtigheden gepaard gegaan. Eerder blijkt uit de notulen van B. en W. in die maanden een zekere haast en dat is gezien het voorgaande niet verwonderlijk. Wel verwachtte het stadsbestuur de eerste tijd veel nieuwsgierigen en vreesde men zelfs relletjes en baldadigheden, hetgeen elders wel voorgekomen was. Het lijkt erop dat zich in Utrecht geen onregeligheden hebben voorgedaan. Niettemin verliep die eerste dag niet zonder problemen. Al gedurende een tiental jaren was er een concurrentiestrijd gaande tussen groef- en patentbidders. Sinds jaar en dag werd door het stadsbestuur een groep groefbidders aangewezen en beëdigd, die in ruil voor een aantal privileges de stad bepaalde diensten leverden, o.a. het begraven van de armen. Toen in 1819 de Wet op de Patenten werd uitgevoerd kon een ieder die dat wilde een beroep of bedrijf gaan uitoefenen, mits hierop patent werd aangevraagd. Zo ontstond naast de erkende stadsgroefbidders een eveneens erkende groep patentbidders. De stadsgroefbidders zagen dit met lede ogen aan: terwijl zij van stadswegen de zorg droegen voor het begraven van de armen, konden de patentbidders zich richten op de duurdere begrafenissen.

In "Utrecht: Historische Wandelingen", vertelt H.G. Broers het volgende verhaal: het kwam zo uit dat de patentbidders de begraafplaats zouden inwijden. Al snel kwam dit de groefbidders ter ore en in een geheime vergadering besloten ze vastberaden dat dit nooit mocht gebeuren. Koste wat kost zouden zij aan een eigen lijk zien te komen. Ze gingen naar een naburige gemeente en met veel overredingskracht en geld wisten ze de ouders van een overleden kind zover te krijgen dat ze het wel op de begraafplaats in Utrecht wilden begraven. En toen op 15 mei de patentbidders met een grote stoet nieuwsgierigen door de Gansstraat naar de begraafplaats liepen om de eerste begrafenissen te doen, zouden de groefbidders hen van de andere kant triomfantelijk tegemoet gekomen zijn: zij hadden hun lijk al begraven!

De opzichter

De verantwoordelijkheid voor het directe toezicht en het onderhoud van de begraafplaats kwam bij de opzichter te liggen. De eerste opzichter was Matthias Jacobus van Dugteren, die assistentie van twee knechten kreeg. Hij woonde in een dienstwoning op de begraafplaats. Ieder jaar moest hij zich bij B. en W. melden voor de verlenging van zijn aanstelling. De

titel "opzichter" werd in de loop van de vorige eeuw vervangen door "directeur", zoals deze tegenwoordig nog luidt. De eerste maanden na de opening verliepen niet in alle opzichten even probleemloos. Zo dachten de groefbidders dat zij onvermogen lijken, voor wie geen begrafenissen werden betaald, daarom ook niet bij de ontvanger van de begrafenissen hoefden aan te geven, met het gevolg dat de administratie niet meer klopte. Ook probeerde een groefbidder onder het recht dat voor het gebruik van een lijkkoes moest worden betaald, uit te komen met de opmerking dat het lijk niet met een koes, maar met een "reiswagen" was vervoerd. De grootste bron van misverstanden en ruzies vormde echter het gedrag van opzichter Van Dugteren. Voor een deel kwamen deze voort uit de onduidelijkheid van zijn instructie. Twee weken na de opening kwam er bij B. en W. een brief binnen van de heer J.C.H. Bloys van Treslong, die zich voorstelde als Agent der Algemene Nederlandsche Maatschappij ter begunstiging van de Volksvrij in Utrecht. Hij beklagde zich over het gedrag van "den lijkbewaarder van Dugteren". Op 26 mei was hij naar de begraafplaats gegaan "om de laatste eer te bewijzen" aan zijn vriend 1ste luitenant Cremer, en hij had zich daartoe achteraan de stoet van officieren aangesloten. Toen hij bij het graf was aangekomen werd hij plotseling door iemand "bij het lijf gepakt en uit den menigte geworpen". Hoewel de omstanders er zich te zijnen gunste mee bemoeiden werd hij volgens zijn zeggen hardhandig en zonder een woord van toelichting door Van Dugteren verwijderd. En dit terwijl anderen "aldaar vrijelijk en zonder eenige onaangename rencontre mogten blijven en dus boven mij het voorrecht hadden om door dien onbegaafden mensch, als fatsoenlijke lieden behandeld te worden."

Bloys van Treslong was echter niet de enige die werd verwijderd. R.G. van Rhijn, ambtenaar der posterijen, overkwam die dag hetzelfde: "(. .)",

"Zo wierd mij op eene *alleronbeschoftste* manier *gelast* door den lijkbewaarder Van Dugteren dat ik zonder zijne permissie mij niet op het kerkhof of Enceinte van dien mogt bevinden; en alzoo ik dadelijk aan dat Despotisch gebod voldeed zoo werden de Dienaren der Politie door genoemde persoon noch darenboven geroepen (. .)".

Van Dugteren beriep zich op artikel 10 van zijn instructie: "Hij zal den ingang der begraafplaats gesloten houden en wanneer mensen zich aanmelden om dezelve te bezoeken of te wandelen, voor het openen en sluiten mogen vorderen vijftig centen, om 't even of zulks geschiedt voor één persoon of een bij elkander behoorend gezelschap". Als het gezelschap vijf tot tien personen telde mocht hij twee kwartjes vragen, enz.. De directeur van politie bracht rapport uit over de zaak. Omdat Van Dugteren meende het recht te hebben van een ieder die de begraafplaats wilde bezoeken een fooitje te vorderen, noemde hij de begraafplaats *zijn* grond. Hij beweerde zelfs de agenten die bij een begravenis aanwezig waren niet toe te hoeven laten. B. en W. gaven te kennen dat dit niet de bedoeling van artikel 10 was geweest. De bepaling gaf slechts aan hoeveel hij maximaal als fooi mocht aannemen, als er mensen kwamen die er wilden wandelen of een graf bezoeken. Bezoekers die er een graf bezaten en ook agenten van politie moesten gratis toegelaten worden. En verder moest iedereen die aan de groefbidder was opgegeven voor een begravenis vrij en kosteloos worden toegelaten. Wel moest de begraafplaats direct na de begravenis worden verlaten. Vanaf dat moment werd Van Dugteren kennelijk als een soort geldwolf gezien, want enige tijd later kreeg hij weer problemen. Op de begravenis van Daniël van Rossum, iemand die met militaire eerbewijzen werd begraven, waren volgens Van Dugte-

ren "onderscheiden personen en onder andere jongens" de begraafplaats binnengedrongen. Hij had de betreffende personen erop gewezen dat niemand dan zij, die tot de lijkstoet behoorden, de begraafplaats mocht betreden. Omdat niemand op zijn verzoek om de begraafplaats te verlaten had gereageerd, had hij iemand bij de arm genomen. Apotheker Van Loenen had dit niet geaccepteerd en hem het volgende toegevoegd: "Lange slierboom, zoo jij aan dat kind komt zal ik u een slag geven dat je daar neer rolt". Van Dugteren had niets meer gezegd, omdat hij geen moeilijkheden wilde, toch had de politie hem op de vingers getikt en gevraagd waarom hij deze mensen had toegelaten, waarop Van Dugteren had geantwoord dat hij niet op alle plaatsen tegelijk kon zijn en dat het hen niets aanging. Daarop hadden de politiemannen gesuggereerd dat hij er een footje voor gevangen had en waren ze begonnen hem uit te jouwen: "Wil je van ons ook een vijfje?" hadden ze in koor geroepen. Van Dugteren had zich daarop bij B. en W. beklagd en het college gevraagd de schuldigen te straffen.

Zoals gezegd kwamen de misverstanden voor een deel uit de instructie, maar zeker ook voor een deel uit Van Dugteren zelf. Want ook nadat de instructie een aantal malen was herzien, moesten B. en W. hem nog regelmatig op de vingers tikken.

1830-1869 Van plaatselijke regelingen tot Begraafeniswet

Met het Koninklijk Besluit van Willem I in 1825 werd duidelijk dat men begraven ging beschouwen als een zaak van de centrale overheid. Niettemin bleef het gebrek aan eenheid in deze kwestie ook na 1830 voortbestaan. Alles wat geregeld werd, was van incidentele aard en algemene, ministeriële en provinciale verordeningen kwamen wat hun inhoud betreft lang niet altijd overeen. Daarbij kwam dat de Nederlandse wetgeving in de periode na 1830 ingrijpende wijzigingen onderging, waardoor ook aan de wettigheid van de wijze waarop de besluiten genomen werden kon worden getwijfeld.

Zoals we hebben gezien kwam een regeling voor het begraven in Utrecht op gang na het schrijven van Gedeputeerde Staten van 25 augustus 1827, waarin behalve het verbod van Willem I om in kerken te begraven, ook een aantal opdrachten aan de gemeentebesturen werd gegeven: er moest een regeling met de kerken getroffen worden en het reglement en de begrafenisrechten moesten worden vastgesteld.

Financiële regeling met de kerken

Het Koninklijk Besluit van 1825 betekende voor de kerken een enorme verandering. Tot dan toe was begraven een kerkelijke aangelegenheid geweest. Niet alleen werd in en om kerken begraven, ook verleenden de kerken assistentie bij het begraven zelf. Na 1825 ging er zoveel veranderen dat men inzag dat een regeling met de verschillende kerkbesturen noodzakelijk was. Behalve dat er een financiële overeenkomst gesloten moest worden, vroeg men zich af of de kerkbesturen afzonderlijke begraafplaatsen zouden mogen aanleggen, en of bepaalde kerkbesturen reeds bestaande begraafplaatsen zouden mogen behouden. Zoals bijvoorbeeld in Utrecht, waar de Joden en de Rooms-Katholieken ieder een eigen begraafplaats buiten de bebouwde kom hadden. In het Provinciaal Blad bepaalden Gedeputeerde Staten van Utrecht in 1828: "Aan elke gezindheid kan worden vrijgelaten, om eene geheel afzonderlijke begraafplaats aan te leggen, mits in dat geval al de kosten daarvan, dragende en onder zoodanige voorwaarden als noodig zullen zijn om de burgerlijke gemeente voor nadeel te behoeden (. . .)".

Dit laatste hield in dat als van een dergelijke begraafplaats gebruik zou worden gemaakt, toch van iedere begrafenis zeven gulden aan rechten ten gunste van de algemene begraafplaats zou moeten worden betaald. In 1830 werd bij Koninklijk Besluit bepaald dat deze maatregel niet zou gelden voor de reeds bestaande gezindheidsbegraafplaatsen. In Utrecht dus niet voor de Rooms-Katholieke begraafplaats buiten de Witte-vrouwenpoort en de Israëlitische begraafplaats. In 1848 werd de maatregel om vergoedingen aan de algemene begraafplaats te betalen in zijn geheel ingetrokken. Ten aanzien van het inkomstenverlies dat de kerken zouden lijden doordat niet langer in kerken zou mogen worden begraven, schreven Gedeputeerde Staten in 1829 het volgende:

"Dat dezelve (begravenisrechten M.t.S.) op zodanige wijze zouden geregeld worden dat zij strekken kunnen om de volstrekt noodzakelijke onkosten te dekken, en voor zoveel zulks noodzakelijk wordt geoordeeld tot schadevergoeding voor de verliezen, welke de kerken door de nieuwe orde van zaken zouden lijden (. . .)".

Bij het vaststellen van de hoogte van de begrafenisrechten mocht men dus rekening houden met de schadeloosstelling, die men de kerken zou uitbetalen. In Utrecht berekende men niet het volledige verlies van de kerken in de begrafenisrechten door. De kerken moesten ieder jaar maar afwachten wat er van de opbrengsten van de begrafenisrechten voor hen overbleef. Van die opbrengsten moesten immers eerst nog de kosten van aanleg en onderhoud van de begraafplaats worden afgetrokken. In de periode dat de kerken een schadeloosstelling kregen (1830-1870) moesten zij steeds genoeg nemen met een lager bedrag dan waarop hun verlies beraamd was. In 1831 bijvoorbeeld werd het verlies van de vier parochiekerken gezamenlijk op 4600 gulden per jaar geschat. Het Stadsbestuur betaalde over dat jaar slechts 3268 gulden. Behalve de vier parochiekerken kregen ook de Waalse en de Lutherse gemeente een uitkering.

In 1851 werd de Gemeentewet ingevoerd. Volgens art. 254 van deze wet mochten de begrafenisrechten niet hoger zijn dan nodig was voor aanleg en onderhoud van de algemene begraafplaats en de bezoldiging van de beampten. In 1853 werd een commissie benoemd met de opdracht te onderzoeken in hoeverre de uitkeringen aan de kerken met de Gemeentewet in overeenstemming waren. Indien de gemeente namelijk niet tot de uitkeringen verplicht zou blijken te zijn, zouden de begrafenisrechten flink verlaagd kunnen worden. Immers, de opbrengsten uit die rechten bedroegen door de uitkeringen meer dan de kosten voor de begraafplaats en dit was in strijd met de wet.

Vier van de vijf commissieleden vonden dat de uitkeringen moesten blijven en ze beriepen zich daarbij op het feit dat er een gewoonte was gegroeid die niet zomaar kon worden afgebroken. Het vijfde lid van de commissie meende dat de uitkeringen in strijd waren met de Gemeentewet. Hij benadrukte dat zowel het verbod om in kerken te begraven van 1795 als de herinvoering van dat verbod in 1825 de verantwoordelijkheid voor het begraven bij het burgerlijk bestuur hadden gelegd. De kerken hadden hun oude rol bij begraven geheel verloren en er was geen reden hen hiervoor tot in lengte van dagen schadeloos te stellen. Zeker niet nu dit in strijd was met de Gemeentewet.

De meerderheid van de commissie was echter voor de schadeloosstelling en het advies aan B. en W. was dus om door te gaan met de uitkeringen.

Inmiddels werd in de gemeenteraad beraadslaagd over het nieuw in te voeren tarief van begrafenisrechten. Op 27 maart

Ingangshek van de Eerste Algemeene Begraafplaats Soestbergen te Utrecht

1856 nam de Raad het besluit zo niet te stoppen met de uitkeringen, deze in ieder geval niet meer uit de opbrengst van de begrafenisrechten te betalen, aangezien dit in strijd zou zijn met de Gemeentewet. Hoe het mogelijk is dat B. en W. dit besluit van de Raad niet hebben uitgevoerd, weet ik niet, maar nog tot het eind van 1870 zijn de uitkeringen uit de opbrengst van de rechten betaald. Toen werd naar aanleiding van de invoering van de Begrafeniswet van 1869 nogmaals de vraag gesteld of de uitkeringen wel uit de begrafenisrechten betaald mochten worden. De commissie die zich hiermee bezighield vroeg zich af of ze niet uit de algemene kas betaald moesten worden. Kennelijk voelden B. en W. hier niets voor en ze besloten per 1 januari 1871 de uitkeringen te stoppen. De belanghebbende kerkbesturen hebben zich nog tot de minister van Binnenlandse Zaken gewend, maar deze deelde hen mee dat zij uitsluitend bij een rechter in beroep konden gaan.

Uit het archief van de Nederlands Hervormde Kerkvoogdij blijkt dat men dit inderdaad overwogen heeft, maar kort daarna er reeds op teruggekomen is, omdat de overeenkomsten met het stadsbestuur op generlei wijze contractueel waren vastgelegd.

Tenslotte dacht men erover een afzonderlijk gedeelte van de algemene begraafplaats te vragen. Maar ook hiervan zag de

Kerkvoogdij af, omdat de begraafplaats in feite al een hervormde begraafplaats was en het bovendien geen financiële voordelen zou bieden.

Het reglement

Op 19 april 1830 werden het reglement en de tarieven door de gemeenteraad goedgekeurd. Het "Reglement voor de Gemeentebegraafplaats binnen Utrecht, mitsgaders op het begraven binnen dezelfde gemeente" bestond uit vier Afdelingen. Zoals de titel al aangeeft hadden alle artikelen tevens betrekking op alle toegestane bijzondere begraafplaatsen in Utrecht, waarvan er zoals we weten twee waren. De Eerste Afdeling bevatte bepalingen ten aanzien van de begraafplaats zelf. Daarin werd o.a. geregeld welke plichten (bv. onderhoud) en rechten degenen hadden die eigenaar waren van een graf. Wat dat eigendom nu precies inhield bleef tot de wet van 1869 onduidelijk. De grond van de begraafplaats behoorde immers aan de gemeente, en het was dan ook niet zo dat de gemeente aan degenen die een eigen graf wilden hebben, daarvoor een stuk grond van de begraafplaats verkocht. In feite kreeg men het recht om op een overeengekomen plek een eigen grafkelder of -stede te bouwen en daarin b.v. familieleden te begraven. In de Begrafeniswet werd het ook zo geformuleerd: men kreeg het uitsluitend recht in dat graf te begraven. Meestal echter werd een graf voor een bepaalde tijd gehuurd van de gemeente. Het was echter zelfs mogelijk met B. en W. overeen te komen dat een graf voor eeuwig gesloten zou blijven; uiteraard moest hiervoor wel worden betaald.

Afdeling Twee regelde het begraven van lijken. Begrafenissen konden de gehele dag van zes uur 's morgens tot tien uur 's avonds plaatsvinden. 's Nachts was de begraafplaats gesloten.

In de Derde Afdeling werd over de begrafenisrechten gesproken. Daarin werd o.a. bepaald dat voor de "begrafenisbussen" — een soort begrafenisfondsen — van de vroegere gilden, die zoals we zullen zien bleven bestaan nadat de gilden waren afgeschaft, een lager lakenrecht zou gelden, indien het eigen laken werd gebruikt en het herkenningsteken van de bus goed zichtbaar zou zijn.

Tenslotte omvatte de Vierde Afdeling van het reglement de algemene bepalingen. Alle graven moesten minimaal tien jaar na de laatste begraving in het desbetreffende graf gesloten blijven. En wat betreft het tijdstip van het begraven: begrafenissen mochten, tenzij de ambtenaar van de burgerlijke stand dit op advies van een geneeskundige toestond, niet vóór de tweede en niet na de vijfde dag na overlijden plaatsvinden.

De tarieven

Gedeputeerde Staten van de provincie Utrecht hadden op 25 augustus 1827 weliswaar de opdracht gegeven een ontwerp voor de begrafenisrechten te leveren, maar duidelijke instructies daarvoor kwamen pas in maart 1829. De rechten mochten slechts dienen om de volstrekt noodzakelijke kosten te dekken, en indien dit nodig werd geacht tevens tot schadevergoeding voor de verliezen die de kerken zouden lijden. Verder werd gesteld dat de gemeentebesturen iedereen vrij moesten laten bij begrafenissen gebruik te maken van de diensten van particuliere bedrijven, zoals bv. doodkistenmakers, rouwkoetsenverhuurders, doodbidders en aansprekers. De gemeente mocht uitsluitend een opzichter voor de begraafplaats benoemen.

De Gecommitteerden ter Directie van Stads-Financiën en Fabricage hadden veel moeite de te verwachten kosten van

de begraafplaats te beramen en Gedeputeerde Staten keurden dan ook een aantal keren het ingediende ontwerptarief wegens onnauwkeurigheid af. Pas op 19 april 1830 kon het nieuwe tarief worden ingesteld.

Het tarief van de begrafenisrechten kende in Utrecht geen klassenindeling, hoewel dit in verschillende instructies van Gedeputeerde Staten wel werd geadviseerd. Het gemeentebestuur ging ervan uit dat een dergelijke indeling altijd wel door deze of gene zou worden aangevochten. Daarom had men er de voorkeur aan gegeven het tarief zo in te richten dat iedereen begraven kon worden zoals hij wilde. Om dit te bereiken varieerden de rechten naar tijdstip van begraven (tussen zes en tien uur 's morgens het goedkoopst, na zonsondergang het duurst), naar grootte van het laken (groot, middel, klein), aantal volgkoetsen, kleur van de kist (wit het goedkoopst, zwart en gekleurd duurder), enz.. Voor het begraven van kinderen beneden de 14 jaren werd steeds de helft van het recht gerekend. We moeten in de gaten houden dat de gemeente benodigheden als lakens, kisten en volgkoetsen niet zelf leverde maar er toch rechten voor vroeg.

In tegenstelling tot het reglement werden de tarieven en de loop der jaren wel veranderd. Met name in 1856 ondergingen ze ingrijpende wijzigingen onder invloed van de Gemeentewet van 1851. Zoals we al gezien hebben mocht niet meer gegeven worden dan nodig was voor aanleg en onderhoud van de begraafplaats en de bezoldiging van de opzichter en zijn knechten. Ten tweede bepaalde de wet dat allerlei rechten die voor zaken werden gevraagd, die niet door de begraafplaats zelf werden geleverd, afgeschaft moesten worden. Alleen voor het verstrekken van begrafenisbenodigheden en het verlenen van diensten mocht een recht gevraagd worden. Dit betekende dat veel rechten verdwenen, zoals bv. die voor het gebruik van het laken voor de kist, van baren en overhoeven (dakvormige tijdelijke overhuiving van de doodkist, waar het laken over gespreid is — ook wel roef). Deze attributen werden veel-

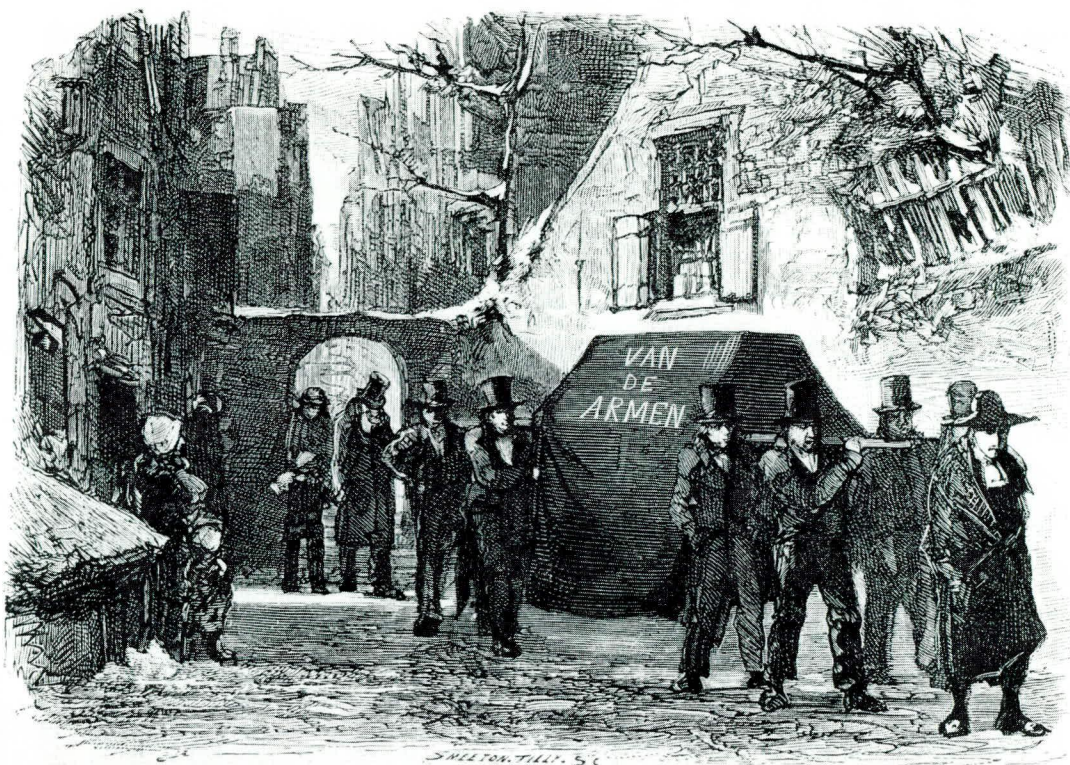
al door de kerken geleverd, hoewel de gemeente hierin een steeds groter aandeel kreeg. Ook op de begraafplaats waren deze benodigheden aanwezig. In plaats daarvan verschilden de nieuwe tarieven nu alleen nog voor wat betreft het tijdstip van begraven (tussen zeven en negen uur het goedkoopst en na half elf het duurst), naar leeftijd van de overledene (kinderen van 1 tot 12 jaar half tarief, kinderen beneden het jaar daar weer de helft van) en naar soort graf (zes soorten). Hiermee werd dus toch een soort klassenindeling aangenomen.

Armen en minvermogenden

In het reglement van 19 april 1830 stond een aantal bepalingen ten aanzien van het begraven van armen, die werden aangevuld met het Armenreglement van 6 mei.

Zogeheten armen werden op kosten van de stad begraven en hoefden geen begrafenisrechten te betalen. Van stadswege werd een lijkwagen beschikbaar gesteld die de lijken van armen naar de begraafplaats vervoerde. Alleen aan de rijder moest 75 cent betaald worden, hij moest dan wel in het zwart gekleed zijn of een zwarte mantel aanhebben en een hoed op. Meestal werd dit door het armen-bestuur betaald, waarvan de betreffende persoon steun genoot. Als men niet kon bewijzen dat het een arme betrof, dan moest één gulden voor de wagen betaald worden. Op de begraafplaats was een bepaald vak bestemd voor armen. Eind 1831 kwam daar ook een vak voor minvermogenden bij. Vanaf dat moment kon men ook als minvermogende begraven worden: de rechten daarvoor waren erg laag. Kennelijk was men na anderhalf jaar ervaring tot de slotsom gekomen dat een volstrekt klassenloze indeling van de rechten niet aansloot bij de belangen van een groep mensen die net boven het niveau van onvermogen uitkwam. In de loop van de 19de eeuw kwamen armenbegravenissen steeds minder voor en na 1900 zelfs zo weinig dat het gemeentebestuur besloot daarvoor geen eigen lijkwagen meer aan te schaffen, maar er zonodig één te huren. Zeker zal, naast andere factoren, een rol gespeeld hebben dat men niet graag "van de armen" begraven wilde worden. Het verhaal van het diakenhuismannetje dat jarenlang gespaard had om niet als arme begraven te worden — tevergeefs overigens — illustreert dit.

Begrafenis van de armen, houtgravure door Smeeton Tilly, uit: *De Camera Obscura*, Haarlem 1878
Rijksprentenkabinet, Amsterdam

De angst om levend te worden begraven

Vooral in de 19de eeuw maakte men zich veel zorgen over een te vroege begraafing. Daarom werd in het reglement bepaald dat op de begraafplaats een schijndodenkamer zou worden ingericht, waar lijken konden worden opgebaard, als de geneesheer of de nabestaanden niet overtuigd waren van de werkelijke dood. Zodra zich ontbindingsverschijnselen voordeden kon de begrafenis plaatsvinden. Hiermee was de zaak echter allerm minst afdoende geregeld en met name de cholera-epidemieën van 1832-33, 1848-49 en 1853-55 waren voor het gemeentebestuur aanleiding zich opnieuw over het probleem van de schijndood te buigen. Tijdens de epidemie in 1832-33 werden op verschillende plaatsen in de stad schijndodenhuisjes opgericht. In 1849 schreef de gouverneur van de provincie Utrecht het volgende:

"Dat om tot de vereiste volkomen zekerheid van den dood te geraken, de lijken van aan cholera overledenen aanvankelijk worden neergelegd op stro of op een matras in een daartoe in de nabijheid van de begraafplaats ingericht lokaal onder behoorlijk toezicht van iemand, die dezelve bij tussenpozen van bv. enkele uren, zal bezoeken (. . .). Dat voorts geen teraardebestellingen dier lijken zal mogen plaatsvinden dan op een schriftelijke verklaring van een geneeskundige, mits sprake is van "ontbinding".

Niettemin werden in 1849 geen extra schijndodenhuisjes opgericht, alleen het schijndodenlokaal op de begraafplaats kon eventueel gebruikt worden. De cholera commissie schreef in haar rapport over de epidemie dat met name de lagere klasse niet graag gebruik maakte van de schijndodenhuisjes. Men kon moeilijk van de dode familieleden scheiden en wilde hen tot de begraafing in huis houden. Waarschijnlijk was een belangrijker reden dat in die tijd de overtuiging bestond dat juist de lijken van choleralijders het besmettelijkst waren, zodat men de overledenen zo snel mogelijk wilde begraven. Terwijl het Burgerlijk Wetboek in die tijd voorschreef dat niet eerder dan 36 uren na overlijden begraven mocht worden, streefde het stadsbestuur er in 1849 naar de choleralijken reeds na 24 uur ter aarde te bestellen. Dit werd mede ingegeven door de veronderstelling dat het vervoer van al die lijken naar de schijndodenhuisjes niet alleen teveel mankracht, maar ook angst onder de bevolking zou hebben gezaaid. Volgens de commissie zou dit de volksgezondheid zeker geen goed hebben gedaan.

In 1854 boog de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toezicht zich over de kwestie:

"Onder de vele zaken waar dikwerf vrees voor gevoeld wordt is er wellicht niet één, waarvoor groter angst en bezorgdheid bestaat, dan voor het gevaar van levend te worden begraven. Het is een schrikbeeld waar het opzien tegen het sterven verre bij achterstaat. Het is waar, de sprookjes die daarvan verhaald worden verdienen weinig geloof. Getuige het verhaal uit de cholera-epidemie van 1849 van een aanspreker, die schijnbaar aan de ziekte overleden en begraven zijnde, later bij het openen van de kist zou bevonden zijn niet dood geweest te zijn. Een verhaal uit de lucht gegrepen".

Toch was de commissie er allerm minst zeker van dat het nooit gebeurde en men stelde maatregelen voor. Voor iedere begrafenis zou een geneeskundige verklaring moeten worden afgegeven in plaats van de verklaring van de ambtenaar van de burgerlijke stand, zoals tot dan toe gebruikelijk was geweest. In januari 1855 bood de Commissie van Geneeskundig Toezicht de gemeenteraad een ontwerpverordening aan. Men kwam echter niet tot een besluit en de raad benoemde een commissie die haar over de zaak zou adviseren. Bij mijn we-

ten is de kwestie daarna niet meer door de raad behandeld, wellicht omdat de zaak niet meer actueel was.

Tot de Begrafeniswet van 1869 bleef het voldoende als de ambtenaar van de burgerlijke stand overtuigd was van iemands dood. En daarvoor hoefde hij geen geneesheer te raadplegen. Pas de Begrafeniswet schreef een geneeskundige overlijdensverklaring voor. Hiertoe werd in iedere gemeente een geneeskundige aangewezen en beëdigd, die eventueel de lijkschouwing kon verrichten. B. en W. kregen ook de bevoegdheid om, in het belang van de volksgezondheid, mensen die aan een besmettelijke ziekte waren overleden, zo snel mogelijk naar een lijkenhuis te laten overbrengen. Dit lijkenhuis werd aanvankelijk niet verplicht gesteld, omdat de wetgever ervan uitging dat de gemeentebesturen, in geval van een epidemie wel tot een tijdelijke oplossing zouden overgaan.

In 1872 stelde de "Ziekte wet tot voorziening tegen besmettelijke ziekten" een blijvende voorziening verplicht. Op 18 augustus 1873 herinnerden Gedeputeerde Staten van Utrecht hieraan:

"voor grotere gemeenten is het wenselijk het lijkenhuis tevens dienstbaar te maken en in te richten ten behoeve van het voorkomen van mogelijk schijndode personen. Dat in zo'n geval de kisten niet gesloten, maar de deksels eraf genomen moeten worden spreekt vanzelf".

De begrafeniswet van 1869

We hebben in het voorgaande kunnen zien hoe in Utrecht het een en ander tussen 1827 en 1869 was geregeld. Terwijl het Koninklijk Besluit van 1825 grote gevolgen had gehad voor de begrafenispraktijk in Utrecht, zou de invoering van de begrafeniswet in 1869 veel minder veranderingen brengen. Voor een goed deel was dit te danken aan de nauwkeurigheid waarmee men in Utrecht de voorschriften van hogerhand probeerde op te volgen. Aan de verschillende aspecten van het begraven werd grote zorg besteed en met name wethouder Van Beeck Calkoen aarzelde niet als dat nodig leek juridische en geneeskundige hulp in te roepen, bijvoorbeeld bij de kwestie van uitkeringen aan de kerken en de kwestie van de schijndoden.

Toen in 1869 het reglement en de tarieven in overeenstemming gebracht moesten worden met de wet, was dit in Utrecht geen heksentoer. Dat was niet overal het geval. In Amsterdam bijvoorbeeld werd tot 1865 zelfs nog in kerken begraven.

De tarieven van 1856 veranderden niet essentieel. Het uur van de begrafenis verviel als criterium en de nadruk kwam te liggen op het soort graf en de duur waarvoor het gesloten zou blijven.

Op de begraafplaats kwamen twee afdelingen. Op de ene kregen diegenen, die op kosten van de gemeente werden begraven, een graf. Op de andere afdeling waren zes soorten graven, waarvoor verschillende rechten bestonden. Men kon deze graven zowel huren als in eigendom krijgen, in de zin zoals die reeds eerder besproken is. Het reglement werd vervangen door de "verordening tot regeling van de inrigting, het gebruik en het beheer van de algemene begraafplaats te Utrecht". Het heeft weinig zin van dit 48 artikelen tellende gedetailleerde reglement een beknopte samenvatting te geven. Het is overzichtelijker de belangrijkste punten van de begrafeniswet te noemen.

Alle begraafplaatsen moeten gelegen zijn op een afstand van minstens 50 meter van de bebouwde kom. Elke gemeente, ook die met minder dan 1000 inwoners, heeft tenminste één algemene begraafplaats, ook kan ten behoeve van één of meer kleinere gemeenten een gezamenlijke begraafplaats worden aangelegd. Bijzondere begraafplaatsen kunnen aange-

De begrafeniswet van 1869 is nog steeds van kracht.

Vanaf hun ontstaan hebben de gilden in hun reglementen bepalingen opgenomen die betrekking hadden op ziekte of overlijden van hun leden. Hieruit zijn de zieken- en dodenbussen ontstaan, die aanvankelijk alleen openstonden voor gildeleden, maar later ook voor buitenstaanders. Het doel van de gildebussen was om in geval van ziekte en dood de leden en hun gezin financieel bij te staan. Hiertoe betaalden de leden een

REGLEMENT
VOOR DE

BIJLHOUWERSKNECHTS
ZIEKEN- EN DOODENBUS.
Nagezien en veranderd in het jaar 1882.

Deze Reglement is goedgekeurd en vastgesteld door den Burgemeester en Wethouders der gemeente Utrecht, den 15 October 1882.

Bewindvoeren	Rechtsadviseurs	Voorzitters
C. Boman, Iverantoor.	A. J. Bekker, Adv.	E. J. Meijer.
A. Bijk.	M. Tuijnstra.	J. A. Meijer.
P. Nieuw.	J. van Riel.	De Raad.
P. van der Vaart.	L. J. Bakkum.	H. Vreugdenhil.

De Burgemeester,
W. A. BAKK.

De Secretaris,
DE W. VREUGDENHIL.

VAN HET

ONDER DE ZINSPREUK:

Gevestigd te Utrecht 6 December, 1847.

ART. I.

ART. 2.

Een Lid behoorende tot de 5^e klasse betaalt 's wekelijks van 2 tot 12 jaar 2 Cent, van 12 tot 18 jaar 2½ Cent, van 18 tot 30 jaar 3 Cent, van 30 tot 40 jaar 3½ Cent, van 40 tot 50 jaar 3 Cent, van 50 tot 60 jaar 6 Cent en van 60 tot 62 jaar 40 Cent.

het doel zich onderling in te dekken tegen de kosten van een begrafenis. Sommige vestigden zich als naamloze vennootschap, een bedrijfsvorm die in de tweede helft van de vorige eeuw opkwam. Een voorbeeld was de "Algemene Utrechtsche Maatschappij voor geldelijke uitkeringen na overlijden". De begrafenisfondsen begonnen meestal op plaatselijk niveau. Enkele breidden zich landelijk uit en stichtten hier en daar afdelingen. Dit deed bijvoorbeeld het begrafenisfonds "Let op uw Einde", dat, in 1847 in Utrecht opgericht al snel afdelingen had in Rotterdam, Amsterdam, Den Bosch en Antwerpen. In 1883 richtten twee directeurs van het fonds de N.V. Levensverzekeringsmaatschappij "Utrecht" op. "Let op uw Einde" bleef aanvankelijk naast de "Utrecht" bestaan, maar werd in 1893 in de maatschappij opgenomen, zoals deze een vijftigtal jaren later ook de bus van de bijlhouwersknechten overnam.

Behalve de bussen en de fondsen waren er ook verenigingen die pretendeerden begrafenis-kosten op een andere manier te kunnen bestrijden. In 1871 werd de "Utrechtsche Begrafnisvereniging" opgericht met het doel tegen zeer redelijke tarieven begrafenis te verzorgen, zowel in als buiten Utrecht. "Zij zal daarvoor van haar eigen materieel en personeel gebruik maken en door een gestreng toezicht zorg dragen dat alles met de gewenschte orde en betamelijkheid geschiede". Om dit eigen materieel en personeel te kunnen betalen werden aandelen uitgegeven. De Vereniging vormde een zware concurrentie voor de groefbidders in Utrecht, die in 1874 hun tarieven naast die van de Vereniging publiceerden, om aan te tonen dat zij goedkoper waren.

Enkele slotopmerkingen

Dit artikel begon met de opmerking dat het Koninklijk Besluit van 1825 zulke ingrijpende gevolgen had gehad op de begrafenispraktijk in Utrecht. We hebben gezien dat de kerken verschillende taken aan het stadsbestuur verloren en in feite

**Lijkkoets van de Utrechtse stalhouderij Schoonhoven
Buytendijk, ca 1880**

na 1869 geen hoofdrol meer speelden. Het begraven werd meer en meer een zorg van de burgerlijk autoriteiten, een ontwikkeling die door de begrafeniswet bevestigd werd. Tegelijkertijd echter begon ook de rol van het stadsbestuur in een aantal opzichten af te nemen. Enerzijds kwam dit doordat de begrafeniswet het plaatselijk bestuur definitief van een aantal verantwoordelijkheden onthief, door het begraven als een zorg van de centrale overheid te beschouwen. Anderzijds beperkte de opkomst van het particuliere initiatief de taken van het gemeentebestuur. Vanouds werden door de stad bepaalde groepen groefbidders, rouwkoetsenverhuurders, celledroers aangesteld en geprivilegeerd. Langzamerhand echter werden deze met steeds meer concurrentie bedreigd — we denken bijvoorbeeld aan de strijd tussen de patentbidders en de groefbidders — en uiteindelijk verdwenen zij geheel. Terwijl gedurende een groot deel van de 19de eeuw de groefbidders de armen ter aarde bestelden, zien we dat aan het eind van de eeuw deze taak steeds meer werd overgenomen door de Utrechtsche Begrafnisvereniging. Ook de celledroers — o.a. belast met het begraven van choleralijken — verdwenen ten gevolge van een verbeterde gezondheidszorg. Zo ontstond er in de 19de eeuw een begrafenispraktijk die, met uitzondering van de crematie, in de 20ste eeuw niet wezenlijk meer is veranderd.

Geraadpleegde bronnen

Stadsarchief:

Notulen Gemeenteraad Utrecht

Notulen Burgemeester en Wethouders van Utrecht

Verzameling stukken betreffende de Algemene Begraafplaats, 1827-1856

Stukken betreffende een ontwerp en regeling der begrafenisrechten, 1844-1849 en betreffende het verslag der Raadscommissie over begrafenisrechten, 1854

Archief Kerkvoogdij Nederlands Hervormde Gemeente:

Stukken inzake de schadevergoeding van de Burgerlijke Gemeente voor het verlies van begrafenisrechten ten gevolge van het verbod om in de kerken te begraven.

"Sterren en wormen en welkende bloempjes"

De Nederlandse mortuaire literatuur in de tweede helft van de achttiende eeuw

Hildebrand, oftewel Nicolaas Beets, schrijft in het opstel *Begraven* (1837): "Toen wij lang op eens anders kerkhof, waarmee wij niets hadden te maken, geweend hadden, en naar sterren en wormen en welkende bloempjes gekeken, toen kwamen de tegenvoeters en de afbrekers, de spotters en de prozaïsten"¹. Hoewel Hildebrands opstel gaat over de feitelijke praktijk van het begraven, het uiterlijk van de kerkhoven en aanverwante zaken, zou deze passage toch ook heel goed een terugblik kunnen zijn naar een bepaald soort literaire teksten uit de tweede helft van de 18de eeuw. Hildebrand lijkt hier een omschrijving te geven van een speciaal type doodsliteratuur uit die tijd, zoals dat onder andere werd beoefend door de wenende sentimentele auteurs en waarvan het meest in het ooglopende kenmerk het afgeschilderde décor is. In de verschillende teksten wordt telkens weer gebruik gemaakt van dezelfde requisieten; sterren, wormen en welkende bloempjes zijn er een paar van. Nadat eerst enkele literair-historische zaken aan de orde zijn gekomen, wordt hier dat décor nader bekeken. Vervolgens wordt aandacht geschonken aan een tweede aspect: de houding ten opzichte van de dood die in deze teksten wordt verwoord.

Engelse dichters en Nederlandse piëtisten

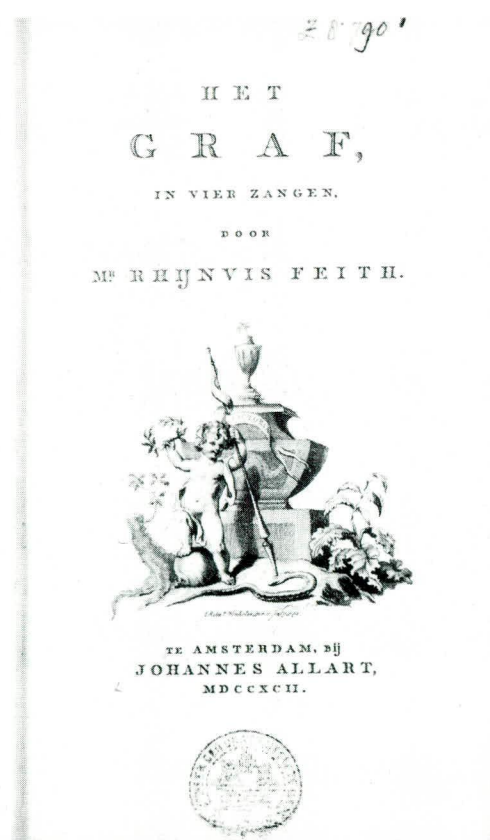
De dood, en alles wat daarmee in verband staat, heeft altijd al een belangrijke rol gespeeld in de literatuur. In Nederland denk ik dan bijvoorbeeld aan de Dodendansen uit de middeleeuwen²; aan Anthonis de Roovere's *Van der mollenfeeste*³, dat daar nauw bij aansluit; aan *Elckerlijc* of, om een willekeurige sprong in de tijd te maken, aan de funeraire poëzie in de renaissance⁴. Dat de literatuur van de 18de eeuw niet alleen staat met haar aandacht voor de dood, blijkt wel het duidelijkst uit het feit dat ze juist direct aansluit bij de piëtistische teksten uit de 17de en 18de eeuw. Deze vormen als het ware de vruchtbare aarde voor de zich vanuit Engeland verspreidende mortuaire literatuur. Want in Engeland moet de oorsprong gezocht worden van dit type teksten, dat door P.J. Buijnsters als volgt gekarakteriseerd is: "Een avondlijk bezoek aan een door de maan beschenen kerkhof vormt de geliefkoosde aanleiding tot overpeinzingen over dood en onsterfelijkheid"⁵. Uit de vele gedichten die na ongeveer 1740 verschijnen, vallen er drie hoogtepunten aan te wijzen: Edward Young's *Night Thoughts on Life, Death, and Immortality* (1742-1745), James Hervey's *The Meditations among the Tombs* (1748) en Thomas Gray's *The Elegy written in a country church-yard* (1751). Deze religieuze werken waren de grote voorbeelden voor de vele navolgers, in Engeland, maar ook daarbuiten. Via talloze vertalingen verspreidt de mortuaire li-

teratuur zich over West-Europa⁶; in Nederland verschijnt in 1754 een vertaling van Hervey, de volledige vertaling van Young in 1766 en een vertaling van Gray komt in 1779 uit. Na die vertalingen verschijnen dan ook de navolgingen, onder andere van H. van Alphen, J.P. Kleyn, J. Bellamy, E.M. Post en R. Feith. Dat zij allen zich gericht hebben op de Engelse voorbeelden blijkt duidelijk uit de vele motto's aan Young en anderen ontleend, de expliciete lofprijzingen en de toespelingen op de beroemde werken:

"En gij, wiens traanend oog de Slaap zo wreed ontvluchtte,
Die, eedle nachten door, van smart en weedom zuchtte,
O Young! schoon u mijn oog op aard' niet heeft aanschouwd,
Mijn ziel was met uw leed en met uw deugd vertrouwd;
Zij rees, door u ontvlamd, op vleuglen van gedachten,
En leerde aan uwe zij' het nietig stof verachten—"⁷

(R. Feith, *Het Graf* IV, 401-406)

Titelpagina van Rhijnvis Feith, *Het Graf*, Amsterdam 1792

DE
OUDERDOM,

IN ZES ZANGEN.

DOOR

Mr RHYNVIS FEITH.

TE AMSTERDAM, bij
JOHANNES ALLART.
MDCCL.

HET
LAND,

IN BRIEVEN.

MET PLAATEN.

O die stille abondtunden, kstlich,
heerlich find sie mir. —

TE AMSTERDAM, bij
JOHANNES ALLART,
MDCCLXXXVIII.

Titelpagina van Rhijnvis Feith, *De Ouderdom*, Amsterdam 1802

Titelpagina van E.M. Post, *Het Land*, Amsterdam 1788

"Hier denk ik aan het grafchrift der deugdzaame engelsche vrouw, door den beroemden Herveij beschreven.

Hoe zeer gij waart geliefd, hoe dier geschat voorheen,
Hoe hoog uw eer uit geboorte is opgerezen,
Niets blijft u ovrig dan een hoopje stof alleen,
Dit's alles wat gij zijt- en trotschen zullen wezen".⁸

(E.M. Post, *Het Land*, p. 312-313)

"Dronk ik een bittren kelk, en borst ik uit in klagten,
Dan koos ik Young tot medgezel;
Ik peinsde ook slapeloos in kommervolle nachten;
En zag mijn heil in Gods bestel.
Zoo zat ik aan zijn voeten weenend needer;
Hij was mijn leeraar, werd mijn vriend.
Ik keerde tot mijn ruste weder;
Gespeend gelijk een kind.

(...)

Mijn ziel verlangt, om eeuwig te verkeerren
Met Herveij, Rowe en Lodestijn."⁹

(H. Van Alphen, *Mijne onbekende vrienden; gedachten op mijne huiskamer*)

Het laatste citaat illustreert tevens het hier boven al aangestipte belang van de piëtistische literatuur. Van Alphen plaatst Lodesteyn immers op één lijn met Herveij. Het besef van de aardse vergankelijkheid, in tegenstelling tot de hemelse heerlijkheid, het verlangen naar vereniging met Christus, het "hier beneden is het niet", verbindt inderdaad de gedichten van Joannes Vollenhove (1631-1702), Joost van Lodensteyn (1620-1677) en anderen met de mortuaire literatuur uit de tweede helft van de 18de eeuw. De thematiek van de volgende twee gedichten is bijvoorbeeld opvallend vergelijkbaar:

"Wie peilt de wondt der smarte,
Die nooit zo diep de moeder griedfe in 't harte?
Zy mist haar grootste hoop,
Een huisschat, om geen goutschat wêer te koop,
De blyscap der gespen,
En die met haar de huizorg plag te delen.
O tak aan moeders kroon!
O huisjuweel, nu stof tot jammertoon!
O sterflot al te deerlijk!
Neen, Geertruit leeft: nu leeft ze blij, nu heerlijk,
Haar beste deel, de ziel,
Daar Jesus oog, haar bruiigoms oog, op viel,
Gekroont, in 't licht hier boven,
Om zonneglans en maanlicht te verdoven,
Daar hemelgeest bij geest
De blyschap zingt van 't ewig bruiloftsfeest."¹⁰

(Joannes Vollenhove)

" 't Schoonste meisje is ras verbloeit,
Bleek en zielloos, koud als marmer,
Ligt ze in 't witte doodgevaad:
't Floersche strikje is 't eenig sieraat,
Daar haar nu gevallig staat.
In een zwart harde doodkist,
Is haar 't laatste bed gespreid.

(...)

Zij is weg! — Helaas zo spoedig,
Daar zij de aardsche hut verliet,
Voer haar ziel in 't rijk der geesten
Die nu haar bestemming ziet.
Leer, mijn Fannij! van Semire:

Zulk een lot kan 't uwe zijn,
 Leer, dat al 't vermaak der jonkheid,
 Niets meer is dan ijdele schijn.
 Zalig zij die rijp voor 't sterven,
 Door den dood wordt afgemaait,
 Om onsterfelijk daar te bloeien,
 Waar geen zonde dorens zaait."¹¹

(E.M. Post, *Bij een Vanité*)

In beide gedichten wordt het sterven van een jong meisje betreurd, hetgeen uitmondt in een confrontatie van de aardse vergankelijkheid met de eeuwigheid van het hiernamaals. Als we het lijdicht van Vollenhove nog eens vergelijken met een stuk van E.M. Post, een gedeelte uit de prozatekst *Bij de doodkist van mijnen vader*, valt er nog een aantal zaken op:

"Al het droevige is voorbij — voor eeuwig voorbij!! — Nu rust hij, in de vaderlijke woning, in — Jezus armen! Voor zuchten vindt hij liederen — voor smerten zaligheid. En al de doorgeworstelde moeilijkheden, aan dezen kant van 't graf, schijnen hem nu niets meer dan een donkere nevel, die bij het eeuwig licht verdween. (.) En ik ween nog? Ja ik mag weenen; maar tranen van stille vreugde, van tedergevoel, doch — van droefheid *niet*"¹². Ook E.M. Post vindt de troost in het besef dat de overledene het nu veel beter heeft (vgl. de omslag: "Neen, Geertruit leeft, nu leeft ze blij, nu heerlijk"). De vereniging met Christus wordt ook door haar benadrukt (vgl. "Jesus oog, haar bruijgoms oog"). Bovendien is in beide teksten sprake van een hemels licht ("in 't licht hier boven/Om zonneglans en maanlicht te verdoven" en "een donkere nevel, die bij het eeuwig licht verdween") en van hemels gezang ("Daar hemelgeest bij geest/De blijchap zingt" en "Voor zuchten vindt hij liederen").

Een beïnvloeding voor wat betreft detailkwesies kan natuurlijk nooit aangetoond zijn met een dergelijke vergelijking van een paar teksten. Waar het nu om gaat: de stelling dat de mortuaire literatuur aansluit bij het piëtisme op het punt van de contrastering aardse vergankelijkheid-hemelse eeuwigheid, kan geïllustreerd worden aan de hand van een groot aantal teksten. Hier moet volstaan worden met de volgende fragmenten:

"Bouwt vry uw Huysen Hereljk
 Als Kercken hoog:
 Nog is het maar gebacken slijck/
 En niet dan schoon voor 't oog.
 Siet! Siet! Wereld en al is niet.

Vercier met pragt van schilderij
 Uw ruyme saal:
 't Is niet dan verf/en maar Copy
 Van 't ydle principaal. Siet etc.

Uw glansch van glas of porceleyn
 En is maar glansch/
 Beproeft het met een stootje cleyn/
 Daar legt sijn luyster gansch. Siet etc."¹³

(uit: J. van Lodensteyn, *Niet en Al*)

"Ach, hoe nietig//Hoe verdrietig
 Is des Werelds omme-ganck!
 Die met woorden//ons vermoorden/
 En verstickten met haer stanck.
 O Salig eensaem! Met Godt gemeensaem!
 Duyre dat vry eeuwen lanck!
 Duyre dat vry eeuwen lanck!
 Al het Heerlijk, Is verkeerlijk

En der Prinsen gunsten wind:
 Niet dan duyster//Al den luyster
 Die men in de Wereld vindt.
 O Salig eensaem! Met Godt gemeensaem!
 Daer ick ben des Hemels vrind!
 Daer ick ben des Hemels vrind!"¹⁴

(J. van Lodensteyn, *Eensaemheyd met God*)

Op een heel belangrijk punt verschillen mortuaire literatuur en piëtische teksten echter van elkaar. Zo waren de gedichten van Vollenhove en Post weliswaar vergelijkbaar voor wat betreft hun thematiek; het stilstaan bij het lijk van het meisje in bewoordingen als "koud als marmer", "in 't witte doodgewaad" en "In een zwarte harde doodkist" onderscheidt het mortuaire gedicht. Nog veel sterker is dat het geval bij het geciteerde fragment uit *Bij de doodkist van mijnen vader*. Dat fragment wordt voorafgegaan door een inleidende beschrijving, die ook de aanzet tot een macaber griezelverhaal had kunnen zijn: "Eenzame zaal, bevend open ik uwe krakende deur: met eerbied treed ik u binnen. Het is hier donker; slechts een zwak schemerlicht dringt door een smalle reet. (.) Welk een somber toneel! Het zwarte langslepende doodkleed overdekt de droevige lijkst". Dit aspect van de mortuaire literatuur zal nu eerst nader bekeken worden.

Motieven

De mortuaire teksten onderscheiden zich in de eerste plaats van anderssoortige werken door het décor dat erin geschilderd wordt, door de mise-en-scène. In de woorden van één van de mortuaire dichters, J.P. Kleyn: "Het moet nu juist niet alleen een kerkhof op 't land zijn, schoon ik ook te gelijk beken, dat er niet ligtelijk (.) een gelukkiger plaats had kunnen gekozen worden. (.) Een sombere Hemel, een opkomend onweder, bruischende winden, slaande vensters, een lijk, dat voorbij gedragen wordt, het geluid der doodklokken (en) een Treurmusiek"¹⁵. Het is duidelijk, er wordt geprobeerd een sfeer op te roepen met een heel bepaald soort middelen. In de literaire praktijk ziet dat er zo uit:

"Hoe treurig trilt de Zephir
 Door 't lange gras al zugtend
 Voorbij dit aaklig graf!
 De stille Maan schijnt bleeker;
 En de avond-star staat kwijnend;
 Hoe is Natuur zoo doodsch?"¹⁶

(J.P. Kleyn, *De intrede in den Hemel*)

"Zoo even kom ik van 't kerkhof, daar het liefste knaapje zedert twee dagen begraven ligt. De half verlichte maan scheen kwijnend door de kale boomen: Het versch opgeworpen heuveltje viel mij straks in 't oog: nieuwe aandoening roerde mij . . . Ik stond bij 't geliefde grafje te peinen, de maan zag medelijdend op mij neder, en de stilte, met de sombere schaduw, voedde mijne treurigheid."¹⁷

(E.M. Post, *Het Land*)

Een eerste punt dat in deze teksten naar voren komt is de verbinding van het kerkhofmotief met het nachtmotief¹⁸, P. van Tieghem betitelde deze literatuur dan ook als "la poésie de la nuit et des tombeaux". Deze verbinding wordt in vrijwel alle teksten gelegd; men denke bijvoorbeeld aan Eduard's nachtelijke bezoeken aan het graf van Julia in Feith's *Julia*: " 's Nachts als 't lichte maan is, of mijn liefste gestarnte aan een zuiver uitpansel zijn' dissel begint te wenden, begeve ik mij naar 't Kerkhof. — Op haar zerk gezeten, aanschouw ik

beurteling den eeuwigen hemel boven mij, en ieder grasje dat op de tombe mijner Julia groeit"¹⁹. Of aan een passage uit *Het Graf* van dezelfde schrijver als: "Hoe dikwerf, trouwe Nacht! hebt gij dit hart gelaafd./Als gij het stilte en rust op veld en kerkhof gaaft./Waar mij, in eenzaamheid en diep gepeins verlooren./Niets dan een Dorpklok in het ver verschiet kwam stooren!"²⁰.

De voorkeur voor juist een nachtelijk bezoek aan het kerkhof houdt verband met een telkens weer getrokken parallel: nacht-slaap des doods. Deze vergelijking wordt dan vaak doorgetrokken tot ochtend-dag des oordeels. Heel expliciet vinden we dit bijvoorbeeld in J.P. Kleyn's *Aan den nacht*: "'t Avond-duister/Is het zinbeeld van den dood!—", hetgeen vervolgd wordt met:

"Ja — na 't eind' van alle zorgen —
Na den dodelijken nacht,
Rijst een eeuwig-schoone morgen! —
O! — den morgen, dien ik wagt! —
Daal dan vrij gij uur der graven!
Voor den braven,
Zijt gij een verkwikkings-nacht! —"²¹

In E.M. Post's *Het Land* lezen we: "Dit lichaam gaat eens in eenen ongevoeligen doodsstaat over; — jaren en eeuwen blijft het in denzelfden; maar in den morgenstond der verrijzing zal, uit dit verachtelijk stof, een schoon, heerlijk, onsterfelijk lichaam te voorschijn komen. (.) O hoe wonderlijk zal die ontwaking zijn, na zulk een lange sluimering."²² Ook in Bellamy's *Aan Lavater* komt het beeld voor: "eens zal mijn oog u zien./Als, na den nagt, den langen nagt des tijds./De morgenstond der eeuwigheid verrijst./En wij, met hem, verrijzen uit ons graf"²³. Tenslotte kan hier nog gewezen worden op een passage uit Feith's *Het Graf* waaruit trouwens blijkt dat niet alleen het nachtmotief zinnebeeldig werkt:

"De nacht, de doodsche stilte en 't flauwe starrenlicht,
De graven om hen heen, het dommelig gezicht
Der rustende natuur, het ver geruisch der stroomen,
De windvlaag in den top der steile dennenboomen,
't Is al het zinlijk beeld van 't heil, door hun verbeid,
Van zielrust, slaap des doods, herstel, onsterfelijkheid"²⁴.

Inmiddels is er in de verschillende citaten al een aantal andere motieven aan te wijzen. Zo is er bijna altijd sprake van de maan, die meestal bleek is. Vooral het beeld dat in het fragment uit *Het Land* voorkomt, "De half verlichte maan scheen kwijnend door de kale boomen", is zeer geliefd. Bijvoorbeeld in *Het Graf* wordt daar uitgebreid bij stilgestaan:

"Ik zie de bleke maan door gindschen kaalen Berk.
Hoe waatrig drijft ze voort, omringd van roode kringen!
Ginds doet ze langs den grond ontelbre lichtjes springen,
Die, beurtelings door 't geboomt vereenigd en verdeeld,
Naar dat de windvlaag door de kraakende Eiken speelt,
Nu met de schaduwen der zwarte bladen hupplen,
Dan in den zilvren daauw van tak en heester druppelen"²⁵.

Hoewel Bellamy in veel mindere mate dan bijvoorbeeld Feith gebruik maakt van het specifiek mortuaire décor, komen ook bij hem regels voor als: "Dat zweer ik nog, mijn beste vriend!/Dit zweer ik op uw graf! —/In de eeuwigheid rukt nooit de Dood./U, van mijn' boezem af!/(.) o Lieve Damon, als de maan/Zoo door mijn vengster, schijnt./Dan is 't mij even, of gij zelf./Voor mijn gesigt, verschijnt."²⁶

Voor het duidelijkst voorbeeld van dit maanmotief moeten we echter weer bij Feith zijn, het slothoofdstuk van diens *Julia* is er helemaal aan gewijd. Deze lofzang op het enige gezelschap

van de treurenden bij het graf eindigt als volgt: "Medelijdende, aandoenlijke Maan! Vriendinne der treurigen! beloon hem zijn offer — dat hij, u aanschouwende, zich herinnere, hoe menigwerf ik u aanschouwd hebbe, en al dien wellust in eens geniete, dien ik duizendmaalen uit uw gelaat genoot! En wanneer de tijd daar is, dat ook zijn oog zich voor eeuwig voor uwen zachten luister sluiten zal, lonk dan vaak zijne stille rustplaats aan, dat op zijn beurt er zich een aandoenlijke ziel ter bespiegeling op nederzette, hem zijnen dienst vergelde, en op dezelfde wene!"²⁷

Naast de maan moet ook de sterrenhemel genoemd worden als motief. In *De intrede in den Hemel* lezen we al "En de avond-star staat kwijnend" en inderdaad heeft deze ster, de planeet Venus, de voorkeur. In een gedicht van Post wordt zij genoemd ("Mijn flauwe lamp geeft slechts een kwijnend licht/Ik zie naar de avondster"²⁸) evenals in *Het Graf* ("De Nachtstar, die mijn oog door traanen vaak aanschouwde./De Wagen, wien ik vaak mijn lijdend hart vertrouwde./De Maan, die menigwerf mijn doornig pad bescheen./Die alle blikken dan op mijn' gerusten steen!"²⁹). Dat Van Alphen ook, ondanks zijn matigheid in het beschrijven van kerkhofterelen, in verband met deze literatuur genoemd moet worden, blijkt uit een gedicht als *De starrenhemel*³⁰.

Met het noemen van de maan en de sterrenhemel, is nog maar een klein gedeelte van die sfeeropwekkende elementen aan bod gekomen. We hebben gezien dat J.P. Kleyn ook de "bruischende winden" noemt, en Feith's opsomming van zinnebeeldige zaken spreekt over "De windvlaag in den top der steile dennenboomen". Dat laatste beeld komt inderdaad, natuurlijk in allerlei variaties, telkens weer terug in de verschillende gedichten en prozastukken. Weliswaar schijnt er geen

Twee vriendinnen bij een graf, uit: *Het Land*, Amsterdam 1788

"Lieve vrienden, reisgenooten,
Als ik eens, vermoeid van 't wand'len,
Aan uwe zijde, neêr zal zijgen,
En de Dood mijn oogen sluiten,
En mij zagtkens zal doen slaapen;
In een stil en eenzaam boschje:
Ziet gij daar twee digte boomen,
Die elkander als omhelzen;
Geef mij, onder deze boomen,
Dan een stille, zagte, rustplaats!"³³

Uit de motieven die tot nu toe gesignaleerd zijn, blijkt al wel dat de mortuaire literatuur een zekere macaberheid vertoont. Is een avondlijk bezoek aan een kerkhof op zichzelf al een griezelige zaak, de wind waait ook nog eens door de bomen, ergens bevindt zich een nachtuil etc. Maar dit is nog niet alles, want talrijk zijn de passages waarin wordt ingegaan op het lot van het stoffelijk overschot van de overledenen. Uitgebreid wordt stilgestaan bij de skeletten, waarin het gewormte vrij spel heeft. In *Het Land* bijvoorbeeld: "Met eene niet onaangename weemoedigheid, verliet ik dat grafje, en wandelde op het eenzaam kerkhof, ik bleef op de andere, reeds begroeide, heuvelen staren; ook op de verzamelplaats der beenderen, waaronder eenige grijnzende tandeloze doodshoofden, en half met mosch begroeide schedels, onder een hoop gemengde beenderen, mij als influisterden: *Dit is het einde aller menschen.*"³⁵ En in *Het Graf*: " 't Gewormte kent geen schoon, geen glans, geen majesteit;/Het aast op vorst en slaaf met de eigen gretigheid;/t Verteert gevoelloos, stil, met de eigen scherpe tanden;/De zachte maagdenborst en 't hart van dwingelanden./De Dood verzorgt zijn' disch en zamelt prooi in 't

graf". En even later: " 't Is haglijk in het stof den Koning nog te vinden,/Die, nu 't gezonken hoofd geen diadeem meer draagt,/t Gewormt niet weeren kan, dat zijn gebeent' door-knaagt!"³⁶ De functie van dit soort uitweidingen ligt voor de hand, juist in de confrontatie met zijn uiteindelijke lot hier op aarde beseft de mens zijn nietigheid en het tijdelijke van zijn leven. We zitten hiermee midden in de Vanitas-traditie. Dat hij daarbij ten prooi valt aan het gewormte, het nietigste wezen, is bijzonder betekenisvol. Dat wordt nog eens duidelijk in het gedicht *Bij een dood-kist* van J.P. Kleyn:

"Enge, gevreeschde woning des sterf'lijken! –
Een mensch! – de Heer der Aarde!
Nu! – straks – een worm! –
Minder, dan een worm! . . ."³⁷

101

steeltje naar de aarde hangen — een bange zucht ontvloog mij — zo verwelkte mijne Julia! zeide ik — ik stond eenigen tijd roerloos mijn viooltje aan te zien, en toen zeeg ik op het graf neder en weende overluide.”³⁸ En ook in *Het Graf*: ”Zo is de Roos de vreugd des Wandlaars in den morgen/Hij ziet den reinsten daauw voor ’t smachtend bloempje zorgen/Het rijst nu wellustvol en lagcht den hemel aan/En ’t zachte koeltje kuschde de naauwontlooken blaën./Maar met den avond keert de moede Wandlaar weder/Een norsche windvlaag wierp het tenger bloempje neder”³⁹. Het is duidelijk dat hier het menselijk leven wordt vergeleken met een teer bloempje, dat plotse-ling verwelkt. Heel expliciet vinden we deze vergelijking in *Het Land*: ”De teedre steel van uw sierlijk levensbloempje knakte toen het nog in knop was, en het verwelkte”⁴⁰.

Zoals het verwelkte bloempje een vaste symbolische waarde heeft, is dat ook het geval met de rups die later vlinder wordt. Reinier Vinkeles’ titelprent bij *Het Graf* toont een tombe die versierd is met een vlinder. De betekenis hiervan wordt duidelijk als we in *Het Land* een beschrijving van een dergelijk grafmonument lezen: (de ik-figuur vraagt) ”maar wat is het andere afbeeldsel? Het schijnt een kapel? Emilia: Een kapel ja, die uit hare gevangenis te voorschijn komt, en onder dezelve een rups zo als zij eerst was; niets in de geheele natuur geeft ons zulk een juist afbeeldsel, van de lotverandering der lichamen, als dit diertje: eerst is het een wurmpje, het kruipt over de aarde, of op eenen boom; het is in gevaar van vertrapping; het weeft zig een celletje, waarin het eenigen tijd, als in eenen ongevoeligen slaap doorbrengt, — tot dat het, met vleugelen voorzien, als een schoone kapel te voorschijn komt, de lucht met fraaigekleurde wickjes klieft, en zig van de eene plaats tot de andere begeeft. Zullen niet zij allen, die in Jezus ontslapen zijn, een dergelijke verandering ondervinden”⁴¹.

Het gedicht *De rups* van Van Alphen is ook gebaseerd op deze vergelijking:

”Gelijk de rups haar graf bereidt,
En zich ter rust begeeft,
Tot zij, met vleugels uitgedost,
Langs veld en bosschen zweeft:
Zoo is mijn aardsche bezigheid,
Terwijl mij ’t graf verbeidt,
Te leeren, hoe men sterven moet,
Te zien op de eeuwigheid.

Om zoo, wanneer mijn rustvertrek
Zich eens ontsluiten zâl,
Met grooter vreugde en sneller vlugt
Te zweven door ’t heelal.”⁴²

Deze inventarisatie van motieven is hiermee nog lang niet volledig. Zo is het luiden van de doorklok hier niet genoemd, of het geluid van de vallende aarde op de kist als de doodgraver zijn werk doet. Maar ook nu is wel gebleken dat de verschillende teksten heel nauw aan elkaar verwant zijn voor wat betreft hun schildering van ”een avondlijk bezoek aan een door de maan beschenen kerkhof”. Terwijl het décor, dat de aanleiding vormt tot gedachten over de dood, vaak tot in details hetzelfde is, zijn er wel verschillen aan te wijzen tussen Feith, Van Alphen, Bellamy enz. als het gaat om die gedachten zelf.

Een houding tegenover de dood

Weliswaar is de mortuaire literatuur haar oorspronkelijk christelijk karakter nooit ontrouw geworden, de houding ten opzichte van de dood die in deze teksten wordt verwoord verschilt toch van auteur tot auteur. Zo stelt P.J. Buynsters: ”We

Wees gelukkig, Eduard! dan ik hier
grootest hou! ...

Eduard bij het sterfbed van een vriend, uit: R. Feith,
Julia, Amsterdam 1786

vinden (. . .) in de talrijke opstandingsfantasieën van Van Alphen een andersgericht hemelverlangen, dan bijv. bij Feith, of bij Young het geval is. Voor Van Alphen is de wens bij Jezus te zijn de voornaamste drijfveer van de mortuaire verbeelding. Dit mystieke element ontbreekt bij de Engelsman volkomen, terwijl Feiths grafverlangen sterk erotisch gekleurd is. Voor deze Zwollenaar ligt veel meer dan voor Van Alphen het accent op het weerzien van de geliefde”⁴³.

Hoe belangrijk deze hereniging met de gestorvene voor Feith is blijkt wel uit zijn *Julia*: ”hij poogde — aan mij Alcestes! — te beweren, dat alle betrekking, elke vriendschapsband in den dood een einde nam — dat tedere Echtgenooten, dierbaare Bloedverwanten, geliefde Vrienden, elkanderen in het ander leven niet herkennen zouden. Ik voelde mijne geheele wonde openscheuren, medogenloos openscheuren — de hairen rezen mij van angst te berge — ’Om Gods wil, mijn Heer! zeide ik, spaar, spaar mijn arm hart — verschoon het van uwe bewijzen — ach! zo ik dwale, misgun mij deze dwaling niet — met haar ontnemt gij mij alles”⁴⁴.

Even kenmerkend voor dit verlangen zijn deze regels uit *Het Graf*:

”Mijn Lucia! dit graf zal ik altijd aanschouwen,
En als ik eenzaam dool, het voor mijn uitzicht houën —
O als die stond genaakt en ik tot u verkwin
Ontsluit me uw armen dan en ik zal zalig zijn!
Zo moge de eerste straal, die in dit graf zal blinken,

Met wellust op het hoofd van uwen Karel zinken!
Zo vier', als 't laatste stof verzameld is geweest,
Gods schelle wekbazuin ons eeuwig bruiloftsfeest! —⁴⁵

Weliswaar zijn er in de poëzie van Van Alphen vergelijkbare passages aan te wijzen:

"Dit streelt mijn treurend hart in deze rampwoestijn,
Dat na een korte vlugt van snellende oogenblikken,
Mijn stof in 't zelfde graf naast u geplaatst zal zijn,
En zich mijn geest met u voor eeuwig zal verkwikken.
Mij dunkt ik hoor alreeds het zingend *wellekom!*
Als mijn verlose ziel van verre uw woning nadert:
U zal ik de eerste zien en kennen uit den drom
Van al 't gezaligd volk, met u te zaam vergaderd."⁴⁶

Maar het verlangen naar hereniging voor eeuwig met de geliefde, blijft op de achtergrond bij dat naar vereniging met Christus. Zo staat in *Ode aan Christus* het geluk van de gestorvene, dat door Christus mogelijk werd, centraal:
Dan zweeft die ziel met U door knielende engelenrijen,
Terwijl ze als rijksgenoot eerbiedig wordt begroet.
Aan 't eind staat Gabriël, om haar voor God te leijen,
Geteekend met Uw bloed.

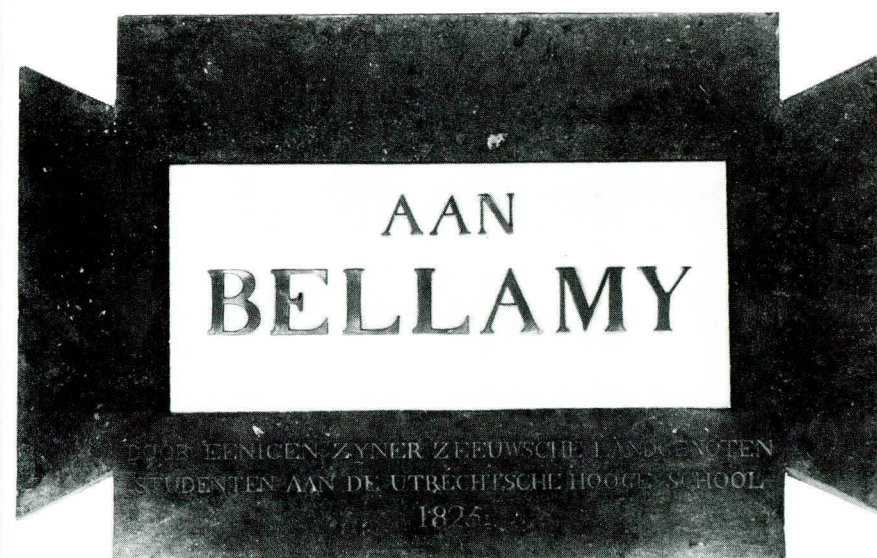
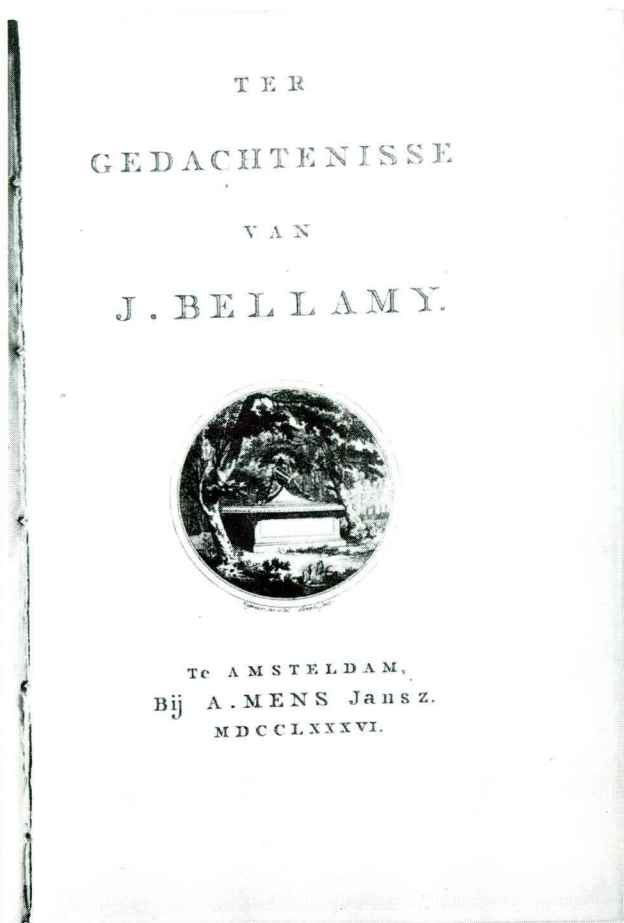
Zij treedt . . . en deinst terug: doch starende op Uw wonden
Stelt zij zich voor dien God, die haar gedachten ziet.
Men slaat de boeken op; dáár wordt haar naam gevonden,
Maar haar zonden niet.

(. . .) Nu toont zij, goedgekeurd, U, Jezus! haar gedachten;
Gelijk aan die Gij dacht voor haar op Golgotha;
Toen Uwe liefde U deed en kruis en dood verachten,
Slechts peinzende op genâ."⁴⁷

Pas in de laatste strofe van dit gedicht staat de ik-figuur stil bij zijn eigen lot, waarbij het betekenisvol is dat hij allereerst zijn gescheidenheid van Jesus betreurt: "U, Jezus! u, o ziel! zie ik het langst van allen./Ach werd aan mijn geloof dit staren nooit ontzeid!/Ik zie haar nog: maar ach! des hemels deuren vallen! . . . /O aaklige eenzaamheid!"

Uit Van Alphens *Ode aan den dood* blijkt nogmaals het verschil tussen deze dichter en Feith. Wordt er in de eerste strofe getreurd over het verlies van de echtgenote ("Vorst der verschrikking! vol van bekommernis/Ziet gij me treuren. daar ge mijne egâ rooft./Haar wegvoert uit mijn liefdes armen./En ze laat leven in 't bevend harte"), de angst voor de dood wordt niet overwonnen door het verlangen naar hereniging met haar. Het is veel meer de zekerheid van een hiernamaals in het algemeen, mogelijk geworden door Christus, die deze angst teniet doet: "Staak dan uw (de dood) dreigen; Christenen vreezen 't niet:/Uw stuurschen aanblik zien ze verachtend aan./Daar Jezus heeft in 't graf gelegen./Kunnen zij 't niet, dan verrukt, aanschouwen."⁴⁸

Bellamy's positie in het literaire klimaat van zijn tijd, met name ten opzichte van de sentimentele⁴⁹ kring rond Feith, is niet gemakkelijk vast te stellen. In verband met de mortuaire teksten van Bellamy constateerde P.J. Buijnsters al: "Doordat (. . .) de criticus Bellamy de sentimentaliteit van Feith en de zijnen bestreden heeft, wordt de tegenstelling tussen hun dichtpraktijk gemeenlijk groter geacht, dan de teksten toelaten"⁵⁰. Inderdaad distantieert hij zich in zijn literair-kritische werk in niet mis te verstane bewoordingen van de sentimentelen. Bijvoorbeeld in zijn *Inleiding* voor de *Poëtische Spectator*: "Seedert de gelukkige uitvindinge der . . .!! . . . —! — . . . is het

Titelpagina van *Ter Gedachtenisse van J. Bellamy*, Amsterdam 1786

In werkelijkheid werd Bellamy in de Nicolaaskerk te Utrecht begraven

Epithaaf van J. Bellamy in de Nicolaaskerk te Utrecht

zeer gemakkelijk geworden, om *sentimenteel* te schrijven. (. . .) wanneer ge niets denkt — of niets *kunt* denken, dan schrijft gij stippen en streepen; doch, die al dikwijls zoo veel beteekenen als uwe woorden — want, die beteekenen — *Niets!*"⁵¹. In zijn gedichten over dood en onsterfelijkheid onderscheidt Bellamy zich ook wel van Feith en Post. Veel minder dan in het werk van deze twee auteurs wordt in deze gedichten ge-

J. Buge, inv. et del.

A. Follé, excul.

G. Brasseur, fondeur 1785

Vrijheid treurend bij het graf van Bellamy, uit: Ter Gedachtenisse van J. Bellamy

bruik gemaakt van de stereotiepe situering op het kerkhof; hoewel in een gedicht als *Dorinde* de ik-figuur, geheel binnen de mortuaire traditie, weent óp het graf van de overledene. De verwantschap van Bellamy met Feith moet veel meer gezocht worden in de wijze waarop hun doodsverlangen wordt gevoed. Bij beiden wordt de afkeer van de dood overwonnen door het verlangen om herenigd te worden, en nu voor eeuwig, met de overleden dierbare mensen. Waarbij opgemerkt moet worden dat het bij Feith dan vooral om een gestorven geliefde gaat, terwijl een groot gedeelte van Bellamy's gedichten over de dood vriendschapsverzen zijn. Bijvoorbeeld zijn *Aan Sebald Fulco Rau*, of *Aan Lavater* ("o Ed'le man! eens zal mijn oog u zien./Als, na den nagt, den langen nagt des tijds,/De morgenstond der eeuwigheid verrijst,/En wij, met hem verrijzen uit ons graf:/Dan snel ik u, al juichende, in 't gemoet!/Dan ziet uw oog, in mijn verrukt gelaat,/Den heeten gloed van mijne dankbaarheid!").⁵²

Op allerlei punten nauw verwant aan Feith, onderscheidt E.M. Post zich ook van hem door het hiernamaals niet in de

eerste plaats te zien in het licht van de vereniging met de geliefde. Veel algemeen christelijker zijn haar bespiegelingen over de vergankelijkheid van het aardse en het leven na de dood. In het kernhoofdstuk van *Het Land*, waarin het gesprek plaatsvindt tussen Eufrozyne en Emilia bij het toekomstig graf van laatstgenoemde, lezen we bijvoorbeeld: "de dood, waar voor de natuur schrikt, is, voor eenen christen, de aanvang van zijn waar geluk. Het grootste heil dat hij op deze aarde geniet is onvolmaakt, en met moeite doorweven; zij is voor hem slechts een land van vreemdelingschap, waar in hem duizend zorgen kwellen; waarin ontelbare, dikwijls betreurde zonden, hem telkens tranen kosten. Zou zulk een mensch dan zijne verlossing niet vrolijk tegen zien? zou hij niet snakken naar de zaligheden, voor hem aan de overzijde des grafs bewaard?"⁵³. Deze contrastering van enerzijds het moeizame leven hier op aarde, door zorgen gekweld en voortdurend belaagd door de zonde, en anderzijds de heerlijkheid van het hiernamaals, is karakteristiek voor haar werk. Het besef van de aardse vergankelijkheid en het streven naar een levenshouding die gericht is op wat er na dit leven komt, keert telkens weer terug.

In het zelfde hoofdstuk uit *Het Land* komt dit nog eens duidelijk naar voren: "Schaden pijlen minder, die voorzien worden, hoe voordeelig is het dan, door een verstandig aandenken aan den dood, en een waar geloof in Jesus Christus, zig tegen zijne verschrikkingen te wapenen"⁵⁴. En als Eufrozyne getuige is van de begrafenis van iemand, wiens "liefste bezigheid was te woerken, om meerdere schats, en door het lijden van gebrek harer overvloed te bezuinigen. Zij dagt aan geen dood, geen agterlaten van alles, aan geen leven na dit leven", bedenkt zij medelijdend: "wat moet dan zulk een ziel gevoeld hebben bij haren overgang in de eeuwigheid (. .); hoe veel ongelukkiger zal haar daar de nagedachte van een zoo kwalijk besteed leven maken: met welk een veragting moet zij nu op hare bedrijven terugzien, nu zij de oogmerken van haar aanzijn en van harer aardse bezittingen inziet"⁵⁵. En als in het gedicht *De herinnering* getreurd wordt over de dood van een jongetje, wordt daar meteen aan toegevoegd: "Zijn geest is reeds lang uw gebied/Ontvoerd, in de woning der Englen/(. .) Daar drukken hem niet, zoo als mij,/De kwelling en zorgen van 't leven:/Hij voelt zijn bestemming en juicht./In 't lot van den zaligen Seraf"⁵⁶. Tenslotte kan hier nog gewezen worden op het gedeelte uit *Voor Eenzaam* waarin stilgestaan wordt bij het overlijden van haar vader. De telkens weer herhaalde strekking hiervan: "Hij bewoont nu het zwijgende graf! Wat zeg ik! Hij leeft bij Jezus. Hij is nu veel beter, dan hij, in zijn gelukkigste oogenblikken, immer op aarde was. Geen kommer – geen ongeluk kan hem daar meer bestormen, met een woord: hij is zalig!"⁵⁷.

Nadat op de grote overeenkomsten tussen de verschillende auteurs voor wat betreft hun voorstelling van 'een avondlijk bezoek aan een door de maan beschenen kerkhof' is gewezen, en hun 'overpeinzingen over dood en onsterfelijkheid' nader bekeken zijn, zijn we aan het einde gekomen van deze verkenning. Uit de vele geciteerde fragmenten blijkt wel dat de teksten zelf daarbij steeds centraal hebben gestaan, teneinde ze iets toegankelijker te maken voor de hedendaagse lezer. Want, om terug te keren tot ons uitgangspunt, als Hildebrand al klaagt over de opkomst van 'de tegenvoeters en de afbrekers, de spotters en de prozaïsten', hoever is lezer van nu niet verwijderd van deze mortuaire literatuur?

Noten

- 1 Hildebrand, Camera Obscura, Haarlem 1939, 340
- 2 Over de dodendans: D.Th. Enklaar, De Dodendans, Amsterdam 1950 en H. Rosenfeld, Der mittelalterliche Totentanz, Münster-Köln 1954
- 3 J.J. Mak, De gedichten van Anthonis de Roovere, z.pl. 1955, 294-299
- 4 Hierover: S.F. Witstein, Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance, Assen 1969
- 5 P.J.A.M. Buijnsters, Tussen twee werelden; Rhijnvis Feith als dichter van "Het Graf", Assen 1963, 53. Van dit standaardwerk heb ik meerdere keren gebruik gemaakt. In de eerste plaats diende zijn overzicht van Nederlandse mortuaire teksten als uitgangspunt. Bovendien wordt hier al gewezen op het belang van het piëtisme in verband met deze literatuur. Tenslotte kon ik ook steunen op zijn opmerkingen over het verschil in houding ten opzichte van de dood tussen de auteurs onderling.
- 6 De verspreiding van de mortuaire literatuur vanuit Engeland wordt uitgebreid besproken in P. van Tieghem, La Poésie de la Nuit et des Tombeaux en Europe au XVIIIe Siècle, Paris 1921
- 7 R. Feith, Het Graf, met inl. en aant. uitgeg. door P.J. Buijnsters, Culemborg 1977
- 8 E.M. Post, Het Land, Amsterdam 1788
- 9 Dichtwerken van H. van Alphen, voll. verz. door J.I.D. Nepveu, Utrecht 1871, 379
- 10 E.J.W. Posthumus Meyjes, Johannes Vollenhove; een Haagsch dichter-predikant uit onze Gouden Eeuw, Den Haag 1922
- 11 E.M. Post, Voor Eenzaamen, Amsterdam 1789, 193-194
- 12 Post, Voor Eenzaamen, 292
- 13 J.C. Trimp, Joost van Lodesteyn als piëtistisch dichter, Groningen-Djakarta 1952, 15
- 14 Trimp, Joost van Lodesteyn, 28
- 15 Buijnsters, Tussen twee werelden, 77
- 16 J.P. Kleyn, Oden en gedichten, Utrecht 1782, 26
- 17 Post, Het Land, 83
- 18 vgl. Buijnsters, Tussen twee werelden, 53
- 19 R. Feith, Julia, met inl. van M.C. van den Toorn, Den Haag z.j., 76
- 20 Feith, Het Graf, 60
- 21 J.P. Kleyn en A. Kleyn-Ockerse, Oden en gedichten, Utrecht 1785, 81
- 22 Post, Het Land, 178
- 23 J.A. Nijland, Leven en werken van Jacobus Bellamy, dl. 2, Leiden 1917, 197
- 24 Feith, Het Graf, 128
- 25 Feith, Het Graf, 78
- 26 Nijland, Leven en werken, 138
- 27 Feith, Julia, 82
- 28 Post, Voor Eenzaamen, 7
- 29 Feith, Het Graf, 58
- 30 Van Alphen, Dichtwerken, 348
- 31 Post, Voor Eenzaamen, 29
- 32 Post, Het Land, 172
- 33 Nijland, Leven en werken, 186
- 34 Feith, Het Graf, 86
- 35 Post, Het Land, 85
- 36 Feith, Het Graf, 118 en 121
- 37 Kleyn en Kleyn-Ockerse, Oden, 18
- 38 Feith, Julia, 76
- 39 Feith, Het Graf, 83
- 40 Post, Het Land, 85
- 41 Post, Het Land, 178
- 42 Van Alphen, Dichtwerken, 334
- 43 Buijnsters, Tussen twee werelden, 73
- 44 Feith, Julia, 77
- 45 Feith, Het Graf, 86
- 46 Van Alphen, Dichtwerken, 217
- 47 Van Alphen, Dichtwerken, 220
- 48 Van Alphen, Dichtwerken, 219
- 49 De literair-kritische term "sentimenteel" heeft een heel andere beteke-

nis dan de tegenwoordig algemeen gangbare. Feith zelf stelde "gewaardwordelijk" voor als equivalent. In zijn "Verzameld werk" dl 3, 32, omschrijft hij de sentimentele roman als een verhaal "waarin de voorvallen aan de gewaarwordingen ondergeschikt zijn, en in dewelke men meer de aandoeningen beschrijft, die de personaadjen, welke men ten tooneele voert, ondervinden dan de gebeurtenissen van hun leven". Zie ook de inleiding van M.C. van den Toorn bij "Julia".

- 50 Buijnsters, Tussen twee werelden, 79
- 51 Nijland, Leven en werken, 45
- 52 Nijland, Leven en werken, 197
- 53 Post, Het Land, 174
- 54 Post, Het Land, 175
- 55 Post, Het Land, 51
- 56 Post, Voor Eenzaamen, 29
- 57 Post, Voor Eenzaamen, 298

"De teederste blik harer brekende oogen"

P. van Zonneveld

De dood in de Nederlandse literatuur in de eerste helft der negentiende eeuw

Inleiding

Als een spook waart de dood door de vaderlandse letteren van de eerste helft der negentiende eeuw, hier een telgje weg-maaiend, daar een grijsaard het graf in sleurend, om elders weer de hand aan de boezem van een bevallige schone te slaan. Het is onmogelijk om hem op al zijn dwaalwegen te volgen. Daarvoor is het terrein te uitgestrekt, het materiaal te heterogeen. Toch wil ik proberen iets van die veelvormigheid in kaart te brengen, door middel van een dwarsdoorsnede die een periode van tien jaar beslaat.

Daarbij wordt niet uitgegaan van schrijvers, maar van een fenomeen dat juist in die dagen tot grote bloei geraakte: de literaire almanak. Ieder jaar kwam er een vloed van almanakken en jaarboekjes, aan muzen en gratiën gewijd, de lezers en lezeressen verblijden. Een almanak was een welkom Sinterklaas-, Kerst- of Nieuwjaarsgeschenk; hij bevatte vaak bijdragen van gevierde auteurs of van hen die het later zouden worden, maar ook van mindere, nu volslagen vergeten goden.¹

Wie zich over onze negentiende-eeuwse almanakken buigt, krijgt een goed beeld van de smaak van het letterlievend publiek. Allerhande bijdragen wisselen elkaar in bonte verscheidenheid af. We zullen in onze dwarsdoorsnede sporen aantreffen van de achttiende-eeuwse mortuaire literatuur die hiervoor ter sprake kwam², we zullen ook lijklachten en rouwzangen ontmoeten die in een andere traditie staan.³ Dergelijke literair-historische verbanden worden slechts nu en dan aangestipt; hoofddoel blijft de beschrijving van het doodsmotief in één bepaalde periode.

De jaren dertig van de vorige eeuw vormen een boeiende tijdsspanne: het muitziek rot der Belgen had de brave burgerij uit haar sluimer opgeschrikt, de wakkere maar wraakzuchtige koopman-koning Willem I voerde het land door de hoge oorlogslasten naar de rand van een bankroet. De sociale ongelijkheid was enorm, al scheen bijna niemand zich daarom te bekreunen. Op geestelijk gebied begon het echter onrustig te worden: naast het Réveil verhitte ook de beweging van de Af-scheiding (1834) de gemoederen der protestanten, en het schuchter ontluikend liberalisme kreeg een spreekbuis in het tijdschrift *De Gids* (1837). Leidse student-auteurs als Kneppelhout en Beets hadden een werkzaam aandeel in de bloei van romantische voortbrengselen, op Engelse en Franse leest geschoeid. Beets zou als Hildebrand het hele tijdvak tenslotte raak typeren in zijn veelgelezen en veelgeprezen *Camera Obscura* (1839).⁴

Alleen al in dat boek komt de dood in vele gestalten naar voren. We horen dat het diakenhuismannetje voor zijn twaalf zuurverdiende guldens "fatsoendelijk" begraven hoopt te worden, en uiteindelijk in het algemene graf der armen belandt met zijn eigen doodshemd aan, we zien de jonge William Kegge als slachtoffer van de "zenuwzinkingkoorts" (typhus) door zijn vrienden ten grave worden gedragen, en we vernemen, naar aanleiding van de dood van moeder Noiret, nadere bijzonderheden over het sollen met lijken door de "mindere klasse". Teun de Jager vermoordt op romantische wijze zijn geliefde, en sterft kort daarop van verdriet, en Hildebrand zelf geeft ons tenslotte in de schets *Begraven* zijn niet minder romantische visie op het gebeuren dat hier onze bijzondere aandacht heeft, compleet met zijn ergernis over trotse grafnaalden en verwaande erezoulen.

Bevlogen Romantiek en burgerlijk realisme in één boek! Dat maakt het juist zo moeilijk het doodsmotief in de literatuur

De weduwe, uit: *Almanak voor het Schoone en Goede, Amsterdam 1832*

DE WEDUWE.

van die dagen volledig recht te doen. Maar misschien kan die discrepantie tussen de verbeelding der Romantiek enerzijds en de reactie op het overlijden van "echte" personen anderzijds ons een leidraad geven bij de bespreking van de almanakliteratuur. Daarnaast zijn er nog andere aspecten die onze aandacht vragen: de kloof die ook op dit gebied gaapte tussen rijk en arm, de doodssymboliek en het kerkhofdecor.

De lezer verwachtte dus van deze bijdrage geen glad geleed betoog over het wel en wee van het doodsmotief; wat hier wordt aangeboden is veeleer een kaleidoscopisch beeld met een paar oriëntatiepunten. Ik begin met enkele genres die min of meer tot de Romantiek behoren, ga dan over naar bijdragen die op de lijn verbeelding-werkelijkheid een tussenpositie innemen, en kom daarna uit bij die letterkundige voortbrengselen die gericht zijn op de dood van bestaande personen. Vervolgens worden de hierboven reeds aangestipte aspecten belicht. Tenslotte probeer ik in het Besluit de afgelegde weg nog eens in zijn geheel te overzien.

Dood en verbeelding

Het is niet toevallig dat de dood in romantische verhalen en gedichten zo'n belangrijke plaats inneemt. Het sterven is immers zeer vruchtbaar voor gevoel en verbeelding, vooral wanneer er ook nog liefde in het spel is. Gelieven vinden hier dus vaak de dood, bij voorkeur samen. Dat geldt in het bijzonder voor romancen en balladen, korte verhalende gedichten in strofevorm, die zich meestal in het verleden of in verre streken afspelen — ook alweer zo'n romantisch trekje. Zo zien we bijvoorbeeld Carlo en Bella — de namen verwijzen naar mediterrane streken — nietsvermoedend een zomernacht in een prieel doorbrengen, terwijl "filomela" (de nachtegaal) zingt en een beekje murmelt. Ze hebben elkaar innig lief, maar hun geluk is van korte duur:

Daar sluipt door het lommer, reeds zwanger van moord,
De booswicht, wiens afgunst hunn' Hemel verstoort;
En eer hem het minnende tweetal ontwaart,
Zinkt CARLO getroffen en bloedend ter aard'.

En naast hem stort BELLA, in 't harte gewond;
Zij klemt op zijn lippen den kleurloozen mond;
Hij strengelt zijne armen voor 't laatst om haar heen:
In leven en sterven zijn beide slechts één.⁵

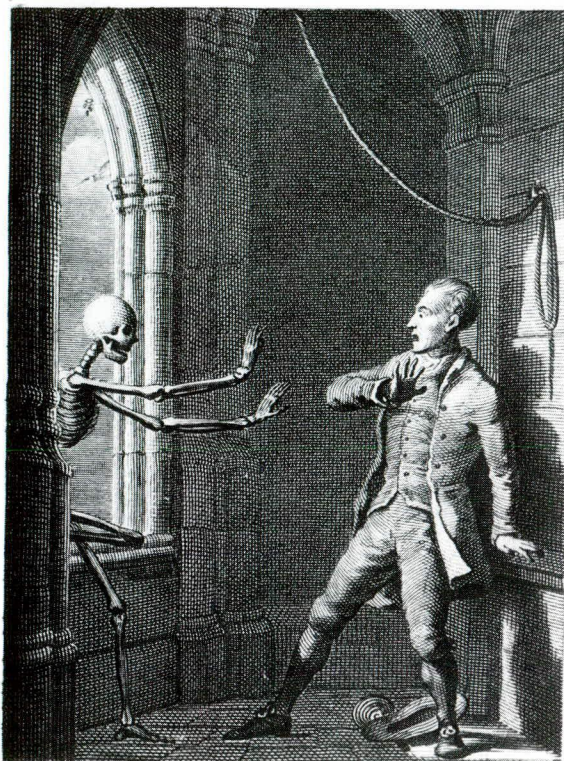
Hartstochtelijker en exotischer nog is het verhaal van ridder Dobozi en zijn bruid, die om onduidelijke redenen door moordlustige Tartaren achterna worden gezeten. Nu is Dobozi ook niet voor een kleintje vervaard: "Geen doodschrik kan des Ridders moed / Doen wankelen of wijken; / Op menig slagveld vloot zijn bloed; / Vaak lag hij onder lijken." Maar de Tartaren komen alsmáar dichterbij, zó dichtbij dat de schone smeekt om door Dobozi's hand te worden gedood, voordat zij aan de woestelingen ten prooi valt. Na enige aarzeling ("Vertwijflend, rillend, enkel schrik, / Staat hij, en knarst de tanden") slaat Dobozi tenslotte toe:

Hij wendt zich af, en hoog van de aard'
In d'arm zijn gade heffend,
Wijdt hij tot offermes zijn zwaard,
Haar snel en doodlijk treffend.
Dan stormt hij in den woesten drom,
Ontvangt den dood, en deelt hem om.
Zijn bloed stroomt op haar neder;
Zijn val vereent hen weder.⁶

Het omgekeerde komt ook voor: een vrouw die haar geliefde doodt, omdat voor hen beiden op deze aarde het geluk niet te bereiken is. Een speciale variant is het populaire Lenore-motief: de dode bruid trekt haar minnaar het graf in. Als voorbeeld nemen we de geschiedenis van Walheide, die op een middeleeuws slot woonde en zich door ridder Rudolf bemind wist. Deze bezocht haar geregeld "Om haar in een loofhut van elzen / Te omhelzen." Walheide's vader stemt echter niet in een huwelijk toe en Rudolf besluit zijn geliefde te schaken. Nu herinnert zij zich de geschiedenis van een vroegere Walheide die eveneens met haar minnaar wilde vluchten omdat ook zij niet mochten trouwen. Ze werden echter betrapt en ter dood gebracht. Sindsdien wandelt haar schim 's nachts rond, op zoek naar haar minnaar, "in 't kleed, dat haar boezembloed vlekte". De wachters van het kasteel laten de "grafmaagd" altijd door, en daarom besluit onze Walheide nu voor één nacht van een dergelijke vermomming gebruik te maken. Rudolf is opgetogen, en wacht haar 's nachts om twaalf uur op. Ze verschijnt, gekleed in een hagelwit lijkwaad en een bloedige sluier. De gelieven stijgen te paard en rijden heen. Rudolf verbaast zich er al over dat zijn bruid zo licht als een veertje is, en ijskoud. Tegen de ochtend springt Walheide van het paard en sleurt de verraste ridder een blijkbaar al klaarliggende kuil in: En ijskoud drukt haar klamme mond
Een' kus op zijn siddrende lippen,
en boven hen pakt zich de sluitende grond
Dat adem en licht hem ontglippen.
Hij slaakt een' snik,
Met brekenden blik;
Walheid' had een' brúigom verworven,
Gestorven.⁷

De middeleeuwen vormen ook een dankbaar decor voor historische verhalen of volksverhalen, die vaak iets met romancen en balladen gemeen hebben: het gruwelijke, bloederige bijvoorbeeld. Zo betrapt ridder Egmond zijn vrouw in de armen van een ander, hetgeen hij niet tolereert: "De bedrogen Ridder staat aan den grond genageld en als verlamd; hy wankelt; zijn hart sloeg haastig, een koortsachtig vuur vlood bruischende met het bloed door al zijne leden. Zijne rede is geveld, zijne denkkraft is geknot, het zwindelt hem voor de oogen, en waanzinnig door woede en smart ontbloomt hy zijn zwaard, stoot toe — en de overspeligen wentelen in hun bloed, en sterven te midden der voldoening aan eene zondige lust." " 's Nachts, bij het licht der maan, worden de slachtoffers van deze *crime passionnel* begraven op een plek die geen nadere aanduiding krijgt, zelfs geen kruis. "Doch nog eeuwen daarna wist men, waar de Burchtvrouwe VAN EGMOND met haren boel begraven lag; want om middernacht, (dus luidde het volksverhaal) wanneer de stormwind akelig door het populiergebladerte huilde, en de doodsvogel klagend zijn krassend geluid uit de boomtoppen hooren liet, dan zweefde eene nevelachtige gestalte door het eikenboschjen, en zocht met een weemoedig angstgeschrei eene andere gedaante, welke haar steeds op de hielen volgde, te ontvluchten."⁸

In deze laatste passage wordt een morbide sfeer opgeroepen die in de mortuaire literatuur van de achttiende eeuw ook al veel waar te nemen. Onze almanakken bevatten ook enige spookverhalen in dichtvorm, die min of meer in dezelfde lijn liggen. *De doodendans* van Staring speelt zich ook op een kerkhof af. 's Nachts om twaalf uur openen zich de graven: " 't Is uitgaansnacht voor elken doô, / die tot geraamte werd." (personen die nog in staat van ontbinding verkeren worden kennelijk niet geacht aan de feestvreugde deel te nemen). De

DE DOODENDANS.

De doodendans, uit: Almanak voor het Schoone en Goede, Amsterdam 1833

doden stellen zich in een dubbele rij nabij het kerkgebouw op. Een speelman hebben ze niet nodig; men kleppert met zijn beenderen. Zo zwiert men lustig om de kerk. De torenwachter slaat het tafereel ademloos gade. Opeens ziet hij in een geopend graf iets oplichten. Is dat niet het halssieraad van de twintig jaar tevoren ontslapen vrouw Sibyl? Hij ontvreemdt het kostbaar kleinnood. Wanneer het bal voorbij is krijgt vrouw Sibyl de diefstal in de gaten. Zij rept zich naar de toren: "Door vleesch bezwaard, noch ingewand, / Is vrouw Sibyl te vlug! / Zij klimt, gelijk de spanrups klimt, / Met hoogen bogchelrug". De doodsbanige torenwachter heeft zijn buit inmiddels al uit het venster geworpen, maar het geraamte dreigt toch binnen te komen:

Twee armen strekken, 't welsel in,
Zich naar den roover uit;
Terwijl rondom de vleêrmuis piept —
Het broed der uilen fluit!

Tien spitse vingers nadren! — Dáár . . .
Valt — bom! — de klokslag één!
De spoken-viertijd is voorbij,
En vrouw Sibyl verdween.⁹

De dood komt dichterbij

In de hierboven besproken bijdragen was de dood nog een flink stuk van de negentiende-eeuwse werkelijkheid verwij-

HET GESTORVEN KIND.

Het gestorven kind, uit: Almanak voor het Schoone en Goede, Amsterdam 1837

derd. Hij trad op in een ver verleden, sloeg toe in afgelegen streken of spookte wat op een kerkhof rond. Daarnaast kan in onze almanakken een tweede groep van dicht- en prozastukjes onderscheiden worden, waarin de dood een andere gedaante aanneemt. De optredende personages die daarin met de dood worden geconfronteerd zijn duidelijk fictief, maar hun lotgevallen laten zich, anders dan bij het voorgaande, met de negentiende-eeuwse samenleving in verband brengen. Zo komt het sterven van jonge vrouwen in talloze gedichten en verhalen voor. Vaak heeft hun dood weer iets met liefde te maken: het meisje met liefdesverdriet geeft er de voorkeur aan, stilletjes weg te kwijnen. Er bestaat een nauwe relatie tussen liefdesverdriet en tuberculose, althans in de literatuur. De tering, zoals deze ziekte toen nog algemeen genoemd werd, eiste in werkelijkheid ook vele slachtoffers — maar de nauwe band met liefdessmart lijkt mij toch meer een romantisch-literair dan een medisch gegeven.

Uit de overvloed aan materiaal kies ik ook nu weer een paar voorbeelden. Marie zit, lijdend aan de tering, in een gemakkelijke leunstoel bij het venster naar de herfstasters te kijken. De meeste jonge vrouwen die aan deze ziekte lijden, verheugen zich in een bijzondere schoonheid. Geldt dat ook voor Marie? "Helaas neen, lezer! MARIE was niet schoon te noemen. Zelfs, hoewel de koorts harer wangen een' hooger en gloed, haren oogen een levendiger glans mededeelde, zij had ten

hoogste slechts een belangwekkend voorkomen. Kwijning was in hare leden; mathed in hare oogen; zwaarmoedigheid in hare zwakke, maar liefelijke stem". Marie heeft in onze ogen bepaald morbide trekjes: zo laat ze haar zuster voor het slapen gaan haar lievelingslied "Im Grabe ist Ruhe" zingen. Ze blijkt reeds als kind met de dodelijke ziekte geïnfecteerd te zijn: "de zaden eener vreesselijke krankheid waren reeds vroeg in mijn' boezem gestrooid." Zelf is zij toen genezen, maar haar moeder bezweek. Na die "onwillekeurige moedermoord" verlangt zij reeds sterk naar de dood: "Altijd toch was hij rondom mij zwevende, ja mij als kind reeds zoo nabij, dat ik hem streelen kon. Dan riep ik: "Ach moederlief! laat den zwarten dood mij bij u brengen!" Zoo lief had ik hem, toen ik hem nog voor zwart, en de wereld voor licht hield. En heb ik van jongs af de schaduw zijner vleugelen zoo liefgehad, hoe zou ik thans zijne liefelijke verschijning bevende kunnen te moeten zien? . . ."

Later wordt zij verliefd op Eugenius, die haar liefde aanvaardt, maar daarna de voorkeur geeft aan de "darte gloed" van Henriette. Hun verloving lijkt Marie niet te deren, doch dit is maar schijn. Ze blijft er welvarend uitzien omdat "de levendigheid van hare kleur door een nachtelijk sluipkoortsje werd aangevoed". Nog eenmaal ziet zij Eugenius weer, maar dan is zij al stervende. We laten hem nu even aan het woord:

"Met de witte grafbloem op de dunne wangen lag zij daar [. . .] Verg mij niet, dat ik u dien laatsten nacht haars levens beschrijf; wat ik leed, laat zich onder geene woorden brengen. Hier eerst leerde ik, wat ware liefde is. o Een sterfbed is de hoogste leerschool, en onderwijst meer in minuten, dan jaren van rust." Er is sprake van "de teederste blik harer brekende oogen", die even later door Eugenius worden gesloten. Henriette ziet hij daarna nog maar één keer: "Wat was de pracht der zwarte lokken bij de blonde vlecht, die MARIE's bleek gelaat als eene glorie omgaf! Over het geheel, o mijn vriend! wat is aardsche schoonheid bij den glans, die van een bijna verheerlijkt gelaat afstraalt!"¹⁰

Wat in dit verhaal opvalt, is de idealisering van de stervende jonge vrouw. De koorts doet haar wangen gloeien, haar ogen glanzen. Hoewel Marie niet mooi is, raakt haar gewezen minnaar aan haar sterfbed diep onder de indruk van haar "bijna verheerlijkt gelaat". Zowel het doodsverlangen van het meisje zelf als de reactie van Eugenius kan men morbide noemen. De schoonheid die van het verschrikkelijke uitgaat, komt in bijna al dergelijke bijdragen tot uitdrukking. Dat is te beschouwen als een vorm van "zwarte Romantiek", zoals die ook buiten onze grenzen waarneembaar was.¹¹

Het lijden en sterven wordt soms met een zekere wellust beschreven. Dat zien we bijvoorbeeld ook in het gedicht over Minone. Zij is een schone jonge vrouw, die met een veel oudere echtgenoot is gehuwd, een graaf. Op een bal danst ze te veel met een jeugdvriend. Dat zint de graaf niet, er komt een duel van, waarbij hij wordt gedood. Minone is ontroostbaar, en wordt verscheurd door wroeging en smart:

Zoo heb ik haar gekend. Zy heeft niet lang geleden.
Haar vrienden hebben om haar vroege dood gebeden,
En niet vergeefs; zy slaapt — en zy haar ruste zacht!
— Maar 't was een droef gezicht, en wreed om aan te staren:
Een Vrouw zoo lief, zoo schoon, en nog zoo jong van jaren,
Door smart en wroeging omgebracht!¹²

Over wat er na de dood van Marie en Minone met de beide dames gaat gebeuren, wordt geen woord gezegd. Dat is bijna altijd het geval bij dergelijke verhalen en gedichten: noch het

knagend gewormte, noch het leven na de dood komt ter sprake. Vooral dat laatste is verrassend, omdat we vanaf nu vrijwel uitsluitend bijdragen zullen ontmoeten waarin dat eeuwigheidsperspectief wel aanwezig is. Zo vinden we vele bespiegelingen over eeuwigheid en vergankelijkheid, die zelden in het voordeel van het aardse leven uitvallen. Zulke literaire producten zijn doortrokken van christelijke ideeën, die ook in de achttiende eeuwse mortuaire literatuur en daarvoor kunnen worden aangetroffen:

Wat rest ons hier? — Wat kan deze aarde ons geven?

Een donker graf — een handvol zand. —

Maar eeuwigheid en onvergankelijk leven

En hemelrust wacht ons in 't *bet're Land*.

Tot de meest aantrekkelijke kanten van het hiernamaals behoort, naast de door God geboden veiligheid, de hereniging met dierbare overledenen:

Wij zien hen weêr, die Broeders, Zusters, Vrinden,

Weleer aan ons getrouw verpand,

En zalig is 't den knoop weêr aan te binden,

Die eeuwig ons hereent in 't *bet're Land*.¹³

Ook de fysieke aspecten van de dood komen in dergelijke beschouwingen aan de orde. In het gedicht *Op eene begraafplaats buiten de stad* van Petronella Moens, dat, zoals zovele verzen in deze periode, nog stevig in de achttiende-eeuwse traditie staat, tref je daar vele voorbeelden van aan:

Neen! geene ontzetting grijpt mij aan, bij 't stof der dooden,
Dat hier, zoo kalm, zoo vreedzaam rust; —

Neen! 't suizend koeltje, dat hier 't gras der graven kust,
Schijnt mijn gevoel de stem van hen, die de aarde ontvloten.
[. . .]

Het grafbeeld, uit: *Nederlandsche Muzen-Almanak*, Amsterdam 1835

Begraafplaats! veilig oord, dat vaak verlangen wekte!
 'k Eerbiedig 't stof, dat mij omzweeft:
 Hier woelt de ontbinding, die aan de aarde wedergeeft,
 Wat, grootsch bewerktuigd, eens Gods kroost ten sluijer
 strekte.
 [. . .]
 Geen jeugd geldt hier. 't Gewormte knaagt
 Hier aan de borst der teed're maagd,
 Voor wie de bruidskroon reeds, al jub'lend, werd gestrengeld
 [. . .]
 Begraafplaats! voor 't gevoel zoo troostrijk, zoo verkwikkend,
 'k Ben op mijn godlijke afkomst grootsch; —
 Neen! ik behoor niet hier! — geen koude slaap des doods,
 Geen vale ontbinding in de grafkuil baart verschrikking.
 [. . .]
 Neen, heilige akker Gods! de wakende Englen zweven
 Hier om der dooden graven rond:
 Zij vierden, jublend in den schoonsten morgenstond,
 Weleer, bij 's Heilands graf, zijn glorievol herleven.
 Hier wachten ze op 't bazuïngeluid,
 Wen God ons aller graf ontsluit.¹⁴

Met dit gedicht, dat zovele bekende elementen bevat, zijn we de literaire visie op de negentiende-eeuwse werkelijkheid al dicht genaderd. Van een realistische uitbeelding is echter geen sprake; het gaat hier om vaste vormen en ideeën, die — tot op zekere hoogte — ook het sterven van bestaande personen begeleiden.

Dood en werkelijkheid

Het sterven van de groten der aarde heeft altijd aanleiding tot bespiegeling gegeven. Zo ook in deze periode. En welke grootheid heeft dieper zijn stempel op de eerste helft van de negentiende eeuw gedrukt dan Napoleon? De onvoorstelbare macht die hij tijdens zijn leven uitoefende contrasteert wel heel sterk met de bescheiden rol die de dood hem laat spelen: "Een drietal kinderschreên kan daar 's mans rustplaats meten; / Zijn schim maakt geen gerucht, schijnt van 't heelal verge-ten". Vrede en stilte heersen nu alom.

"Vrees niet, ontruste schim, nog steeds met angst beladen!
 Dat ik uw majesteit in 't zwijgend graf kom smaden.
 De lier eens dichters hoont geen schim in 't doodsgebied.
 Het graf mogt t'allen tijd den roem ter vrijplaats strekken.
 Geen nagedachtenis kon ooit vervolgzucht wekken;
 Alleen de waarheid spaart haar niet."

Na een uitvoerige schildering van de licht- en schaduwzijden van Napoleons opmerkelijk karakter volgt de afronding, waarin de evaluatie van zijn persoonlijkheid aan een hogere instantie wordt overgelaten: "Gesloten is zijn graf. God oordeelt: mensch, gezwezen! / Zijn daden en zijn schuld weet Hij alleen te wegen."¹⁵

Wat dichter bij huis is ook een man gestorven, wiens dood vele pennen in beroering bracht: Willem Bilderdijk (1756-1831). Deze romantische dichter en geleerde had tijdens zijn lange leven niet dan verlangend naar zijn dood uitgezien: reeds in 1810 had hij *Afscheid* genomen, en van 1827 dateert de bundel *De Voet in 't Graf*. Van alle poëten uit die periode heeft hij waarschijnlijk het meest over de dood gedicht. En nu is hij eindelijk gestorven: "Daar ligt hij dan, met slappe wieken, / Die nooit verwonnen Amstelzwaan!" roept de jeugdige J.P. Hasebroek uit. Ook hier wordt aan het eind van het vers de blik naar boven gericht:

Titelplaat uit: Gedenkzuil voor W. Bilderdijk, Amsterdam 1833

Rust zacht dan in de moederaarde!
 Rust, aanbeden Zanger, rust!
 En smaak, geland aan hooger kust,
 Een heil, dat u deze aard niet baarde.
 Wij blijven, 't oog op u gerigt,
 Verrukt door uwe Godenzangen,
 Aan 't geen ons van u restte, hangen!
 Vaarwel! de grafsteen drukke u ligt!¹⁶

Bilderdijs dichtende gade Katharina Wilhelmina had al eerder de geest gegeven. Haar dood inspireerde de zestienjarige Beets tot een van zijn eerste in druk verschenen verzen, nog geheel in de stijl van "Hollandsch tweede Vondel" zelf: Treur, treur, o Negental, treurt Heliconiaden! Stelt op een' sombren toon het nokkend lijklied in! Trekt uit het starrenkleed, rukt af die feestsieraden! Gij hebt een Priesteres te min!

De dichter klaagt dat de "gorgel" van "Neêrlands Sapho" nu voor eeuwig is "toegewrongen", en hij vraagt zich vertwijfeld af:

Had, Dood! had dan deze aard' voor u geen offers over,
 Veel meer den nekslag van uw' gruwbreu zeissen waard?
 En waarom dan, o wreed, ontzachlijk Menschenroover!
 Verdiensten niet gespaard!¹⁷

DE VOET IN 'T GRAF.

JONGSTE GEDICHTEN

VAN

Mr WILLEM BILDERDIJK.

*Създанъ е въ свѣтъ и въ свѣтъ
блгоу юго въ свѣтъ, въ свѣтъ въ свѣтъ.
СОФРОКА.*

TE ROTTERDAM,

BY A. F. H. SMIT.

MDCCCXXVII.

Titelpagina van W. Bilderdijk, *De voet in 't graf*, Rotterdam 1827

Meer naderbij nog komt de dood wanneer hij het huis van vrienden of bekenden bezoekt. De politieke ontwikkelingen weerspiegelen zich in verzen als het volgende, geschreven tot troost van een vader die een als vrijwillig Jager tegen de Belgen uitgetrokken zoon moest verliezen:

Neêrlands feestlied mengde zich
In de lijkklagt om den dappren,
Die met glorie Neêrlands vlag
Voor zijn brekend oog zag wappren.¹⁸

Anderen vervaardigen rouwzangen op het overlijden van de echtgenote van een vriend: "Van waar, mijn vriend! die tranenvloed", de betreurde verblijft immers in de hemel? "Wel-aan dan; moedig 't hoofd omhoog, / Wisch weg dien traan van wang en oog".¹⁹

De grote kindersterfte liet ook in de literatuur zijn sporen na. Almanakken staan vol verzen als: *Aan twee diepbedroefde ouders, bij den dood van hun eenig kindje*. De ouders moeten niet denken dat het leed aan de deur van de dichter voorbij is gegaan: "Gun dat een vader u met rouwbeklag ontmoet, / Die vijfmaal 't kindergraf voor eigen kroost moest delven".²⁰ In een ander gedicht van dit type heet het:

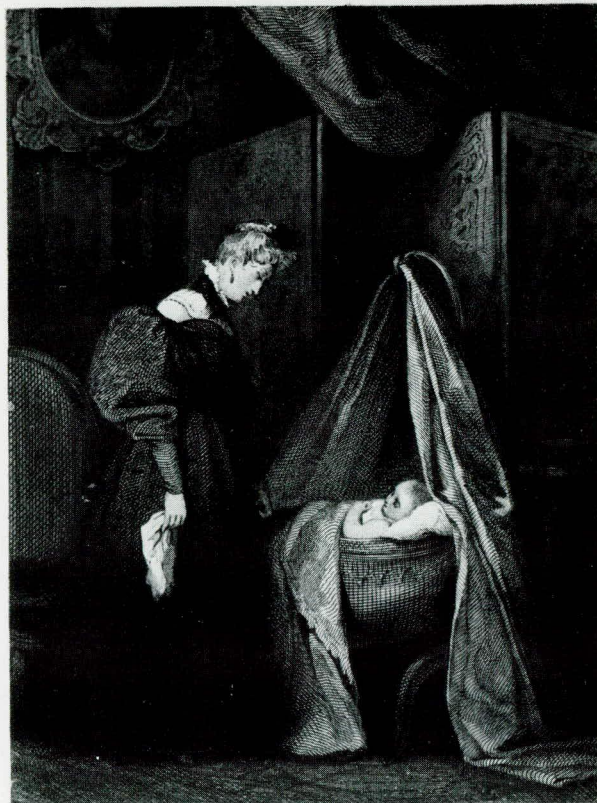
'k Lijde aan de eigen smart; de windvlaag
Heeft ook door mijn hof gewaaid;
De eigen zeis heeft uit mijn planten
Ook een telgje weggemaaid.²¹

Na het betuigen van diep medeleven volgt de troost, die altijd hetzelfde karakter draagt: "Staar dan op 't wiegje niet, o treurend oudrenpaar! / Hef de oogen naar omhoog; uw lieveling is daar."²²

Dan zijn er tenslotte de bijdragen waarin de dichter een overlijden in de eigen kring betreurt: echtgenote, ouders, broeders, zusters, kinderen of kleinkinderen. Het is opmerkelijk hoe rijk dit genre vertegenwoordigd is; het lijkt wel of velen pas dichter worden wanneer de dood hun huis heeft bezocht. De namen van dergelijke auteurs komen we dan ook zelden meer dan eenmaal tegen. Eigenaardig ook is de (niet door allen gevolgde) gewoonte om de overledene met naam en toenaam te vermelden: *Lijkzang op mijne moeder Maria Schouten, geboren Boet, Overleden te Dordrecht, 30 Maart 1836*.²³ Men tracht zichzelf op dezelfde wijze te troosten als dat door anderen werd gedaan: "Ik zal met luid gekrijt niet op haar grafzerk treuren, / Maar vaak een hopen oog ten blaauwen hemel beuren."²⁴ In de slotstrofe is dan meestal sprake van de eeuwige zaligheid die de overledene heeft verworven, en het verlangen naar hereniging.

Zelfs wanneer het leed zo dichtbij is gekomen, blijft men zich nog van vaste literaire vormen bedienen. Als voorbeeld een aantal strofen uit *Goeden nacht aan mijn zoontje* van Bernard ter Haar:

De weduwe Hilda, uit: *Tesselschade Jaarboekje*, Amsterdam 1840

o Schoone en teedre bloem, pas door mijn' krans geweven!
 Wat vielt gij vroeg van 't hoofd der ouders af!
 Wat bloedde ons 't hart, toen 't u moest wedergeven!
 Wat vreugde stierf en zonk met u in 't graf!
 [...]
 Als weêr de storm huilt door het kerkhofloover,
 Of fluit door 't spichtig gras, dat langs de zerken schiet,
 Dan stuiv' de sneeuw uw mulle grafterp over:
 Het stoort uw sluimring niet.
 [...]
 Wat ween ik, of de dood ons alles kon ontrooven?
 God gaf ons 't kind, maar vroeg ons d'Engel af;
 Die steeg klapwiekend op naar boven,
 En 't kleed, van de aard' geleend, dat borgen wij in 't graf.²⁵

De stervende bloem, de stormwind op het kerkhof, de ziel van het kind die klapwiekend omhoog stijgt, het zijn allemaal vertrouwde elementen, die in een lange traditie staan, en waaraan hieronder nog enige aandacht zal worden besteed. Het enige aanwijsbare verschil met het proza en de poëzie die in een vorige paragraaf ter sprake kwam is het ontbreken van macabere aspecten als de vale ontbinding of het knagend gewormte. Dat zijn literaire motieven die, nu het om bestaande personen gaat, vaak met naam en toenaam genoemd, een wat al te realistische benadering van het onderwerp zouden bewerkstelligen, hetgeen in deze periode, althans in onze almanakken, zeker niet de bedoeling is.

Andere aspecten

Omdat we in dit overzicht als leidraad het steeds dichterbij komen van de dood hebben gekozen, moesten andere aspecten buiten beschouwing blijven. Dat is jammer. Vandaar dat er in deze paragraaf nog enkele worden aangestipt. Allereerst is er de kloof die in de negentiende-eeuwse samenleving gaapte tussen rijk en arm, en die zich ook in de literatuur manifesteert. Hoewel de opvatting dat allen voor de dood gelijk zijn, ook in deze periode algemeen is, vormt het steeds benadruken daarvan een aanwijzing dat de feitelijke situatie anders ligt. Ik doel daarmee op het onderscheid tussen praal- en masagraven op de negentiende-eeuwse kerkhoven en begraafplaatsen. Ook hiertegen wordt in de literatuur verzet aangetekend; de afkeer van trotse erezuilen is algemeen. De rijke wordt voorgehouden dat er belangrijker dingen zijn dan een fraaie grafzerk, al komt de motivatie van die opvatting bij ons nogal vreemd over:

Wat wenscht ge een tombe op uw gebeent',
 o Rijke! — weer de ellend! —
 Een arme, die uwe asch beweent,
 Is 't schoonste monument.²⁶

In het gedicht *Moedervreugd* van J.P. Hasebroek houdt een arme moeder haar dode kind blij tegen zich aangedrukt, omdat de beproevingen van de kleine voorgoed voorbij zijn. Er valt niets meer te klagen: "Des armen lijkzang klinkt als 't wiegelied des rijken. / Rust zacht, mijn kind, rust zacht!"²⁷ De symboliek van de verwelkte bloem, de rups en de vlinder, wordt in deze periode voortgezet, net zoals de aloude parallelie van dood en jaargetijde: er kan vrijwel geen winter ter sprake komen of hij doet de auteur aan de dood denken, terwijl de lente steeds het beeld van de wederopstanding oproept. Ook het nacht- en slaapmotief blijven zich manifesteren. Het beeld van maan en sterren vinden we minder vaak terug; slechts eenmaal werd "de morgenster der hoop" als een verwijzing naar de jongste dag aangetroffen.²⁸

De weduwe Mina, uit: *Aurora*, 's-Gravenhage 1841

Van het kerkhofdecor hebben we in het voorafgaande nu en dan een glimp kunnen opvangen. In de meeste gevallen wordt de dodenakker gestoffeerd met treurwilgen of lijkcypressen: Ziet gij dien wilg met treurig hangend lover? De najaarswinden zweepen 't dorrend blad. Ziet gij dien wilg? — Helaas! hij buigt zich over Het graf, dat al mijn zaligheid bevat.

o Wand'laar, gij, die Emma's grafsteê nadert,
 Als weêr de lente aan de aard heur schatten biedt,
 En Filomele treurt in dicht gebladert',
 o Stoor de rust der sluimerende niet!²⁹

Het verbod om doden nog langer in kerken te begraven wordt slechts zo nu en dan in de literatuur zichtbaar. In *Het ouderlijk graf*, *Aan mijne kinderen* houdt de dichter zijn kroost voor dat zijn eigen ouders en hun moeder samen rusten in "t eerbiedvergend kerkgewelf". Hij wil de kleinen daar nu niet heenvoeren ("Gij zoudt u zorgeloos daar vermaken, — / Ligt dart'len op den lijksteen zelf!"), maar later moeten ze die gewijde plek zeker bezoeken: "Dan sluimert mooglijk ook uw Vader / In het van daar verwijderd graf." Vader mag dus niet meer in de kerk begraven worden; hij doet zijn kinderen de volgende suggestie aan de hand: "Ach! gaat dan ook eens naar den heuvel, / Die 't Vaderlijk gebeente dekt; / Wordt daar, bij 't denkbeeld zijner liefde, / Nog meer tot goeddoen opgewekt."³⁰

Besluit

Zo hebben we dan in onze almanakken de dood gevolgd op zijn weg vanuit vroegere tijden of verre streken naar de dagelijkse werkelijkheid van de negentiende eeuw. Hij heeft zich in zoveel verschillende gedaanten voorgedaan dat het onmogelijk is een scherpomlijnd portret van hem te tekenen. Algemene conclusies zijn niet te trekken: die zouden het veelvormige materiaal alleen maar geweld aan doen. Maar misschien zijn er toch twee polen aan te geven waartussen de dood zich in deze periode beweegt. Aan de ene kant is er die van de romantische verbeelding, waar het bloederige, het gruwelijke niet wordt geschuwd, waar de liefde een belangrijke rol speelt — vaak samen met doodsverlangen — en waar het eeuwigheidsperspectief ontbreekt. Lijnrecht daartegenover staat de sterk christelijk georiënteerde reactie op het overlijden van bestaande personen: de mens wordt verlost uit het aardse trandental en wordt opgenomen in het rijk der hemelen, waar later hereniging met dierbaren mogelijk zal zijn; men wordt niet geacht naar de dood te verlangen, maar als hij zich aandient moet men hem ook niet vervloeken, doch blijmoedig aanvaarden. Soms is er sprake van een synthese: gelieven, voor wie op aarde geen geluk is weggelegd, verlangen naar de dood om in het hiernamaals voor altijd verenigd te worden.

Het graag vertoeven op kerkhoven, zoals dat ook al voorkwam in de mortuaire literatuur van de achttiende eeuw, wordt ook in deze periode veelvuldig aangetroffen. De doodsymboliek, het kerkhofdecor en het gehele motievencomplex dat daarmee samenhangt blijken ook in de eerste helft van de negentiende eeuw tot uitdrukking te komen. Is er dan helemaal niets nieuws onder de zon? Misschien toch wel. De nachtuil blijft krassen, het gewormte blijft knagen, maar er zijn andere macabere elementen aan de doodsheleving toegevoegd: met liefdevolle belangstelling buigt men zich ver het ziekteproces van de toringachtige jonge vrouw, die wegwijkt vanwege een onbeantwoorde liefde of een hevig schuldgevoel. De grafbloem die zich op haar kaken begint af te tekenen, nadat het nachtelijk sluipkoortsje zijn werk heeft gedaan, ontgaat de oplettende beschouwer niet. Ook al brengt men haar sterven nog zo nadrukkelijk met de hemelse vrede in verband, de schoonheid die voor de negentiende-eeuwer kenmerkend van het verschrikkelijke uitgaat, kan ons niet verborgen blijven. Men lijdt onder de slachting die de dood, zonder aanzien des persoons, onder de bevolking aanricht, men bedient zich van vaste vormen om de dreiging te bezweren, maar men beleeft er tegelijkertijd een nauwelijks verholten genoegen aan.

Noten

- 1 Zie hiervoor: Van Zonneveld, "Nederlandse literaire almanakken 1830-1840", in: *Forum der Letteren* 20 (1979), nr 2, 162-176. In dit artikel wordt geciteerd uit: *Almanak voor het Schoone en Goede* (ASG), *Nederlandsche Muzen-Almanak* (NMA), *Nederlandsche Volks-Almanak* (NVA) en *Tesselschade* (T).
- 2 Zie hiervoor het artikel van M. Thijs in deze catalogus, en de daar opgegeven literatuur.
- 3 Zie hiervoor: S.F. Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance*, Assen 1969.
- 4 Voor een nadere kennismaking met deze periode: E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940*, Amsterdam/Brussel 1976, 7-124, en de daar opgegeven literatuur.
- 5 D. Dorbeck Tz., in: ASG 1840, 121-124
- 6 H. Vinkeles, "Dobozi. Ballade". Het Hongaars van Kolosky gevolgd.", in: ASG 1840, 98-107

- 7 C.G. Withuys, "Walheide". Naar het Hoogd. van Körner," in: ASG 1835, 140-150
- 8 D. Dorbeck Tz., "De echtbreuk. Een Kennemersch volksverhaal. 1004.", in: NVA 1840, 36-47
- 9 A.C.W. Staring, "De doodendans. Een sprookje.", in: ASG 1833, 46-52
- 10 "Marie. Eene herinnering van Elize ***.", in: ASG 1837, 79-118
- 11 Zie hiervoor: Mario Praz, *The Romantic Agony*, London 1951²
- 12 Nicolaas Beets, "Minone", in: T 1838, 1-9
- 13 W.H. Warnsinck, "Het betere Land. Reislied.", in: ASG 1832, 3-5
- 14 NMA 1840, 110-114
- 15 Cornelis Looijen, "Bonaparte. Naar het Fransch van A. de la Martine.", in: NVA 9, 22-29
- 16 J.P. Hasebroek, "Bij den dood van Mr. W. Bilderdijk.", in: NMA 1833, 163-167
- 17 "Ter Nagedachtenisse van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk, geboren Schweickhardt.", in: NMA 1831, 261-264
- 18 Jan Bierman, Jr, "Aan den heer M. Westerman, na de beschouwing der beeldtenis van wijlen ZED's zoon, J.C. Westerman, als vrijwillige Koninklijk Jager, op den 12den Augustus 1831, onder de wallen van Leuven den Heldendood gestorven.", in: NMA 1834, 135-137
- 19 E.L. Glinderman, "Rouwzang aan mijn waarden vriend R.R.M., bij 't verlies van zijne dierbare echtgenoot.", in: NMA 1833, 197-201
- 20 Robidé van der Aa, in: NVA 1837, 4-6
- 21 D.A.J. Troulja, "Bij den dood van een negenjarig meisje.", in: NMA 1831, 112-116
- 22 Zie noot 20.
- 23 Jan Schouten, in: NMA 1837, 125-128
- 24 L.J.A.T. . . S., "Sonnetten bij den dood van mijne moeder.", in: ASG 1839, 172-175
- 25 ASG 1838, 117-121
- 26 C.G. Withuys, "Het grafbeeld.", in: NMA 1835, 239-242
- 27 NMA 1837, 240-245
- 28 Zie noot 14.
- 29 A.W. Engelen, "Emma.", in: NMA 1834, 182-183
- 30 A. Modderman, in: NMA 1831, 92-100

Spelen op het kerkhof

A. Dirkse-Balhan

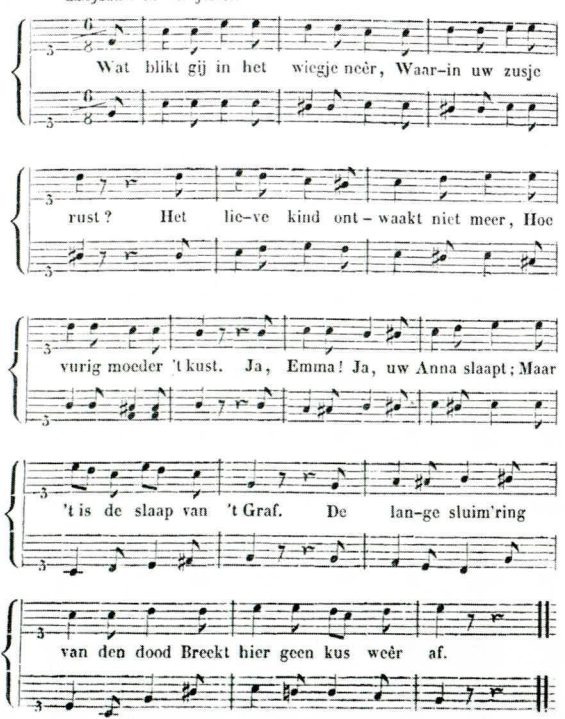
Over de dood in boeken voor kinderen,

ca 1780-1880

No. 2.

AAN EMMA.

Lanzzaam en met gevoel.

Wat blikkij in het wiegje neêr, Waar-in uw zusje
rust? Het lie-ve kind ont-waakt niet meer, Hoe
vurig moeder 't kust. Ja, Emma! Ja, uw Anna slaapt; Maar
't is de slaap van 't Graf. De lan-ge sluim'ring
van den dood Breekt hier geen kus weêr af.

15

2.

Maar, meisje! 't koud en zielloos rif,
Dat gij voor oogen ziet,
Dat ras in 't graf tot stof verteert,
Dat is uw zusje niet.
Dat lijke, door de pijn misvormd,
Vermagerd door het leed,
Was van haar reiner, beter deel
Alleen het stoffijk kleed.

3.

Maar ziet gij 's nachts den Hemel aan,
Gehuld in sterrenglans,
Denk dan: daar boven, bij den Heer,
Daar leeft mijn zusje thans.
Daar smaakt ze, als elk gehoorzaam kind,
In onverwelk're jeugd,
Een vreugde met geen leed vermengd:
De zaal'ge Hemelvreugd.

4.

Van daar roept zij u liefdrijk toe:
»Wees, Emma! altijd zoet;
»Volbreng met vreugd der ouden wil;
»Wees jegens ieder goed;
»Betracht de lessen, die ge ontvangt;
»Leer vlijtig, leef tevreên;
»Dan smaakt gij, als gij de aard verlaat,
»Ook Hemelzaligheên!"

De schooljeugd – zij vindt haar genoegens
Op 't kerkhof als overal –
Loopt saam: er wordt begraven,
Dat is een aardig geval!

Zij komen nieuwsgierig, en kijken
En keuven met elkaâr.
Zij klimmen op 't hek van het kerkhof
En duikelen over de baar.

Zij peilen den gapenden grafkuil
Met onbezorgden zin,
De een zegt: Het is een diepert!
En de ander: Durf jij er in?

P.A. de Génestet¹

Muziek en tekst uit W. Bouwmeester, Verzameling
van zangstukjes voor de jeugd, Dordrecht 1844
De verwevenheid van leven en dood in het dagelijks
bestaan

Wie in boeken voor kinderen uit de periode 1780-1880 speurt
naar "de dood", komt voortdurend voorbeelden tegen van de
verwevenheid van leven en dood in het dagelijks bestaan. Het
is dan ook onvoldoende om de dood uitsluitend als literair
thema te behandelen. In een historisch perspectief (dat in
geen enkel opzicht volledig kan zijn) zal geprobeerd worden
iets te laten zien van de wijze waarop de dood in het kinderle-
ven gefunctioneerd heeft. Hier komen de sterftecijfers aan de
orde, de pedagogische opvattingen en de gebruiken rond de
dood voorzover kinderen daarbij betrokken waren. Zoveel

mogelijk dienen citaten uit kinderboeken hierbij als illustratie. In het tweede gedeelte worden dezelfde teksten uit literair-historisch standpunt beschouwd. Er wordt aandacht besteed aan lijkklachten en spookverhalen en aan een paar veel voorkomende motieven: de grafgevoeligheid, de wees en het verband tussen dood en deugd.

Het uitgangspunt vormen ca 150 kinderboeken die behoren tot de collectie van de Openbare Leeszaal te Amsterdam. Deze vrij willekeurige keuze is aangevuld met gegevens uit het (weinige) onderzoek dat op dit terrein eerder verricht is.² Spreekjes, historische verhalen, schoolboeken en stichtelijke werkjes zijn buiten beschouwing gebleven. Bovendien is gezocht naar oorspronkelijk Nederlands werk; een uitzondering is gemaakt voor J.J.A. Goeverneur, wiens doorgaans vertaalde en bewerkte kinderuitgaven zozeer zijn eigen stempel dragen en daarbij zo populair geweest zijn dat zij hier niet kunnen worden gemist. Hierdoor is mogelijk het totaalbeeld wat vertekend. Ik heb de indruk, dat uit het Engels of Duits vertaald werk voor kinderen wél de sensationele en griezelige elementen bezit die aan het Nederlandse kinderboek, althans naar mijn bevindingen, vrijwel ontbreken. Voor een diepgaande oriëntatie ten aanzien van de datering, de oorspronkelijkheid, de auteurs en de oplagen van de (vaak anonieme en jaartal-loze) uitgaven voor kinderen ontbrak mij de tijd en was ook het bestaande onderzoek van anderen niet toereikend.

In deze periode is de ontwikkeling in de kinderliteratuur erg ongelijkmatig.³ Naast vernieuwers treden steeds weer nieuwe

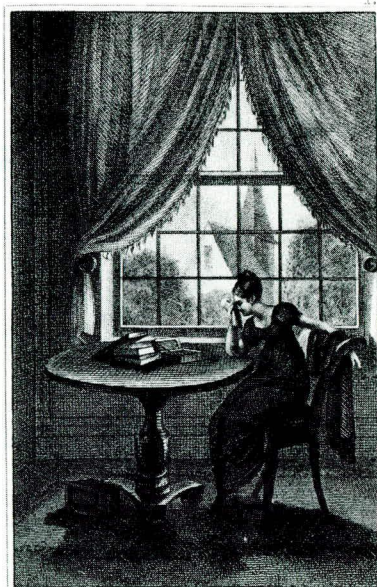
Mietjes lijkklagt, uit: Gedichtjes voor de Nederlandsche jeugd, 's-Gravenhage 1829
Het kind dat boeken bezit en leest, behoort tot de welgestelde burgerij

14

MIETJES LIJKKLAGT
BIJ DEN DOOD
HARER MOEDER.

Mijn lieve moeder is gestorven!
'k Heb haar niet meer! —
De tranen vloeijen langs mijn wangen
Gestadig neer.

Wat was zij goed; die lieve moeder!
Wie minde mij,
Met zulk een hartelijke liefde,
Zoo teer als zij?

BI 14.
En heeft men haar naar 't graf gedragen
In gindsche kerk...

auteurs op die werken in de trant van Van Alphen; allerlei richtingen bestaan rustig naast elkaar. Ik ben hier dan ook niet tot periodisering overgegaan. Het publiek waarvoor de kinderboeken bestemd geweest zijn, is aan de hand van titels (*Dichterlijke verscheidenheden voor jonge lieden uit den beschaafden stand*) en voorberichten duidelijk te omschrijven: het kind uit de goed gesitueerde en "redelijke" burgerij.

De dood als realiteit

In de 19de eeuw overlijdt meer dan 30% van de borelingen vóór het vierde jaar; daarna treft de sterfte alle leeftijden in gelijke mate. Ca 30% van het totaal bereikt de vijfenzestig jaar (nu ruim 75%).⁴ Kinderen hebben daar direct mee te maken. Zij hebben een grote kans een vriendje, een zus of broer of hun moeder (in het kraambed) te verliezen. Daarbij trekken grootouders bij hun kinderen en kleinkinderen in en wachten de dood onder hun dak af.

Ook buiten de familiekring worden zij gemakkelijk met de dood geconfronteerd. Zolang er in de kerk begraven wordt (het officiële verbod dateert van 1827), komen zij bij hun kerkgang altijd wel langs een paar open graven. Van de graf-lucht in de kerk wordt geregeld melding gemaakt. Openbare terechtstellingen — meestal de galg — komen tot 1854 regelmatig voor. Ook kinderen kunnen ter dood veroordeeld worden. Pas in 1870 wordt de doodstraf afgeschaft; pas in 1905 wordt een aparte bestraffing van kinderen bij de wet geregeld.

De dood in de opvoeding

De vroegere opvoeders gaan de dood niet uit de weg. De doopsgezinde predikant A. Hulshoff, in de tweede helft der 18de eeuw bekend als een vrij progressief pedagoog, raadt aan kinderen af en toe een lijk te laten zien om hen er daardoor des te ernstiger aan te herinneren wat hen ook zelf te wachten

staat.⁵ Het met een kind bijwonen van een terechtstelling wordt, behalve als uitstapje, ook beschouwd als pedagogisch middel. In *Lektuur voor de jeugd*⁶ lezen we over een jongetje dat met zijn vader naar een onthoofding gaat:

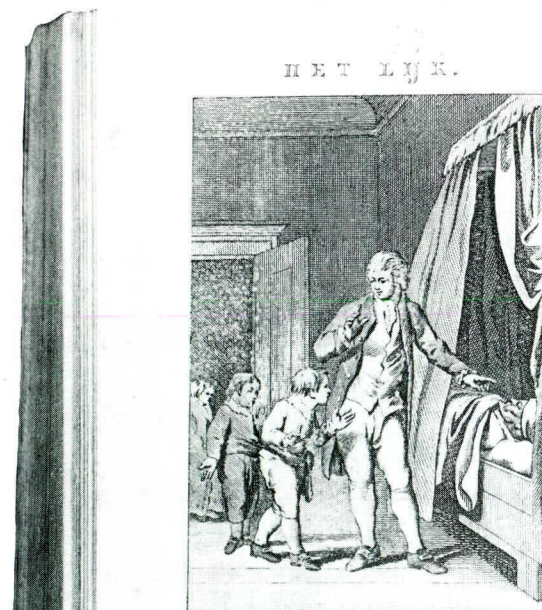
"... Daar zwaait op 's rechters hoog bevel,
Het zwaard. — Hij is niet meer.
En in dat vreeslijk oogenblik
Wordt een gegil gehoord;
't Was van den knaap, wiens teeder hart
Door 't schouwspel was doorboord."

Waarna 't kind wordt voorgehouden dus nooit van het pad der deugd af te wijken. De dood wordt *gebruikt*: als memento mori, als dreigement bij ongehoorzaamheid en in het algemeen als aansporing tot godsdienstigheid en deugdzzaamheid.

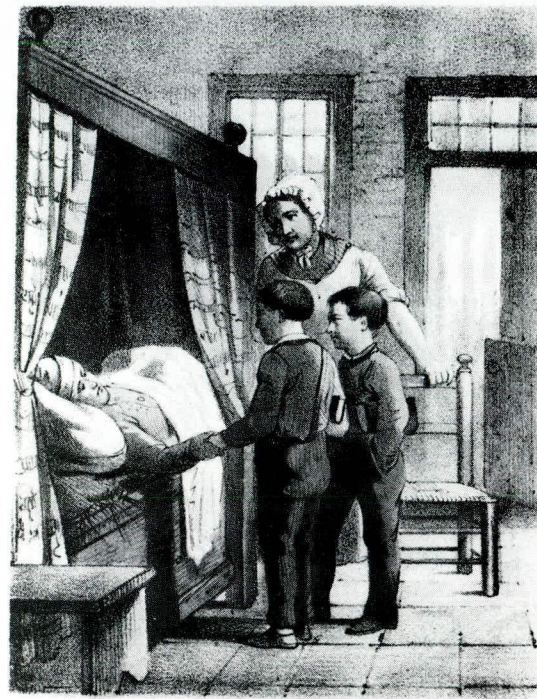
Daarnaast stelt de "verlichte" opvoeder zich ten doel angst bij kinderen tegen te gaan; de middelen daartoe zijn "kennis" en "zelfbeheersing". Aan het eind van de 18de eeuw is het opvoedingsideaal: "Kinderen moeten niet bang zijn in het donker! geen angst voor spoken hebben! kalm blijven bij de aanschouwing van een lijk. Door gewenning overwint men alles: de huivering voor een geprepareerd geraamte, voor spinnekoppen, voor onweer!"⁷ Met dit doel schrijft Van Alphen zijn later vaak gewraakte vers *Het Lijk* (Kleine gedichten voor kinderen, 1778⁸). Typisch voor Van Alphen is de gevoelige religiositeit waarmee hij op de kindervrees inspeelt;

"Mijn lieve kinders schrikt dan niet,
Wanneer gij doode menschen ziet;
Zoudt gij voor lijken beven?
Zegt liever vrolijk — deze man,
Die hier niet zien of hooren kan,
Mag in den hemel leven."

Het lijk, uit: H. van Alphen, Kleine gedichten voor kinderen, Utrecht 1787

Mijn lieve kinders, schrikt tog niet,
Wanneer gij doode menschen ziet;

WAARHEID EN LOGEN

Twee kinderen bij een sterfbed, uit: Almanak voor de jeugd, 1856

Tegen het eind van de 19de eeuw zijn deze pedagogische opvattingen aan het veranderen. Meent de 18de-eeuwer nog, dat dezelfde denkmethode die hij voor zichzelf van waarde acht, ongewijzigd voor zijn kinderen bruikbaar is — rond 1900 is de afstand tussen de volwassene en het kind daarvoor te groot geworden. Het kind wordt niet meer bang gemaakt met de dood en het wordt ook niet meer gehard tegen de dood. De dood is "onkinderlijk" geworden en verdwijnt geleidelijk zo ver mogelijk uit zijn gezichtsveld. Het kind wordt "geïnfantiliseerd."⁹ In 1880 — hier einddatum — is dit proces nog niet voltooid, maar de aanzetten zijn wel zichtbaar.

Het kind en de gebruiken rond de dood

Men acht het nog volstrekt natuurlijk een kind te betrekken bij alle gebeurtenissen rond sterven, begraven en rouwen. Bij een sterfbed waken en bidden ook kinderen. Nadert het einde, dan neemt de stervende van iedereen, jong en oud, afscheid. Zo vraagt kleine Marie uit Goeverneurs *Kinderleven* (1879) "naar papa, naar Lotje, naar Karel en Line; ook de kleine Reinoud moet aan haar bedje komen. (...) Vervolgens vraagt zij naar haar duifje, dat zij vriendelijk aait en streelt." De dode wordt thuis opgebaard. Ook kinderen houden dan de wacht: "Naauwelijks was de knaap alleen, of hij dacht aan het lijk van zijne grootmoeder, hetwelk in een klein nevenvertrekje, in de kist, op houten schragen stond, en slechts door eene losse deur van hem was afgescheiden." (T. van Spall, *Geschenk voor kinderen*, ca 1840) Een rijk meisje wordt opgebaard in een "zaal" van het ouderlijk huis, behangen met sneeuwwit linnen, overal lentebloemen en roosjes en in een zilveren kandelaar één brandende kaars.

"Zwart fluweelen kussens glansen —
(...)

Onder palmen, zilverkransen,
Slaapt een hemelsch, doodsbleek kind."

(J.J.L. ten Kate, *Bemint elkander*, 1850)

KLAGT
VAN DEN
KLEINEN WILLEM.

Ach! mijn zusjen is gestorven, bl. 15.

KLAGT
VANDEN
KLEINEN WILLEM.

Ach! mijn zusjen is gestorven, bl. 15.

Na enkele dagen volgt de begrafenis, in *Vertellingen voor kinderen uit den beschaafden stand* (1847) als volgt beschreven:

"Alles in huis was in rouw, vele vrienden en vriendinnen waren vergaderd, en de doffe tonen des doods klonken mij tegemoet; alles zweeg of fluisterde zacht." Het sterfhuis is behangen met zwarte stof, ook de vloer is ermee bedekt. Jonge meisjes krijgen in de kist een ruikertje in de hand, symbool van de onschuld, en een kransje van roosmarijn op het hoofd; vriendinnetjes zorgen daarvoor. Lijkkistjes van jonge kinderen worden door één persoon onder de arm gedragen. Bij oudere kinderen wordt de kist aan een stok door twee dragers meegevoerd of wordt een rouwslede gebruikt. Soms beschikt men over een lijkkoe.

In de *Vertellingen* lezen we: "De lijkkoe wachtte voor de deur. Op een gegeven teken ging zij voort. Volgens het gebruik bij ons ter stede gingen vier meisjes, die vroeger speelmakers van Jenny geweest waren, met langzame schreden nevens het lijk, in hare handen ieder een wit lint houdende, dat aan de koe vastgebonden was." Uit deze en andere vermeldingen blijkt dat kameraadjes van een gestorven kind een functie vervullen bij het begraven. In begrafenisstoeten gaan altijd, ook als de dode geen kind is, kinderen voorop, de jongste aan de spits.

Het dragen van rouwkleren is algemeen. Zelfs een peuter van twee jaar gaat bij een sterfgeval voor langere tijd in het zwart. Bij P.J. Andriessen (*Langs doornen en distelen*, 1874) lezen we hierover: "En gaan we nu in den rouw, zooals andere kinderen, als hun papa gestorven is?" vroeg Bertha. "Ik denk het wel," antwoordde ik. "Wat zal ik er raar uitzien met dat zwarte goed," zeide zij. (. . .) Camilla stond de rouw allerliefst bij haar bleek gezichtje; de donkere, levendige Bertha zag er wel goed mee uit, doch niet zoo intressant als haar zusje — den jongens stond de rouw natuurlijk leelijk: een vlugge, vroolijke knaap in 't zwart — het is een doodgraver in een fraaijen bloementuin, een kraai onder veelkleurige vogels."

De dood in speelgoed en spel

Twee van de meest geliefkoosde kinderspelen zijn "een bruiloft of een lijkstatie te vertoonen."¹⁰ Een beschrijving van kinderspel rond 1850 laat ons kinderen zien "lopende onder het geroep van "Bom-bam, Bom-bam" en quasi huilende in een lange rij achter elkander aan, waarbij de bovenrokken der meisjes de zoogenaamde regenspreijen (zwarte doodsluijers) vervangen." Goeverneur beschrijft een dergelijke stoet in het verhaal *Vogeltjes begrafenis* (in *Bij Saartje*, ca 1875): "En daar heeft Joost een zwart zijden boezelaar van grootmoeder omgehangen, om er uit te zien als een doodbidder, en heeft een schop genomen en is voorop gegaan. Vervolgens kwam Juultje: die had het doode vogeltje in haar schort; en toen kwam kleine Net, die nog een beetje huilde; en twee buurkinderen zijn ook nog gekomen en even bedroefd geweest, alsof 't hun eigen vogeltje was, dat begraven moest worden." Voor de meer gegoede kinderen zijn er pakjes in de handel voor "leedaanzeggertje" of "doodgravertje" met tressen en hoofdedkels. Ook worden er kort na de Franse Revolutie speelgoed-guillotines verkocht met poppetjes waarvan de kop kan worden afgehakt, en dan weer teruggezet.

Klagt van den kleinen Willem, uit: H. van Alphen,
Kleine gedichten voor kinderen, Utrecht 1787
De dode wordt thuis opgebaard

Gemoderniseerde versie van Willems klacht uitgegeven in Utrecht 1821

Vogeltjes begrafenis, uit: J.J.A. Goeverneur, Bij Saartje, Groningen ca 1875

Intermezzo: De kindercourant

De Kindercourant (vanaf 1852; ik zag de eerste drie jaargangen) kan zowel dienen als bewijs voor de verwevenheid van de dood en het dagelijks leven, als ook voor de vanzelfsprekendheid van het thema dood in lectuur voor kinderen. De krant verschijnt wekelijks, commentarieert nieuws, publiceert (historische) verhalen, verzen, raadsels, allerlei knip-kleur- en knutselwerk en is verlucht met gravures van de Haagse Houtsneeschool. In de rubriek *Voorstellen ter oplossing* treft men bijvoorbeeld een "grafschrift in geheimtaal" aan, of een raadsel als dit: "Na de kindermoord door Herodes bevolen, werden al de lijkjes bij elkander begraven. Toen nu later dat graf werd geruimd, kwamen er uit de aarde witte en zwarte beenderen. Wie weet nu te zeggen of de witte van de meisjes of van de jongens waren?" De oplossing wordt niet gegeven. De steeds anonieme redactie rekent het ook tot haar taak om wat wij zouden noemen het rouwproces, te begeleiden. "Ik wil tot u spreken over hetgeen kinderen hebben te bedenken en te doen, wanneer zij Vader of Moeder door den dood verliezen. Luister aandachtig. De kinderen moeten:

1. Dat verlies betreuren.
2. Met dankbaarheid aan het genotene goede denken.
3. Vergeving vragen voor het verdriet, dat zij den afgestorvene hebben aangedaan.
4. Goede voornemens opvatten.
5. Hun toekomstig lot Gode aanbevelen."

Waarna elk punt uitvoerig wordt toegelicht. Zo staat onder 2: "Als de ouders dood zijn, mag en moet het kind ook niet meer denken aan de fouten der ouders. Hij denke liever om zijne eigene fouten."

Onder 4 leest men: "Leef zóó, dat God u genadiglijk opneme

KLAGT
VANDEN
KLEINEN WILLEM.

Ach! mijn zusje is gestorven, bl. 15.

Het doode vinkje, uit: *Gedichtjes voor de Nederlandsche jeugd*, 's-Gravenhage 1829

in den Hemel, en daar terug brenge bij Vader en Moeder." Wat hier wordt geformuleerd, is in de kinderliteratuur herhaaldelijk terug te vinden.

De dood literair-historisch beschouwd

Lijkklachten

Verzen met als titel "Klagt bij den dood van. . ." komen bij Van Alphen en latere kinderdichters voor tot ca 1860 toe. In de kinderliteratuur betreffen zij vrijwel altijd sterfgevallen in de nauwe familiekring: naaste verwanten of geliefde huisdieren. Geen vaders evenwel: misschien zijn zij als gezinshoofd en kostwinner te respectabel voor tranenrijke verzen. De lijkklacht is een al in de Oudheid bekende vorm van funeraire poëzie.¹¹ Het is heel opmerkelijk te zien hoe deze zich in 19de eeuwse kinderboeken weet te handhaven: de strakke opbouw is onveranderd aanwezig: klacht, lofprijzing van de gestorvene en troost (in oude poëtica's *luctus*, *laudatio* en *consolatio* genoemd). Ondanks de vele mogelijke variaties blijft de grondvorm steeds herkenbaar. Enkele voorbeelden.

De klacht

"Koud en kil lag zij daar neder;
Niets bewoog zich van haar leên.
"Ach!" riep Jantje, "lieve zusje,
Dat ik bij uw bedje ween.
Morgen gaat gij in een kistje,
En dan daalt gij in het graf;
Dan kan ik u niet meer kussen,
Ach! dan zijt gij van mij af."

(Jantje bij het lijk van zijn zusje, uit: *Gedichtjes voor de lieve Jeugd*, 1860)

De lofprijzing

"Wat was zij goed; die lieve moeder!

Wie minde mij,

Met zulk een hartelijke liefde,

Zoo teer als zij?"

(Mietjes lijkklagt bij den dood harer moeder, uit: *Gedichtjes voor de Nederlandsche jeugd*, 1821)

De troost bestaat altijd uit de gedachte aan het voortbestaan van de ziel in de hemel en aan het toekomstig weerzien. Dit komt overeen met wat de volwassen literatuur aan troost te bieden heeft. Terwijl daar de hemelse hereniging een erotische, mystieke of eschatologische kleur heeft, staat daarentegen in de kinderliteratuur het verband met de deugd centraal: niemand komt de hemel in, als hij die niet eerst verdiend heeft. Zo maakt Klaartje met God deze afspraak:

"Mijn lieven vader eeren,

En moeders lessen volgen

Dan zal ik bij mijn sterven,

Bij U en moeder komen.

Wat zal dat zalig wezen!"

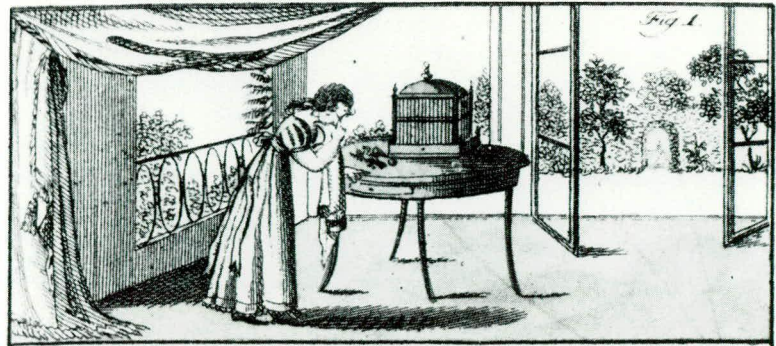
(Klaartje bij de schilderij van hare overledene moeder, uit: H. van Alphen, a.w.)

In troost-passages lezen we vaak, dat iemand (kind of volwassene) engel is geworden of hoopt te worden. Eigenlijk is dit volgens protestantse en rooms-katholieke theologische opvattingen onjuist: gestorvenen zijn van een ander soort dan engelen. Sedert het eind van de 18de eeuw schijnt deze voorstelling echter sterk levenskrachtig: eerst vooral in anti-rationalistische kring¹², later vrijwel algemeen.

De lijkklacht is ook van toepassing op huisdieren, vooral vogels. Ook hier de bekende opbouw in driën; in het troost-ge-deelte wordt het gehoopte weerzien vervangen door een algemene wijsheid als "gedenk te sterven" of "deugd verheugt". (Het schrijven van een vers bij de dood van een vogel is al heel oud, bijvoorbeeld Ovidius' treurgedicht op de dood van zijn papegaai.)

Spookverhalen

Gestorvenen die terugkeren, schimmen op het kerkhof of andere griezeligheden heb ik in het Nederlandse kinderboek niet aangetroffen. De angst van veel kinderen voor spoken, vaak opgeroepen door verhalen van "het dienstpersoneel" wordt door kinderschrijvers uit volle overtuiging bestreden. Hun wapen: de redelijkheid. Alle spookverhalen zijn eigenlijk ophelderingsverhalen: het spook blijkt een wit hemd, aan een touw tussen twee bomen te drogen gehangen enz. Bij sommige auteurs gaat de spokenstrijd gepaard met een scherpe afwijzing van de fantasie waarvoor zij een zeer feitelijk realisme in de plaats stellen. In deze context moet het verhaal *De gewaande verschijning* (T. van Spall, a.w. ca 1840) geplaatst worden. Kleine Willem moet, alleen thuis, waken bij het lichaam van zijn gestorven grootmoeder. Hij hoort geruis en getik en meent een gedaante te zien. Dodelijk beangst rent hij het huis uit en zijn moeder tegemoet. Zij verklaart hem punt voor punt wat hem schrik heeft aangejaagd: het geruis wordt veroorzaakt "door den wind, die door de takken der wilgen blaast," de schim is een schaduw op de muur en het getik verklaart moeder als volgt: "Kom, Willem! riep thans zijne moeder, nader onbevreesd en zie nu eens, wat dat getik veroorzaakt." Hierop ging hij het vertrekje in en stond bij de kist. "Kijk hier, jongen! vervolgde zijne moeder, daar lekken droppels uit de kist, die op den steenen vloer vallen, hoor maar, tik, tik, dat

Klaartje bij den dood van haren kanarievogel, uit: *Bloemkorfje voor de Nederlandsche jeugd*, Amsterdam 1823

De doode kanarievogel, uit: J.J.A. Goeverneur, *Fabelboek I*, Leeuwarden 1873-1880

WIEG EN GRAF

Wenen op het graf, uit: N.A. van Charante, Kinderpoë-
zij, Schoonhoven 1860

Bloempjes planten op het graf, uit: J.J.A. Goeverneur,
De beide weezen, Amsterdam z.j.

water komt uit grootmoeders lichaam, hetgeen niet te verwonderen is, daar de goede vrouw zeer dik was, toen zij stierf; dit is het nu al, waardoor gij u zoo zeer hebt laten verschrikken." Hier wordt de kennis van de feiten voldoende geacht om de angst te verjagen. (Dat ook een andere benadering mogelijk was, bewijst Van Alphen met zijn eerder geciteerde vers *Het lijk*). Ik heb dit soort spookverhalen tot ca 1865 aangetroffen. Rond dat tijdstip schijnt tevens de afkeer van het fantastische te tanen.

Grafgevoeligheid.

Voor de inhoud van het begrip grafgevoel in de literatuur voor volwassenen aan het eind van de 18de eeuw verwijs ik naar het artikel van M. Thijs in deze bundel. In de kinderliteratuur treft men dezelfde elementen aan tot ca 1875 toe: het bloemrijke, met bomen omringde kerkhof, de avond- of nachtstemming, het vogelgezag, de herfstwind, de maan, de rups-vlindersymboliek, de lente als beeld van vernieuwing en herrijzenis enz. Ook de merkwaardige tegenstrijdigheid tussen huiver voor en aantrekkingskracht van de dood komt in kinderboeken wel voor. Alleen het mijmeren over stof en vergankelijkheid is in de kinderlectuur nogal kortstondig, als het al voorkomt. Enkele voorbeelden, verdeeld over de gehele periode; een kind over het kerkhof (1796):¹³

"Och! wat is 't hier vreeslijk stil!
'k Ben er met genoegen.
Schoon ik nog niet sterven will' "

"Daar vloog plotseling eenen witte duif, welke onbemerkt in het gras bij de grafnaald gezeten had, boven de glinsterende vaas op; de leeuwerikken zongen hun avondlied op den grasrijken grond; de zon ging onder, en door het stille luchtruim klonken de aangename toonen eener fluit, die geaccompagneerd met eenen waldhoren, de verzen van een sterflied blies, dat juffrouw Groothuis bijzonder beminde. Dit lied (..) verwekte bij haar dat heimelijk zoet gevoel, hetwelk hare borst bij iedere begrafenis vervulde." (Uit: Hendrik Groothuis, *een verhaal voor kinderen der mannelijke sekse van acht tot twaalf jaren*, 1825).

"De wind ruischt door 't gebladert',
En schudt den dauw er af;
De gravendelver nadert,
En graaft ontroerd een graf.

Zijn spâ had vaak gestooten
Op half vermolmd gebeent'
Van vroegere echtgenooten,
Door liefde en trouw bewegend."
(Uit: De drie weesjes, in *Dichtbundeltje voor de jeugd*, 1840)

"De heldere maan bescheen de beide graven en een zachte herfstwind speelde als geestgefluister door de hooge populieren; hij bewoog ook de reeds bruine bladeren van de olm, en de weinige schaduw welke zij op de graven wierpen, deed zich voor, alsof de geesten der afgestorvenen daar omheen zweefden." (P.J. Andriessen, *Langs doornen en distelen*, meisjesroman, 1874).

Het onderwerp verdient een uitvoeriger studie dan hier mogelijk is. Een opmerkelijke passage uit *Den braven godsdienstigen Jakob* (1833)¹⁴ mag niettemin niet ontbreken. Jakob kent een vers dat hij erg bewondert, van buiten; daarop "maakt hij in den tuin, die achter 't huis van zijne ouders was, op een lommerig plekje, een' grafheuvel, naar een voorbeeld hetwelk hij in zijne printverzameling had; voorts vond hij een

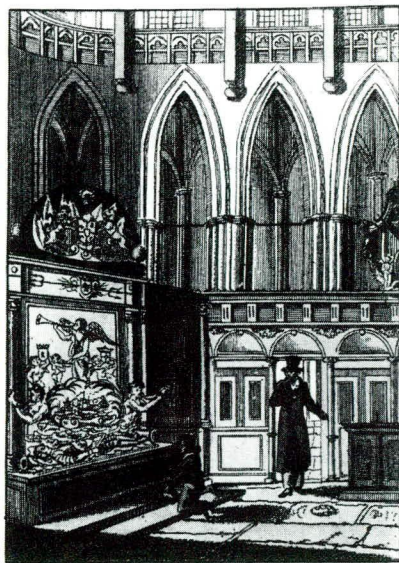
zeer groot genoeg in somtijds bij dezen grafheuvel het bewuste versje te reciteren, hetwelk hij dan ook meesttijds met zulk een gevoel deed, dat de tranen hem, onder 't spreken, langs de wangen rolden.

Eens dat zijn vader hem had beluisterd, terwijl zulks gebeurde, kon de oude man niet nalaten hem, in verrukking, om de hals te vallen, en zijne tranen met die van zijn braven zoon te vermengen." Ik weet niet in hoeverre dit tafereel "literatuur" is; misschien zijn er wel werkelijk kinderen geweest die grafgevoelens kenden en cultiveerden. In elk geval in dit verhaal wordt Jakobs sentimentaliteit bepaald niet door zijn vader afgekeurd.

Wenen bij een graf, bloemen strooien of een krans leggen komt ook voor zonder "grafgevoel"; het zijn nu eenmaal midelen om iemands nagedachtenis te eren. Op de verjaardag van een gestorven kind bezoekt het hele gezin zijn graf, terwijl "buitendien broer en zus er nog dikwijls heengaan om bloemen op het graf van hun aller lieveling te verzorgen." (*Almanak voor de jeugd*, 1864) Er zijn talloze vermeldingen van kinderen die alleen op het kerkhof een graf verzorgen. Het graf blijft "familie", men kan er op bezoek gaan.

Een merkwaardige uitloper van deze vorm van grafbezoek is de gewoonte om met kinderen de graven van beroemde vaderlanders te bezoeken en daarbij te wenen. Het grafgevoel transformeert tot nationalistisch gevoel, het graf zelf tot nationaal monument.¹⁵ De weerslag hiervan in kinderboeken zijn verzen als "Herman bij het graf van den admiraal De Ruiter" (*Bloemkorfje voor de Nederlandsche jeugd*, 1823): "En de brave Herman weende, om 't gemis van eenen held,

Herman bij het graf van admiraal De Ruiter, uit: Bloemkorfje voor de Nederlandsche jeugd, Amsterdam 1823

Die zoo roemrijk was gesneuveld op 't schuimend pekerveld."

De wees

In een tijd waarin zovelen jong sterven hebben kinderen een grotere kans hun beide ouders te verliezen. Daarbij bieden wezen de kinderauteur de mogelijkheid een schrijnend tafereel te schetsen waarin zijn voornaamste personage een voorbeeld kan zijn van christelijk mededogen. Wezen bevolken de kinderboeken dus in groten getale. Typerend is een benadering in versvorm volgens een steeds herkenbaar blijvend schabloon, dat er zo uitziet. In het begin een verdrietige beschrijving van het leven van een ouderloos kind; hierop volgt de aansporing aan het weesje tot liefde en gehoorzaamheid (aan God); of — en daarmee is het perspectief verschoven — de lezertjes worden aangespoord en wel om medelijden te hebben en vooral om de eigen ouders zolang het nog kan in ere te houden. Het hulploos weesje wordt gebruikt als kapstok voor een voorname deugd, de ouderliefde. Aan het eind wordt een soort troost toegevoegd, die daaruit bestaat dat God zorgt voor alles wat op aarde leeft, van 't grootste tot 't kleinste, en er dus ook wel voor zorgen zal dat iemand het weesje onder zijn hoede zal nemen. Er worden ook allerlei verhalen geschreven waarin deze hoop wordt vervuld. Een ander veel voorkomend motief in dit verband lijkt realistischer, voor wie de werkelijke omstandigheden van wezen in aanmerking neemt: het weesje verlangt hevig naar zijn ouders en sterft spoedig in vreugde.

Zoals bij de behandeling van de lijklucht en ook enigszins bij de wees al bleek, is er een nauwe band tussen de dood en de deugd.

De dood als dreigement

Vanaf ca 1780 (maar niet bij Van Alphen) tot ca 1860 wordt de dood gebruikt als dreigement bij "ondeugdzaamheid", ongehoorzaamheid aan het ouderlijk gezag. Vanouds dwong men

H E R M A N

BIJ HET GRAF VAN DEN ADMIRAAL

D E R U I T E R.

HERMAN was een leerzaam knaapje,
vol van geest en vol van vuur,
Sterk van ligchaam, mild begiftigd
door de goede vrouw natuur.
Altijd was en bleef hij minnaar
van de schepen op het IJ,
En hij voelde in de touwen
zich het vergenoegd en blij.
HERMAN bouwde zich van klompen
dikwijls een geheele vloot,
Die, voorzien van want en takel,
hevig door elkander schoot.
O! dan was het lust en leven;
als hij zulk een vloot bezat,
En geen koning, die op aarde
groot r' rijkdom voor hem had.
Hij herinnerde zich duidlijk,
wat hem vader had verteld

Daar storten zij getlend ter neer in den plas. pag. 96.

Toch gaan schaatsen, door het ijs zakken en verdrinken, uit: Klots, Kindergedichtjes, ca 1840

kinderen gehoorzaamheid af door angstaanjagende verhalen te vertellen over de Wildeman of de Zwarte Man. De verlichte opvoeders willen af van deze verzinsels. Zij kiezen voor een "natuurlijke straf": uit de ongehoorzaamheid vloeit als logisch gevolg de onaangename situatie voort die als straf fungeert. Een kind is een onbeschreven blad; het moet alleen voldoende kennis toegediend krijgen om tot deugd te geraken; de erfzonde drukt het kind niet meer. Dit heeft tot gevolg, dat er een stortvloed van verhalen wordt geschreven, waaruit de jeugd kan leren wat deugd is en welke straf noodzakelijk volgt op welke zonde. Het is een nieuw soort exempelliteratuur. Het betreft steeds rechtlijnige verhalen, waarin de straf een (dodelijk) ongeluk is als gevolg van ongehoorzaamheid. Tegen het verbod in toch gaan schaatsen, door het ijs zakken en verdrinken; toch gaan varen, omslaan en verdrinken; toch met vuur spelen en verbranden; toch een hond plagen en sterven aan hondsdoelheid. Over een voortbestaan na de dood – in hemel of hel – wordt in dit type verhalen niet gerept. De hemel zou de dood ook iets van zijn kracht als dreigement ontnemen en kennelijk is het jong op vreselijke wijze sterven op zichzelf al erg genoeg. In elk geval eindigen deze exempelen abrupt met de dood van de deugnieten.

Na 1820 zien we in dit type verhalen een ontwikkeling: op de zonde volgt dikwijls geen ongeluk, maar berouw en ongelukkig zijn. Bijvoorbeeld omdat door de misdadingen van een kind niet het kind zelf, maar een ander de dood gevonden heeft. Schuldgevoelens krijgen alle ruimte.

Een jongen slaat in drift zijn vriend een sloot in, die kort daarop sterft. "Ik viel op mijn aangezicht, en trok mij de haren uit;

Schuldgevoel om de dood van een vriend, uit: C.E. van Koetsveld, Verspreide kinderverhalen, Schoonhoven 1855

en dan kuste ik weder den grond, als om den doode af te kussen; (. . .)" (C.E. van Koetsveld, *Verspreide kinderverhalen*, 1855).

Jetje gaat vrolijk op reis en vergeet voor haar duifje te zorgen. Bitter greep het zelfverwijten: " 't Is mijn eigen schuld" haar aan, En zij liet niet af te krijten: Ach, 'k heb een moord begaan!" (S.J. van den Bergh e.a., *Het nachtegaaltje*, 1851)

Het is mogelijk dat de invloed van de pedagoog Pestalozzi (ca 1825) hier een rol speelt. Hij keert zich tegen het van buitenaf aanbrengen van deugd. Bij de opvoeding moet op alle in het kind aanwezige krachten een beroep gedaan worden, niet alleen op de rede.

We zien in deze verhalen, dat de deugd verinnerlijkt wordt; de straf voltrekt zich inwenig. Is het gehoorzamen uit angst voor een autoriteit aan het eind van de 18de eeuw vervangen door de macht van de rede, dan vindt na ca 1820 de verschuiving plaats naar het gehoorzamen aan het eigen geweten, het eigen oordeel. Dit lijkt echter bijna te bezwijken onder de last van een met schuld beladen christendom. Omstreeks 1860 gaat het zo zwaar aangezette schuldgevoel weer uit de kinderboeken verdwijnen.

De dood als aansporing

We zagen al, dat een kind wordt aangespoord tot deugd, zodat het de hemel verdient en zijn geliefde gestorvene zal terugzien. Vanouds behoort de aansporing tot navolging van de dode tot de funeraire traditie. Het is dus niet verwonderlijk, dat de kinderliteratuur wemelt van de aanmaningen om de "lessen" of het "voorbeeld" van de gestorvene te volgen.

Aanvankelijk speelt de gedachte mee, dat deugd ook op aarde al tot vreugd leidt. In dezelfde periode waarin het schuldgevoel zijn intrede doet (ca 1820-1860), wordt het navolgen van de dode uitgebreid. Het kind wordt nu aangespoord tot een soort identificatie met de dode en deugd wordt ongeveer synoniem met zelfopoffering en plicht.

Een vader over zijn zoon:

"'k Hoorde, op het ziekbed neêrgeslagen,

Hem ieder troosten, O! hoe hartelijk zeide hij:

"Ach moeder! maakt de dood een einde aan vaders dagen,

Gij vindt een ander man in mij;

Ja, moeder-lief, 'k zal voor u werken;

Mijn liefde zal mijn jeugd versterken."

(*Den braven godsdienstigen Jakob* 1833 ¹⁴)

Dit soort ideeën is herhaaldelijk aan te treffen. Er is een ware verheerlijking van kinderen die zichzelf wegcijferen en bijvoorbeeld hun laatste brood aan hun zieke moeder of kleine zusje afstaan. Kwalificaties als oedipaal of vals gevoel zijn snel gegeven. We hebben te maken met de actieve vorm van deugd waarover we al eerder in verband met Pestalozzi spraken. Deugd is niet alleen iets *niet* doen, maar ook van binnen uit tot een bepaalde daad komen. Deze daden, zoals we die in verhalen aantreffen, zijn, en dat kan ook niet anders, ingebed in de maatschappelijke moraal van die dagen. Na 1860 begint de deugd als noodzakelijke voorwaarde voor het weerzien in de hemel te verdwijnen. Het verband tussen sterven en weerzien blijft echter nog wel bestaan.

De veranderende dood

Uit het voorafgaande is gebleken, dat de verhouding van het kind tot de dood geleidelijk verandert. De dood wordt steeds minder pedagogisch instrument, het nadrukkelijk verband met deugd brokkelt af. Tegelijk gebeurt er iets anders. Deze verschuiving die ook na ca 1860 plaatsvindt, laat zich goed illustreren aan de hand van de benamingen voor sterven tussen 1780 en 1880.

Van Alphen spreekt eenvoudig over sterven. In de dood-als-dreigement-verhalen kan gesproken worden over prooi van de dood zijn. Andere benamingen tot ca 1860: slapen, niet meer ontwaken, niet meer zijn, geleefd hebben. Merendeels dus eufemismen; langzamerhand worden deze opgesierd: heengaan naar het betere land (1857), engelen toelachen (1861), 't kaarsje zou uitgaan (1864), er komt een glans op haar gezichtje, alsof zij zelve al een engel was (ca 1879). Op grond van het — natuurlijk onvolledige — materiaal dat ik ter beschikking had, krijg ik de indruk, dat het sterven in kinderboeken geleidelijk geïdealiseerd wordt. Daarmee komt het sterven ook, heel langzaam, buiten het alledaagse bestaan. Ca 1879: "Marie doet de blauwe oogen toe en zij is gestorven. Misschien heeft zij wel de lieve engelen en haar broertje Egbert gezien die kwamen om haar mee te nemen naar den hemel." (J.J.A. Goeverneur, *Kinderleven*)

1851:

"Maar ijskoud was zijn aangezicht

(...)

Zijn lipjes waren blaauw als lood. . .

Het arme kind was dood."

(S.J. van den Bergh, *Het nachtegaaltje*)

De dood wordt minder realistisch beschreven. Ter vergelijking nog twee citaten over wat in het graf te gebeuren staat. 1838:

"Maar, meisje! 't koud en ziellos rif,

Dat gij voor oogen ziet,

Dat ras in 't graf tot stof verteert,

Dat is uw zusje niet."

(*Almanak voor de jeugd*)

Ca 1879: Enige tijd na Marie's dood willen haar broer en zusje haar laten delen in een chocoladetraktatie. Ze graven op haar graf een kuiltje en stoppen de chocoladjes daarin. "Maar als we ze zoo in den grond stoppen, worden ze immers vuil? — Och, daar zal onze Marieke zoo veel niet om geven, zegt Reinoud weer. Dan veegt ze ze maar weer af." Het kleine meisje plukt nu echter een paar grote groene weegbreebladen, wikkelt het lekkers daarin, legt het pakje zoo in den grond en maakt de opening weder dicht." (J.J.A. Goeverneur, a.w.)

We treffen in het laatste geval een overgangssituatie: grafbezoek door kleine kinderen is kennelijk nog heel gewoon, maar de realiteit van de dood begint te vervagen.

Het is aannemelijk, dat een verschuiving in de verhouding tussen kind en dood in de kinderliteratuur een parallel heeft in de historische werkelijkheid. Na 1860 houdt de dood, voorlopig nog heel langzaam, op vanzelfsprekend te zijn in kinderboeken. Ik neem aan, dat vanaf die tijd het kind heel geleidelijk gaat verdwijnen aan het sterfbed, bij de baar, de kist en de begrafenis.

Tot voor kort was de dood een voor kinderen ongeschikt onderwerp. Een kind hoorde een gelukkige jeugd te hebben en niet te worden lastig gevallen met iets waar volwassenen zelf liever ook niet teveel aan wilden denken. Wie de zeer recente kinderliteratuur bekijkt, krijgt de indruk, dat er een kentering gaande is. Maar "spelen op het kerkhof" klinkt in onze oren toch nog steeds als een tegenstrijdigheid.

Noten

- 1 De dichtwerken van P.A. de Génestet, dl. 2, ed. C.P. Tiele, Rotterdam 1881, 76
- 2 D.L. Daalder, Wormcruyt met suycker, Schiedam 1976; L. Dasberg, Grootbrengen door kleinhouden, Meppel 1975; E. Knuttel-Fabius, Oude kinderboeken, 's-Gravenhage 1906; L.J.Th. Wirth, Een eeuw kinderpoëzie 1778-1878, Groningen 1926; Emilie de Graeff, ongepubliceerd onderzoek n.a.v. Almanak voor de jeugd 1830-1840, Amsterdam; G.J.A. Beijerinck, 1830-1840, Leiden 1979 (Universiteit Leiden, afd. Nederlands). Vooral aan Dasberg en Wirth ben ik schatplichtig.
- 3 Wirth, Een eeuw kinderpoëzie, 2-3
- 4 J. Matse, Over de dood in de wereld van Hier. Van Alphen. Conferentie-papier Voorjaarsconferentie Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging (N.S.A.V.), "Zoudt gij voor lijken beven?" mei 1979, 2
- 5 H. Pommes, Over Van Alphen's kindergedichtjes, Rotterdam 1908, 198
- 6 Wirth, Een eeuw kinderpoëzie, 113-114
- 7 A. de Vletter, De opvoedkundige denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken, Groningen 1915, 287
- 8 Citaten uit kinderboeken zijn zoveel mogelijk gedateerd naar de eerste druk; dat is niet altijd de editie die ik ook in handen gehad heb.
- 9 Hierover vooral Dasberg, Grootbrengen door kleinhouden, verspreid, o.m. 63 en 66
- 10 M.D. Teenstra, De kinderwereld, Leeuwarden 1974, 227
- 11 S.F. Witstein, Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance, Assen 1969. In zijn geheel hier van belang.
- 12 P. Minderaa, "Nogmaals 'verengeld' ", in: Nieuwe Taal-Gids 45 (1952) 45
- 13 Wirth, Een eeuw kinderpoëzie, 86
- 14 Dasberg, Grootbrengen, 115 noot 42. De spelling is van De Vries.
- 15 P.J.A.M. Buynsters, Tussen twee werelden, Assen 1963, 60

"Waar de dood de wijsheid des levens leert"

Erik de Jong

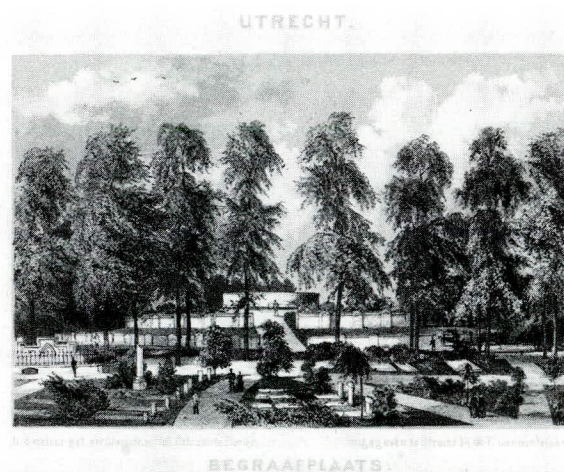
Zochers begraafplaats Soestbergen als aardse paradijsstuin

In de verschillende landen van West-Europa, waar aan het einde van de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw het besluit van kracht werd dat niet langer binnen de kerken begraven mocht worden, zagen architecten zich voor nieuwe taken gesteld: het ontwerpen van begraafplaatsen. Ook de Nederlandse architect en ontwerper van tuinen Jan David Zocher jr (1791-1870) werd met een dergelijke nieuwe taak geconfronteerd, toen hij aan het einde van de jaren twintig van de 19de eeuw de opdracht kreeg voor de gemeente Utrecht de begraafplaats Soestbergen te ontwerpen.¹

Wie tegenwoordig deze begraafplaats bezoekt, kan nog steeds een goed idee krijgen van Zocher's vormgeving, ondanks de

De grafheuvel op de begraafplaats Soestbergen, litho, 1870

De grafheuvel op de begraafplaats Soestbergen door J.D. Zocher, huidige situatie

wijzigingen, die in later jaren uitgevoerd werden. Wanneer we de monumentale ingang van de begraafplaats betreden, is de eerste indruk er een van een park met slingerpaden, bomen en struiken. Verder lopend worden we geconfronteerd met de zogenoemde rotonde: een cirkelvormige, in twee lagen trapsgewijs oplopende heuvel, die het middelpunt van de begraafplaats vormt. Meer nog dan bij de langs paden en onder boomte aangelegde graven, zien we bij deze grafheuvel een eenheid tussen natuur en graf. Het monument is opgebouwd uit twee bakstenen ringmuren, waarachter zich grafkelders bevinden, die met gras en een enkele struik begroeid zijn. Zo lijkt het of de heuvel is opgeworpen uit aarden wallen. Een indruk die versterkt wordt door het omhooggaande kiezelpad, dat de gelegenheid biedt een op de begraafplaats begonnen wandeling boven over de rotonde voort te zetten. Deze wandeling eindigt op de tweede laag, waar grafkelders tegen de centrale, iets uitstekende, stenen muur geplaatst zijn. Dit samengaan van natuur en grafmonument op een begraafplaats lijkt op het eerste gezicht vanzelfsprekend. Toch gaat het hier om een door Zocher bewust gekozen samengaan van twee elementen met een eigen traditie. Deze traditie, en de plaats die Zocher ten opzichte daarvan inneemt, zal hier in het kort geschetst worden.

Het graf in Arcadië

Definiëren we "natuur" als "buiten in de open lucht", dan begint de traditie van het graf in de natuur al bij de Romeinen: zij begroeven hun doden soms buiten de muren van de stad (extra muros). Hoewel dit gebruik geheel andere redenen had dan de 18de en 19de eeuwse opvattingen over het buiten begraven, heeft dit Romeinse gebruik sterk tot de verbeeldingskracht van de 16de tot en met de 18de eeuw gesproken. De vele grafmonumenten, die de reiziger onder andere in Rome langs de Via Appia kon bewonderen, behoorden tot de vaste, toenmalige bezienswaardigheden. In de buurt van Napels bijvoorbeeld, werd een tombe, die zich in de open lucht bevond, destijds aangeduid als het graf van de Romeinse dichter Vergilius: beschaduwde door een laurierboom, volgens de lokale overlevering uit het graf zelf gegroeid, gold dit monument eeuwenlang als een belangrijke bezienswaardigheid.² Misschien ligt de reden voor de belangstelling voor juist dit graf ook in het feit dat Vergilius degene was die in één van zijn gedichten de mens in het ideale en idyllische landschap van Arcadië zijn vergankelijkheid laat overdenken. De dichter beschrijft hoe herders een tombe voor de jonggestorven Daphnis oprichten. De omringende arcadische natuur treurt mee en ondersteunt zo het verdriet van degenen die achterblijven. Dit "Et in Arcadia Ego"-motief ("Zelfs in Arcadië, ben ik, de Dood") is in de literatuur en de landschapsschilderkunst van de 16de en 17de eeuw terug te vinden.³ In de klassieke literatuur vinden we het samengaan van ideale natuur en de dood ook in het motief van het Elysium, het veld aan het uiterste der aarde, waar de gelukzaligen wonen; een beeld dat overeenkomt met de bijbelse beschrijving van het paradijs, waar de uitverkoren gestorvenen in eeuwig lente leven.

Tuin en graf

Verwijzingen naar het Elysium, Arcadië of het Paradijs treffen we herhaaldelijk aan in de 16de, 17de en 18de eeuwse literatuur over de aanleg van tuinen. Het beeld van die ideale paradijselijke tuin is telkens, ook in Nederland, door deze klassieke en bijbelse voorbeelden bepaald geweest.⁴ Tot de 18de eeuw vinden we echter in bestaande tuinen geen enkele specifieke verwijzing — in de zin van een gedenkteken of een echt graf —, waaruit zou blijken dat men de literaire verbintenis

tussen natuur en graf ook heeft willen verwezenlijken. Overigens is in de Nederlandse tuinliteratuur van de 17de eeuw de natuur binnen de geometrisch aangelegde tuin wel de geëigende plaats om de grootsheid der Schepping en de nietigheid en ijdelheid van al het menselijke te overdenken.⁵ Een uitzondering binnen het Nederlandse cultuurgebied vormt evenwel de graftombe die Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679) voor zichzelf in zijn uitgestrekte tuinaanleg in Bergendael bij Kleef heeft laten neerzetten. Deze 17de eeuwse vorst probeerde hiermee het klassieke Arcadië of het bijbelse paradijs letterlijk te doen herleven.⁶ Het graf van Johan Maurits is zo één van de vroegste voorbeelden van het buiten in een tuin begraven en één van die zeldzame voorbeelden waar literaire ideeën verwerkelijk zijn.

Latere ontwikkelingen in de 18de eeuwse tuinarchitectuur hebben van het graf-in-de-natuur-motief een ware cultus gemaakt.

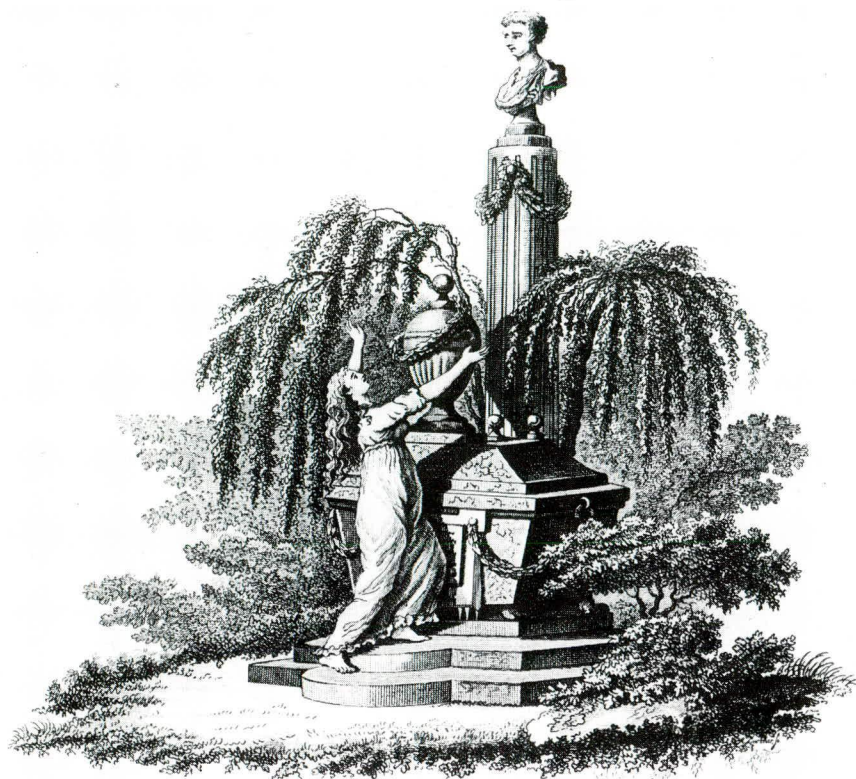
In Engeland ontstond, als reactie op de strenge geometrische tuinarchitectuur van de 17de eeuw de zogenoemde Engelse landschapsstijl.⁷ Slingerpaden, boomgroepen, vijvers, vergezichten moesten een zo "natuurlijk" mogelijke indruk geven. Belangrijk onderdeel van deze "Engelse" tuinen zijn tempeltjes, gotische kapelletjes, grotten, kluizenaarshutten en andere decoratieve bouwsels. Niet zozeer deze gebouwtjes zelf, als wel de associaties met bepaalde ideeën en gevoelens, die ze oproepen, moesten voor een groot deel de stemming van de wandelaar in deze tuinen bepalen.⁸

De ontwikkeling van de landschapstuin is in grote mate beïnvloed door allerlei literaire motieven. Zo wilde men de arcadische natuurbeschrijvingen van Homerus, Vergilius en Horatius in de nieuwe, natuurlijke aanleg verwezenlijken, daartoe ook geïnspireerd door de 17de eeuwse landschapsschilderijen van kunstenaars als Nicolas Poussin en Claude Lorrain. Juist deze schilders waren het geweest, die in hun werk het Vergiliaanse motief van de idyllische natuur hadden uitgewerkt, al dan niet met tombes gecombineerd.⁹

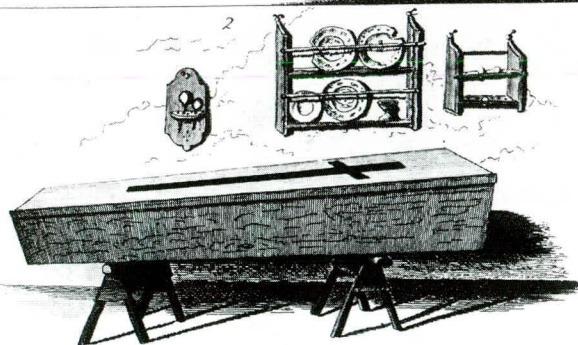
Verwijzingen naar sterfelijkheid en dood vinden we al in de tuin van de Engelse dichter Alexander Pope, vertaler van Homerus en Horatius en één van de eerste theoretici van de Engelse landschapsstijl.¹⁰ In zijn tuinaanleg te Twickenham stond op een centrale plaats een obelisk, die in 1735 was opgericht ter nagedachtenis aan zijn moeder. Zeer zeker werd een dergelijk monument gekozen om de associaties met de sterfelijkheid, die het in deze "natuurlijke" omgeving moest oproepen.

De Engelse landschapsstijl heeft in Europa veel navolging gekregen en daarmee samenhangend ook het gebruik een echt graf of monument ter nagedachtenis aan een gestorvene in "Engelse" tuinen op te richten. In Frankrijk is het beroemdste voorbeeld het graf van de dichter en natuurfilosoof Jean-Jacques Rousseau. In het, naar Engelse voorschriften, aangelegde landschapspark — met ondermeer een weide die "Arcadië" genoemd werd — liet Rousseau's beschermer, de markies De Girardin, een graftombe plaatsen, die hij voor de dichter bestemde. Deze oorspronkelijk met een urn bekroonde tombe stond op een klein, met populieren beplant eilandje, dat treffend het "Elysée" genoemd werd. Hierheen werd in juli 1778 het lijk van Rousseau 's nachts bij maanlicht over het meer naar toegebracht. Niet voor niets werd in Frankrijk de Engelse tuin vanwege dergelijke gevoelsassociaties die een verbinding tussen natuur en dood leggen ook wel "jardin philosophique" genoemd.¹¹

In Duitsland vinden we de ideeën van de Engelse landschapsaanleg onder andere terug in C.C.L. Hirschfelds *Theorie der*

Pl. C LXXXII.

Ontwerp voor een grafmonument in een tuin, uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* van G. van Laar, Amsterdam 1802

Interieur van een kluizenaarshut, op te stellen in een Engelse tuinaanleg, uit: *Magazijn van tuin-sieraaden* van G. van Laar, Amsterdam 1802

Gartenkunst (Leipzig 1779-1785). Dit vijfdelige standaardwerk geeft veel voorbeelden van grafmonumenten en gedenktekens in tuinen.¹² Het heeft daarmee een tot in de 19de eeuw doorlopende traditie van het oprichten van "graven" in Duitse tuinen op gang gebracht.¹³ Verbazend is het niet als we in deze tuinen navolgingen aantreffen van het graf van Vergilius bij Napels en van het graf van Rousseau.¹⁴

Het graf in de Nederlandse Landschapstuin

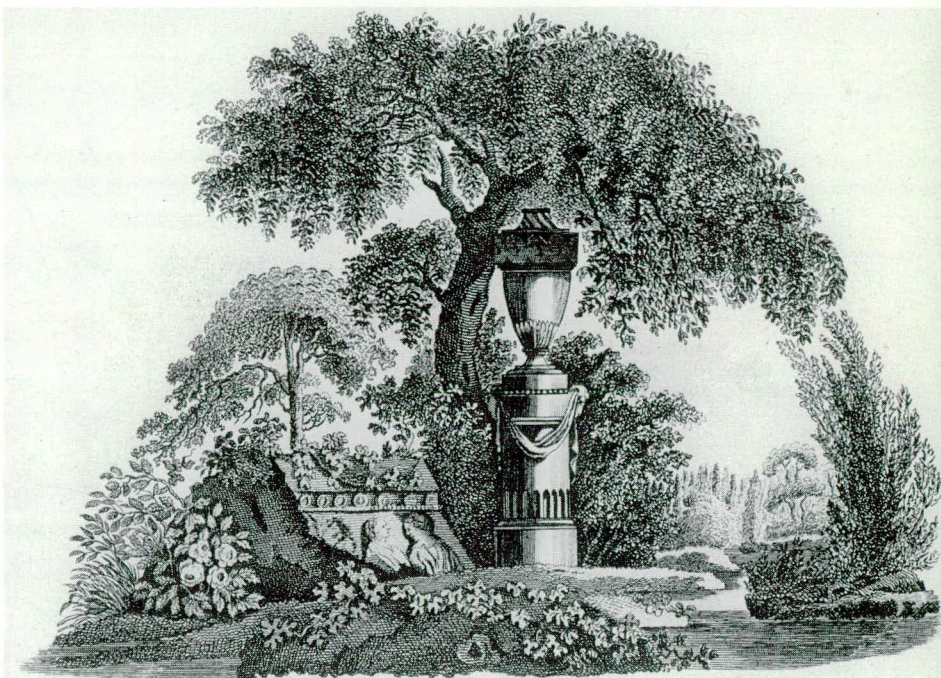
In Nederland wordt de landschapstijl pas aan het einde van de 18de eeuw meer toegepast. Hoe deze tuinstijl hier precies ingeburgerd raakte, is een deel van de geschiedenis van de Nederlandse tuinarchitectuur, dat nog geschreven moet worden. Naar het lijkt zijn, behalve uit Engeland zelf, de nieuwe ideeën via Duitsland en Frankrijk ons land binnengedrongen.¹⁵

Zo is met name Hirschfeld hier geen onbekende geweest. Zijn *Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst* (Leipzig, 1773) werd in 1779 in Utrecht in vertaling uitgegeven.¹⁶ In dit voor de Nederlandse tuinarchitectuur belangrijke boekje treffen we allerlei bijzonderheden aan over Engelse theoretici, hun ideeën en hun tuinen. "Natuurlijkheid", "gevoeglijkheid", "verscheidenheid" en "lieflijkheid" noemt Hirschfeld de grondprincipes van de nieuwe tuinstijl. Nadrukkelijk wijst de schrijver erop hoe deze manier van aanleggen op de ziel inwerkt: "Het eigenlijke oogmerk der tuinkunst zal derhalven het verwekken van aangename gewaarwordingen zijn; ondertusschen kan zij er gewaarwordingen, welke eenzame, droefgeestige, donkere plaatsen verwekken, bijvoegen."¹⁷ Ieder gedeelte van de tuin heeft zijn eigen werking, maar wel zo dat de wandelaar ze langzaam en niet te veel als contrast ervaart. De landschappelijke aanleg van het Engelse Hagley Hall wordt door Hirschfeld als één van de grote voorbeelden van deze stijl genoemd. In de uitvoerige passage die hij aan dit landgoed wijdt, vinden we niet alleen zijn idee van de ideale landschapstuin beschreven, maar ook de stemming van melancholie en vergankelijkheid die door een grafurn wordt opgeroepen: "het toneel voor de stille rust van den nacht (is) inderdaad bijzonder gepast, wanneer het blanke licht der zilveren maan op het digte loof schijnt te rusten, en tevens de schaduw van elken tak duidelijk vertoont. Dan is het verrukkend tijdverdrijf, hier te gaan wandelen. (. . .) Eene eenzame urne, eertijds door Pope (bedoeld wordt Alexander Pope EdJ) voor dezen oord bestemd, en nu, door een opschrift, zijner gedachtenisse gewijd, zig bij de stralen der maan door het geboomte vertonende, onderhoudt de overdenking en de statigheid, waarin de ziel, geheel ongemerkt, door de overige omstandigheden van dit verruklijk toneel vervoerd wordt".¹⁸

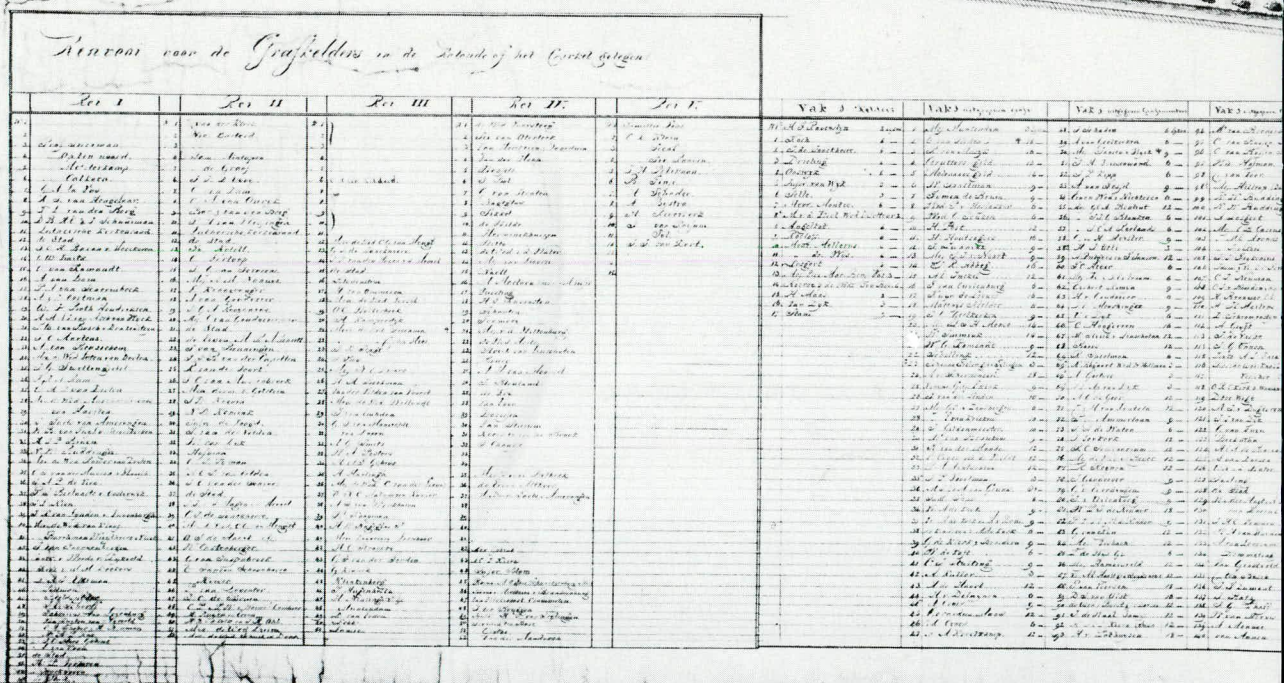
In deze passage uit het tuintheoretisch werk van Hirschfeld, waarin natuur en grafmonument samen worden ervaren, klinkt de invloed van de graf-literatuur van Young, Gray en Hervey na, die later in Nederland nog hun invloed zouden laten gelden op dichters als Feith en Post.¹⁹ Hirschfelds invloed op de, voor de Nederlandse graf- en landschapspoëzie belangrijke dichteres Elizabeth Maria Post is door A.G. van Hamel in 1915 al aangetoond. Vermoedelijk is het belang van de tuintheoreticus voor de natuurbespiegelingen van Post en haar tijdgenoten groter dan door deze auteur wordt aangenomen.²⁰ Grote en kleine grafmonumenten — hier voornamelijk in de zin van gedenktekens — die in "Engelse" tuinen gerealiseerd kunnen worden, vinden we in Van Laars *Magazijn van tuinsieraaden* (Amsterdam 1802), dat een schat aan voorbeelden van in tuinen te plaatsen hutten, huisjes en monumenten bevat.²¹ Grafmonumenten moeten, volgens Van Laar, in een afgele-

gen gedeelte van de tuin staan, waar een beplanting met "treurbomen" als populier en treurwilg of donker naalddhout, voor een sombere stemming zorgt: "In het stil en eenzaam gedeelte, van een niet te klein buitengoed, begint een smal en flauw gebogen Pad, dat tragsgewijze somberder word. Aan het einde van dit Pad des Grafts, leest men, op eene oude Poort, een kort, op den dood zinspelend, Opschrift, welk de ziel verder op dien toon stemt, als nodig is, om met gevoel en moeilijk te beschrijven genoeg, eenigen tijd, bij het gedenk-teeken van een afgestorven geliefden, naastbestaanden vriend, of vriendin, door te brengen. Door die Poort gaande, ziet men, in eens, dit schoon Grafmonument, onder een ouden teeken-achtigen boom. Alle voorwerpen, die mede dit plekje vullen, roepen vergankelijkheid en afwisseling toe. Een ander Pad, dat langzaam zijne somberheid verliest, brengt den wandelaar in vrolijker dreeven terug. Daar de mensch niet altoos, en sommige menschen nooit, voor dit soort van genoegens gestemt zijn, zo dient men bij den aanleg te zorgen, dat deze wandeling met geene andere in verband staat, maar gevoeglijk geheel kan overgeslagen worden: want dikwijls graf-

Ontwerp voor een grafmonument in een tuin, uit: Magazijn van tuin-sieraaden van G. van Laar, Amsterdam 1802

Het "graf van Rousseau" oorspronkelijk op het landgoed het Huis te Manpad bij Heemstede, tekening door F.A. Milatz, 1804
Gemeentearchief, Haarlem

128

monumenten te moeten zien, beneemt alle kracht van werking".²² Elders raadt Van Laar aan alleen dan een dergelijk grafmonument te bezoeken, als men daartoe in de stemming is. Om het geheel nog sprekender te maken, kan men onder het grafmonument, "het overschot van een geliefd schaapjen, hondjen, vogeltjen, of enig ander voorwerp uit de bezielde waereld dat in zijn leven aan ons gehecht was" leggen.²³

Bij dergelijke adviezen alleen is het in Nederland niet gebleven. Jacob Abraham van Lennep liet aan het begin van de 19de eeuw op een gedeelte van de buitenplaats het Huis te Manpad bij Heemstede "t zoogenoemde graf van Rousseau" oprichten, "dus geheeten naar de overeenkomst die het aanbiedt met een beschaduwde plekje op l'Isle des Peupliers te Ermenonville, de plaats waar het lijk van den wijsgerigen Jean Jacques in Julij 1778 werd bijgezet."²⁴ (Later werd dit grafteken onderdeel van het buiten Soeka Brentie – nu Dennenheuvel –). Helaas is dit alleen door zijn benaming al interessante monumentje ons slechts bewaard gebleven in een tekening uit 1804 door F.A. Milatz. Deze diende als voorstudie voor het titelblad van A. Loosjes *Hollands Arcadia of Wandelingen in de Omstreeken van Haarlem* (Haarlem 1804). Aan een met bomen omzoomde vijver zien we, beschaduwde berken, een grafurn. Op het voetstuk stond oorspronkelijk gebeiteld: "Eh! qui n'a pas pleuré quelque perte cruelle?" (wie heeft ooit niet een wreed verlies betreurd?).²⁵ Loosjes boek bevat een beschrijving van een wandeling naar dit "graf", dat aan de bezoekers de volgende uitspraken uitlokt: "(Susanna:) Waarlijk het is den uitstap wel waardig geweest. Zie van deze hoogte maakt het de bevalligste vertooning, en heeft het de meeste overeenkomst met het Eilandje op Ermenonville, zo als het althans op in plaat wordt afgebeeld. Hoe stil is het water waarin zich de Pedestal en lijkbuis met het geboomte spiegelen. De overhangende treurwilligen alleen maken van tijd tot tijd eenige kleine rimpels op het water. (Karel:) Waarlijk een zeer geschikte plaats voor stille overdenkingen, en om, als men volkomen veilig zit, het een of andere Dichtstukje te vervaardigen."²⁶

Een ander Nederlands voorbeeld van de verbinding tussen natuur en graf is de door Jan David Zocher jr in 1818 ontworpen grafkelder van de familie Van Nellesteyn op het gebied van het buiten Broekhuizen bij Leersum. Hier heeft het grafteken in de natuur een waarlijk monumentaal karakter gekregen. De half in de grond gelegen en door bomen omringde grafkelder met zijn toren ligt nog steeds in het stelsel van lanen en paden, dat ook door Jan David Zocher werd ontworpen.

De begraafplaats als melancholische tuin

Met dit monument zijn we bij Zocher teruggekeerd, en bij ons uitgangspunt: de begraafplaats Soestbergen. Kijken we naar de enige bewaard gebleven plattegrond uit 1844, die mogelijk deels door Zocher zelf getekend is, dan zien we de slingerpaden en boomgroepen die zo kenmerkend zijn voor de Engelse landschapstijl. Gezien de bovengeschetste ontwikkeling is het begrijpelijk, dat Zocher voor zijn begraafplaats de Engelse stijl koos. Deze immers was het meest geëigend om samen met de graven, een stemming van melancholie en contemplatie op te roepen. Duidelijk zien we dit bijvoorbeeld ook aan enkele grotere monumenten die in de nabijheid van de rotonde geplaatst zijn. Als golden het afzonderlijke grafmonumenten in een landschapstuin, zijn deze graven telkens door een aantal bomen omgeven, die zo het gewenste decor vormen. Natuur en graf versterken elkaar. In de veelheid van 19de eeuwse voorstellingen die op dood en sterven betrekking hebben, is het motief van de "treurende" boom, achter en naast

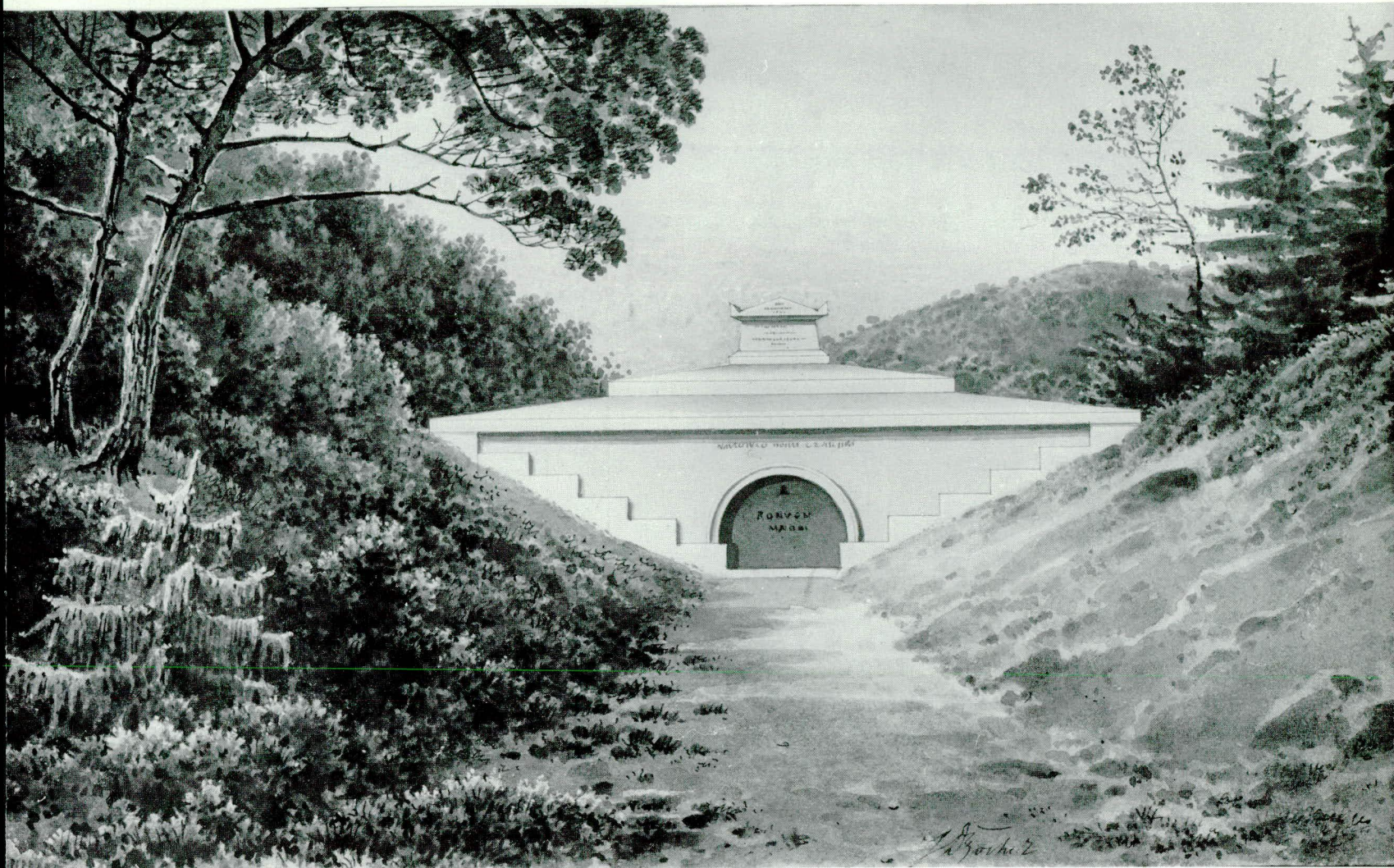
Grafmonument en uitzichttoren van Nellesteyn op de Donderberg bij Leersum door J.D. Zocher, 1818

het grafmonument tot een voor ieder herkenbaar cliché geworden.

Zocher, die in 1829-30 eveneens de opdracht heeft de Utrechtse singels aan te leggen, blijkt uitermate goed op de hoogte geweest te zijn van wat er in het buitenland en met name in Duitsland en Frankrijk over het aanleggen van begraafplaatsen gedacht en geschreven werd.²⁷ Een Duitse invloed kan zijn uitgegaan van Hirschfeld, die in het vijfde deel van zijn *Theorie der Gartenkunst* (Leipzig 1785) begraafplaatsen tot de melancholische soort van tuinen rekent. Beplanting met donker geboomte als sparren en cypressen, treurgeboomte als wilgen en berken, verhoogt de atmosfeer van droefheid, terwijl dit soort hout eveneens voor de reiniging van de lucht zorgt.²⁸ Alleen of in groepen geplant, vermengd met welriekende planten, moeten de bomen samen met grafmonumenten en hun inscripties een "schilderachtig" geheel vormen, dat niets afschrikwekkends heeft, maar juist de bezoeker noodt tot overpeinzing over deze plaats "waar de dood zelf de wijsheid des levens leert" ("wo der Tod selbst die Weisheit des Lebens lehrt").²⁹

Zochers beplanting met donker en statig geboomte als kastanjes, beuken, linden en iepen en de "ernstige" sparren en larcixen, verraadt de invloed van een dergelijk voorschrift. Oorspronkelijk, zo zien we op de plattegrond van Soestbergen, waren tussen verschillende boomgroepen, waarvan sommige nog steeds aanwezig zijn, geurende sering en gouden regens geplaatst.

Het gebruik van de Engelse landschapstijl voor begraafplaatsen is geen vanzelfsprekendheid geweest. De oudste buitenbegravingen in de vrije natuur, zoals te Maarssen (gesticht in 1776), in de duinen bij Scheveningen (Ter Navoring 1778), op de Gorsse heide (mausoleum Van der Capellen tot den Pol 1785), te Zuilen en Arnhem (beide 1783), laten zich vanwege hun aanleg op particulier terrein wel gedeeltelijk met Engelse

Ontwerp voor een grafmonument door J.D. Zocher,
ca 1815

Particuliere collectie

landschapstradities verbinden, maar bij geen van deze voorbeelden is sprake van een bewuste landschappelijke aanleg rond het graf.³⁰ Van deze graven gaat dan ook niet de specifieke werking uit die zo kenmerkend is voor het grafmonument in de landschapstuin. Daar valt nog aan toe te voegen dat de Engelse stijl in deze periode in Nederland nog niet eens goed is ingeburgerd. Pas aan het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw worden meer landgoederen volgens de nieuwe principes aangelegd. Ook in Duitsland en Engeland dateert de realisatie van enkele begraafplaatsen in landschappelijke stijl van rond 1830, als het buiten begraven definitief wettelijk geregeld wordt.³¹

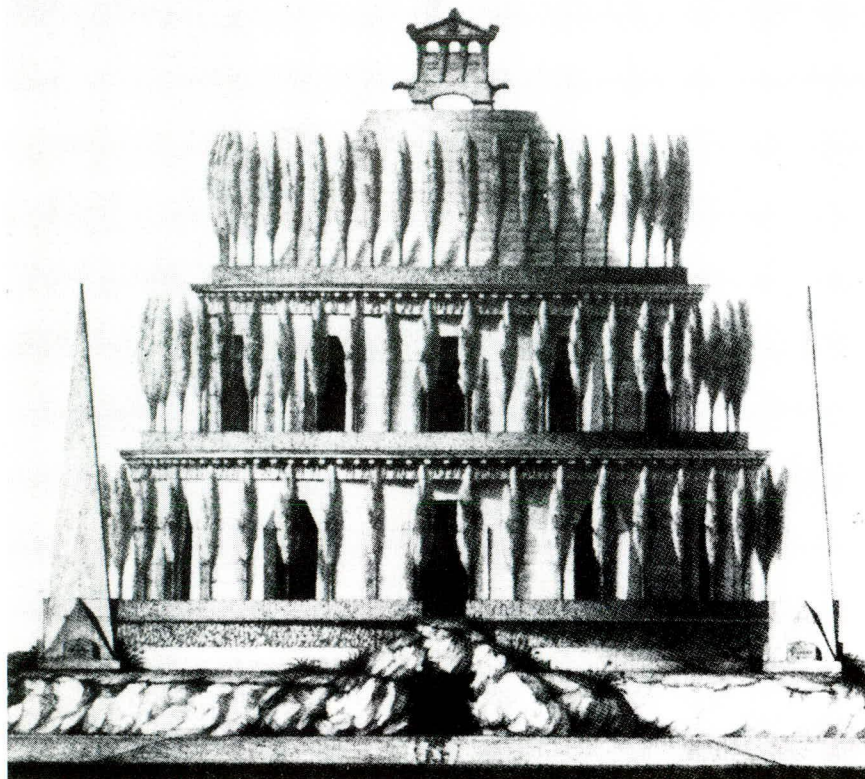
Invloed uit Frankrijk

Belangrijke ontwikkelingen speelden zich af in Frankrijk. Daar is het door A. Theodore Brogniart aangelegde kerkhof van Père Lachaise in Parijs één van de eerste begraafplaatsen in min of meer landschappelijke stijl. In 1804 voor het eerst in gebruik genomen, ontwikkelde dit park zich tot een bijzonder populaire begraafplaats, waar de graven van rijken en beroemdheden bewonderd konden worden. Ook hier moesten cypressen en wilgen bij de zerken een contemplatieve sfeer oproepen.³²

Zocher kan van dit Franse voorbeeld op de hoogte geweest zijn. Door Lodewijk Napoleon in 1809 benoemd tot kwekling in de bouwkunde (pensionnaire), verbleef hij twee jaar in Parijs en twee jaar in Rome.³³ In de Parijse architectenmilieus en aan de Académie d'Architecture in het bijzonder, heeft Zocher ongetwijfeld kennis genomen van de toen levendige

discussies over grafarchitectuur en aanleg van begraafplaatsen. Al aan het einde van de 18de eeuw behoorde het ontwerpen van grafmonumenten tot de belangrijker bezigheden van invloedrijke Franse architecten als Boullée en Ledoux. Archeologen en architecten hielden zich bezig met het onderzoek naar typen en stijl van klassieke grafmonumenten.

Rond 1800 resulteerde deze preoccupatie in een groot aantal ontwerpen voor funeraire monumenten en begraafplaatsen, waarin bol en cirkel in navolging van de antieke voorbeelden, als grondvormen de boventoon voeren.³⁴ Van deze ontwerpen zijn die van Boullée, Lequeu en Durand de meest opvallende.³⁵ De door deze architecten gehanteerde cirkelvormen en trapsegijs oplopende, met bomen beplante niveaus kunnen op Zocher een blijvende indruk hebben gemaakt en hem het idee hebben geleverd voor zijn eigen grafheuvel op Soestbergen. Naast het gebruik van cirkel en bol vertonen de Franse ontwerpen vaak een voorliefde voor het doen samengaan van natuurelementen en architectuur. Vaak is het grafmonument in de aarde opgenomen en lijkt het daaruit op te rijzen. Deze opvatting van een onversierde, uit elementaire vormen opgebouwde "aard"-architectuur, die bij uitstek geschikt is voor graven, werd ondermeer door de invloedrijke Boullée geformuleerd.³⁶ Dat Zocher van deze ideeën op de hoogte geweest moet zijn, bewijst een tekening van zijn hand, die tevens in nauwe relatie staat met zijn ontwerp voor de grafkelder van

Ontwerp voor een grafmonument door J.J. Lequeu (detail), 1801

Van Nellesteyn. De tekening toont een tussen twee heuvels gelegen monument, dat haast een organisch onderdeel van de omringende natuur geworden lijkt te zijn. Deze situatie is identiek met de ligging van het Nellesteyn-monument. Zowel uit de tekening als uit het gerealiseerde monument spreekt de opvatting over de simpele "aard"-architectuur, die we ook in de rotonde op Soestbergen herkennen.³⁷ Gezien het feit dat er van de verschillende Franse ontwerpen geen enkele uitgevoerd werd, neemt de door Zocher ontworpen rotonde op de begraafplaats Soestbergen een unieke plaats in onder de Westeuropese grafmonumenten.

Op Zochers begraafplaats vinden we de verschillende 18de en 19de eeuwse opvattingen over natuur en graf tot een harmonisch geheel samengevoegd. De begraafplaats is al vanaf het begin als wandelpark bedoeld geweest. De opzichter moest bezoekers en wandelaars toegang verschaffen tegen betaling van een entreprijs van 25 cent, waarna hij het toegangshek opende.³⁸ De latere 19de eeuwse bezoeker kreeg bij binnenkomst van de begraafplaats Soestbergen allereerst de indruk van een somber statig park. Larixen en groene heesters ontnamen hem vooralsnog een uitzicht op de graven en de rotonde. Het zien van de landschappelijke aanleg met de rotonde en de enkele grotere monumenten moet een zeker verrassingseffect gehad hebben, wat een typisch kenmerk van de Engelse wijze van aanleggen genoemd kan worden. Dat de begraafplaats zich in grote bezoekersaantallen kon verheugen, blijkt wel uit een verordening uit 1870 om het toezicht op de begraafplaats vanwege het vele — zondagse — bezoek te verscherpen.³⁹ Wellicht mogen we ons een 19de eeuws bezoek aan de parkachtige begraafplaats voorstellen als de gang naar "eene plek waarop wij het stoffelijk deel van zoo vele dierbare vrienden en betrekkingen der aarde hebben toevertrouwd; welke wij ook als onze toekomstige rustplaats eeren; die nu geene plaats

meer is van afschrik, met wier bestemming wij, daarop wandelende, gemeenzaam worden, en wier beschouwing denkbeelden in ons opwekt, welke ons geloof en onze hoop verlevendigen, als riep zij ons noodigende toe: Treed binnen! Neem wat rust! Schep, Sterveling, goeden moet./ Eer gij hier met uwe asch den laatsten tol voldoet./ Hier wordt U, vóór gij sterft, een lusthof aangeboden./ Waarin U 't leven lacht in stil verblijf der dooden./ Daar U viooltje en roos, en boom en heester leert./ Dat uit den schijnbren Dood het leven wederkeert."⁴⁰ Zeker mogen we veronderstellen dat Jan David Zocher de begraafplaats Soestbergen een dergelijk paradijselijk, zij het melancholisch, Elysium heeft willen laten zijn.

Het centraal aanleggen van de rotonde tenslotte is, evenals de rotonde zelf, terug te voeren op de Franse voorbeelden. Daar is het grote centrale, cirkelvormige monument vaak gewijd aan een belangrijk filosoof, schrijver of iemand die zich anderszins door zijn deugzaamheid had weten te onderscheiden. Op Soestbergen liggen in de rotonde de Utrechtse notabelen uit de 19de eeuw begraven. Deze hadden de grafruimten ter compensatie van het sluiten van de familiegraven in de kerken van gemeentewege aangeboden gekregen. Burger-, armen- en gildengraven kregen daarentegen een plaats achter een scherm van donkere sparren. Zo leerde de dood zelfs op de begraafplaats nog de ongelijkheid des levens.

In zekere zin is de kritiek van Nicolaas Beets op dit soort landschappelijk aangelegde begraafplaatsen gerechtvaardigd, wanneer hij in 1837 schrijft: "Ik kan evenwel niet zeggen, dat de hoog romaneske begraafplaatsen onzer dagen mij altijd evenzeer aanstaan. Velen zijn te zwierig, veel te bloeiend, veel te kunstig, veel te rijk, veel te overladen met dichtelijke symbolen. De dood is arm, en heeft zijne eigene poëzie."⁴¹

Het ontwerp van de begraafplaats

Terwijl we van allerlei veranderingen in de financiële structuur van de begraafpraktijken en ook van het oponthoud bij de bouwactiviteiten geheel op de hoogte zijn, komen Zochers naam en zijn aandeel in het ontwerpen van de begraafplaats Soestbergen en de grafheuvel, niet erg uit de archivalia naar voren. Over Zochers honorering tasten we ook in het duister. De stukken van de speciaal ingestelde *Commissie tot Regeling der aangelegenheden betreffende het inrichten van de algemene begraafplaats* zijn nauwelijks bewaard gebleven. Toch blijkt uit een aantal andere bronnen dat Zochers aandeel in de ontwerpen en de totstandkoming onbetwist is.

Burgemeester Van Asch van Wijck — befaamd om zijn persoonlijk en doortastend optreden — had Zocher in januari 1829 aangezocht om de aanleg van de singelparken rond de stad te ontwerpen, nadat de wallen zouden zijn afgebroken. In oktober van datzelfde jaar kwam Zocher met een zeer fraai en uitgewerkt plan op tafel voor parkaanleg en bebouwing. Vier maanden eerder (5 juni 1829) was de burgemeester al met een voorstel in de raad gekomen om als middelpunt van de aan te leggen begraafplaats op stadskosten een ronde muur op te richten "om daardoor degenen die zich bij oproeping voor de aanwijzing van stukken grond ter vergoeding aan de eigenaars van kelders of graven in de respectieve kerken, gelegenheid te geven, zich bij vereniging voor de aanleg van kelders . . . te engageren".

In de stadscourant van 3 oktober 1829 werd de aanbesteding van hardsteen werken ten behoeve van de grafheuvel gepubliceerd.

Er was echter een probleem: de nieuwe landelijke voorschriften voor begraafplaatsen eisten een degelijke ommuring. Bur-

gemeester en Wethouders schreven daarom aan Gedeputeerde Staten (6 oktober 1829) dat als er onverhoopt een muur opgetrokken moest worden, de werkzaamheden voor de aanleg van de begraafplaats, voorzover die al had plaats gehad, geheel zinloos zou worden. Een tekening van Zocher, stellig met zijn ontwerp voor de grafheuvel en misschien een deel van de lanen in Engelse landschapstijl, werd meegezonden. De bewuste tekening is helaas niet teruggevonden. Het is wel zeker dat uit de intensieve samenwerking tussen de tuinarchitect en de burgemeester het concept voor de grafheuvel op de begraafplaats ontstaan is. Van Asch van Wijck moet dit project gekoppeld hebben aan zijn behoefte tot verfraaiing van de stad, die hem zo ter harte ging.

In januari (22 januari 1830) was de raad voorgesteld om Zocher voor f. 21.000, — de aanleg van de singelparken op zich te laten nemen "en vervolgens het verdere toezigt (te houden) over den aanleg en beplanting van de begraafplaats".

Zochers naam komen we verder weinig meer tegen in verband met de begraafplaats. In 1838 volgt nog de aanbesteding van een brug en een toegangshek volgens zijn ontwerp. Het gietijzeren hek met omgekeerde rouwfakkels en de zware stenen ingangspijlers met hun opschriften bestaan nog.

De enige tekening van de begraafplaats die uit die tijd bewaard bleef is door opzichter Van Dugteren voor accordo getekend in oktober 1844. Door de restauratieafdeling van de Gemeentelijke Archiefdienst is deze onlangs gerestaureerd want hij vertoont sporen van intensief gebruik.

De bewuste tekening moet in de Commissie van Fabricage op 2 november 1844 door de Stadskameraar getoond zijn. "Na inzage wordt over dit belangrijk werk de bijzondere tevredenheid der leden te kennen gegeven". De tekening is zonder twijfel door J.D. Zocher gemaakt, maar niet door hem gesig-neerd. Hij lijkt veel op de nog bewaarde beplantingsschema's, die Zocher voor de Utrechtse singelparken in dezelfde tijd ontwierp.

De tekening geeft in het "Renvooi voor de Grafkelders in de Rotonde of het Cirkel gelegen" en in de zeven vakken de graven aan, die inmiddels aan de eigenaren waren uitgegeven. Hun namen en de aantallen begravingen in de grafuimten zijn vermeld. Verder is de plattegrond van de begraafplaats in vakken ingedeeld, waarin burger-, gilde- en armengraven te vinden zijn. Deze laatste liggen geheel aan de buitenzijde achter de sparrenhagen en zijn op dat moment vol. Van het grootste belang is de kaart verder voor de beplantingsschema's, waaruit blijkt dat bloeiende heesters en altijd groenblijvend geboomte de begraafplaats een luister- en lommerrijk aanzien moeten gaan geven. Hulst, sparren, larixen en acacia's, kastanjes, linden, eiken en iepen zijn als hoger geboomte gecombineerd met gouden regen, dahliaperken en rozen. Het is onduidelijk hoever het stond met de beplanting in 1844, maar deze zal toch zeker al geruime tijd tevoren zijn aangevaren.

De rotonde moet geheel onbeplant zijn geweest en in die tijd nog als een opvallende heuvel boven heesters en jong geboomte zijn uitgerezen. Om de geslotenheid geen afbreuk te doen was het opgaande grintpad, dat leidde naar de bovenetage, aan de achterzijde — de zuidzijde — aangelegd. De binnenruimte van de cirkelvormige muur, die het hart van de rotonde vormt, schijnt volgens het opschrift als "opene ronde put tot bergplaats van beenderen" bestemd geweest te zijn. Hij is daarvoor nooit gebruikt. Een dergelijke — zij het ongebruikte — utilitaire toevoeging aan dit bouwsel heeft Zocher stellig ontleend aan zijn Franse voorbeelden.

Het is verder opvallend dat bij de grote vrijliggende grafkelders, zoals van de families Schuyt, Crommelin en Falck, spar-

ren, berken of gouden regen geplant werden. Bij de ingang van de begraafplaats verrezen dichte heesters. Ze verhoogden het verrassingseffect van de wisselende wandelingen.

Tegen de opzichterswoning, tegenwoordig die van de directeur, was een schijndoden-lokaal aangebouwd.

Achter het huis zien we op de tekening een bleekveld, wat loodsen, een kwekerij en zes grafkelders, die bij de aanleg in 1830 als hulpkelders gebruikt waren toen de werkzaamheden aan de grafheuvel niet snel genoeg vorderden. In zijn totaliteit geeft de tekening een aardig stuk van de ontstaansgeschiedenis van de begraafplaats weer.

Noten

- 1 Voor de toeschrijving van de aanleg aan Zocher zie hieronder. Voor algemene gegevens over Jan David Zocher zie: cat. Wandelingen met Jan David Zocher in Utrecht 1829-1861, Utrecht, Gemeente Archief 1973. Belangrijk voor de hier behandelde stof is de bijdrage van Betka Matsche-von Wicht, "Das Grabmal im Landschaftsgarten", in: cat. Wie den Alten den Tod gebildet, Wandlungen der Sepulkralkultur 1750-1850, Mainz 1979 (tentoonstelling Bonn 1979). Elders hoop ik op het hier verkort weergegeven materiaal uitvoeriger terug te komen in verband met een studie over het ontstaan van de landschapstuin in Nederland.
- 2 Erwin Walter Palm, "Ein Virgil von Ribera", in: Pantheon 33 (1975) 1, 23-27
- 3 Voor Vergilius en zijn invloed: E. Panofsky, "Et in Arcadia Ego: Poussin and the Elegiac Tradition", in: Meaning in the Visual Arts, New York 1955, 295-321
- 4 P.A.F. van Veen, De soeticheydt des buytenlevens (—), Den Haag 1960 (diss.)
- 5 Ibidem
- 6 H.P. Hilger, "Zum Grabmal des Fürsten Johann Moritz von Nassau-Siegen in 'Berg und Tal' bei Kleve", in: Festschrift Hans Kauffmann, Berlin 1968, 117 e.v.
- 7 Voor een overzicht van deze ontwikkeling: John Dixon Hunt, Peter Willis, The Genius of the Place. The English Landscape Garden 1620-1820, London 1975
- 8 H.F. Clark, "Eighteenth Century Elysiums. The Rôle of 'Association' in the Landscape Movement.", in: Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 6 (1943) 165-189
- 9 Vgl. de lit. in noot 3.
- 10 Morris R. Brownell, Alexander Pope and the Arts of Georgian England, Oxford 1978, 118-146
- 11 Th. Bodkin, "Le tombeau de Jean-Jacques Rousseau d'après les peintres", in: Gazette des Beaux-Arts 16 (1936) 156-167. Verder: cat. Jardins en France 1760-1820, Parijs 1977 (Hôtel de Sully), met name 147-149
- 12 C.C.L. Hirschfeld, Theorie der Gartenkunst, Leipzig 1779-1785 (reprint Olms Verlag 1973, 2 dln), met name dl 2, 58, 59 (graf van Rousseau), 62, 102 en dl 3, 139-151. En vgl. dl 4, 81-83
- 13 Dieter Hennebo, Alfred Hoffmann, Geschichte der Deutschen Gartenkunst, Hamburg 1963, dl 3 en het artikel van Matsche-von Wicht (zie noot 1)
- 14 Zie de lit. in noot 13.
- 15 Over de aanleg van Engelse tuinen in Nederland, zie het nummer van Wonen/TABK, "Stadspark en Buitenplaats", verschenen bij de gelijknamige tentoonstelling Frans Hals Museum 1977
- 16 C.C.L. Hirschfeld, Aanmerkingen over de Landhuizen en Tuinkunst, Utrecht 1779
- 17 Hirschfeld 63, Aanmerkingen, 63, 89
- 18 Hirschfeld, Aanmerkingen, 81
- 19 Vgl. de bijdrage van Martin Thijs. Voor Duitse en Nederlandse vertalingen van deze Engelse auteurs: P.J. Buijnsters, Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van het "Graf", Assen 1963, 57 e.v.

- 20 A.G. van Hamel, "E.M. Post en Hirschfeld", in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 34 (1915/16), 184-210. Hirschfelds dood (in 1792) wordt betreurd in een bijdrage in het Kabinet voor Mode en Smaak, 5, 1793, 193. Op deze kwestie hoop ik elders terug te komen.
- 21 G. van Laar, *Magazijn van tuin-sieraaden* (—), Amsterdam 1802. dl 1, pl. IV nrs 3 en 4, XLV nr 5, XLVI (graftombe in Arcadisch landschap); dl 2, pl. LVII, LXVI (kindergraf-gedenktekens), LXIX (diverse graftekens, waaronder een "antique Graftombe"), LXXIV (dierentombes), LXXXVI nr 2, LXXXVIII, CII, CXI, CXXVI; dl 3, CLXXXI, CLXXXII, CLXXXVI.
- 22 Van Laar, *Magazijn*, dl 2, toelichting bij plaat LVII
- 23 Van Laar, *Magazijn*, dl 1, toelichting bij plaat XLV, nr 5
- 24 Vgl. P.H. Witkamp, in: *Nederlandsch Magazijn* 1863, nr 30, p. 233 en 234. Het Huis te Manpad wordt in 1804 bewoond door Cornelis van Lennep. Voor de bekendheid in Nederland met het graf te Ermenonville: W. Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland* (. .), Gent 1963, 59, 86. Ik dank Lucia Albers, Utrecht, die mij op het bestaan van deze nederlandse navolging van het graf van Rousseau wees.
- 25 Witkamp, 234
- 26 A. Loosjes Pz, *Hollands Arcadia* (—), Haarlem 1804, 259 e.v.
- 27 Zochers ontwerpen voor de aanleg van de Utrechtse singels in de jaren 1829-30 en later vormen ongetwijfeld de reden dat hij ook de opdracht voor de begraafplaats heeft gekregen.
- 28 Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, dl 5, Leipzig 1785, 117-120
- 29 Hirschfeld, *Theorie*, dl 5, 118
- 30 Voor deze buitenbegraafplaatsen, zie o.m.: P. den Boer, "Naar een geschiedenis van de dood", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 161-201, met name 180-182. Vergelijkbaar met Zochers aanleg is die van Lucas Pieters Roodbaard voor de algemene begraafplaats in Leeuwarden (1829/1830). Vgl. cat. Lucas Pieters Roodbaard, Leeuwarden 1979, 35-39. Om een duidelijker beeld van de vormgeving van de 19de eeuwse Nederlandse begraafplaatsen te krijgen, is een inventarisatie noodzakelijk. Onderzoek naar Zochers ontwerpen voor begraafplaatsen in Zutphen (1829), Heemstede en Haarlem (1828) kunnen nog interessant materiaal opleveren.
- 31 Cat. *Wie den Alten den Tod gebildet* (zie noot 1), 155 e.v.
- 32 Michel Dancel, *Au Père Lachaise*, Parijs 1976. Kenmerkend voor de Franse situatie is dat aan het einde van de 18de eeuw "Elysium" het synoniem voor begraafplaats is; zie: Jacques de Caso, "Venies ad Tumulos. Respice Sepulcra". *Remarques sur Boullées et l'architecture funéraire à l'âge des lumières*", in: *Revue de l'Art* 1970, 32, 15-22, met name 20.
- 33 Vgl. cat. Utrecht 1973 (zie noot 1).
- 34 Vgl. De Caso, *Venies ad Tumulos*. Hirschfeld (*Theorie der Gartenkunst*, dl 3, 1780, 140) refereert expliciet aan de klassieke graven die buiten in de lucht stonden opgesteld.
- 35 A.M. Vogt, *Boullée's Newton-Denkmal*, Basel/Stuttgart 1969, 316-330
- 36 Zie: Helen Rosenau (ed.), *Boullée's Treatise on Architecture*, London 1953, 80-83 ("Monuments Funéraires ou Cénotaphes").
- 37 Een andere, uit dezelfde tijd daterende tekening van Zocher (part. bezit Nederland), toont een in de duinen (?), aan zee gesitueerde begraafplaats. Een gotische kapel en een groot aantal graftombes worden beschenen door de ondergaande zon. Ook uit deze tekening spreekt de verbondenheid van een ideaal-landschap met grafmonumenten.
- 38 Notulen B. & W., Utrecht 6 mei 1830, bijlage 20 (instructie voor de opzichter van de algemene begraafplaats)
- 39 Notulen Fabricage-commissie, 21 april 1870, bijlage 64
- 40 Ontleend aan W. Eekhoff's beschrijving van de Algemene Begraafplaats te Leeuwarden (ontworpen door L.P. Roodbaard, zie noot 30) in zijn *Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden*, 1846, 244
- 41 Nicolaas Beets (Hildebrand), "Begraven", in: *De Gids*, 1837. Hier geciteerd naar de uitgave in *Camera Obscura*, Haarlem 1880, 284-292

Papierknipsel door Arie ter Gant, 1829
Westfries Museum, Hoorn

Bibliografie

- I. **Dood, rouw en begraven ± 1700 tot ± 1900**
 - II. **Begraven binnen of buiten de kerken**
 - III. **Begraafplaats, grafmonument en grafbedekking**
 - IV. **Financiële aspecten begrafenissen**
 - V. **Rouw- en doodskleding, rouwsieraden**
 - VI. **Rouwadvertenties**
 - VII. **Begraafnispenningen**
 - VIII. **Aanspreker en doodgraver**
 - IX. **Tegenwoordige houding t.a.v. dood, rouw en begraven**
 - X. **Crematie**
 - XI. **Eigentijdse visie op vormgeving graftekens.**
- I. Dood, rouw en begraven ± 1700 tot ± 1900
K. van Alkemade, Inleiding tot het ceremonieel en de plegtigheden der begraafnissen, en der wapen-kunde, uit deszelfs oorspronkelijkheid aange-
wezen en opgeheldert, Delft 1713
- J.P.S. Allebrandi, "Begravenissen in Amsterdam", in: Ons Amsterdam 1961, 342-343
- P. Ariès, "Contribution à l'étude du culte des morts à l'époque contemporaine", in: Revue des travaux de L'Académie des sciences morales et politiques 1966, 25-40
- P. Ariès, "La mort inversée; le changement des attitudes devant la mort dans les sociétés occidentales", in: Archives européennes de sociologie 8 (1967) 169-195
- P. Ariès, Met het oog op de dood; westerse opvattingen over de dood van de middeleeuwen tot heden, Amsterdam 1975
- P. Ariès, Western attitudes toward death; from the Middle Ages to the present, London 1974
- De begrafenissen; twee laatste schetsen uit De pastorij te Mastland (tot aanvang van den 1sten, 2den en 3den druk, afzonderlijk uitgeg.) [door C.E. van Koetsveld], Schoonhoven 1849
- "Begravenissen te Utrecht", in: Tijdschrift voor ... geschiedenis van ... Utrecht [uitgeg. d.]
P.J. Vermeulen 1 (1847) 212-217
- H.J. Bellen, "Doodenbezorging in voorhistorie en folklore", in: Eigen volk 5 (1933) 49-55
- E. Bendann, Death customs; an analytical study of burial rites, London 1930
- G.B[enthem] R[eddingius], "iets over de zorg der inwoners van Drenthe voor hunne dooden", in: Drentsche volksalmanak 3 (1839) 131-145
- J. Bicker Raye, "Notitie van het merkwaardigste meyn bekend", 1732-1772, naar het oorspronkelijk dagboek medegedeeld door Fr. Beijerink en M.G. de Boer, Amsterdam 1935
- J.G.W.F. Bik, Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad, Assen 1955, 62-68
- P. Blommaert, Nederlandsche begraafingswyze en grafsteden, Gent 1857
- [J.] Boeke, Gesprek over onze manier van begraven en rouwbetoonen, z.pl. en j.
- P. den Boer, "Naar een geschiedenis van de dood; mogelijkheden tot onderzoek naar de houding ten opzichte van de dode en de dood ten tijde van de Republiek", in: Tijdschrift voor geschiedenis 89 (1976) 161-201
- Eene boerenbegravenis te Doornspijk, in: Geldersche volks-almanak 12 (1846) 160-167
- C.W. B[ruinvis], "R.K. priesters begraven in protestantsche kerken", in: De navorscher 52 (1902) 528
- P.J.A.M. Buijnsters, Tussen twee werelden; Rhijnvis Feith als dichter van "Het graf", Assen 1963, 50-92
- J. Cornelissen, Doods-, begrafenissen en rouwgebruiken, [1940]
- H.D., "Een dorpsbegravenis", in: Doopsgezind jaarboek 1909, 64
- D.W. van Dam, "Testament, overlijden en begravenis van eene Delftsche dame omstreeks 1775", in: De navorscher 66 (1917) 331-339
- I.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, "Uitvaartzeden" in: Eigen volk 7 (1935) 80-81
- J.I. v[an] D[oor]n[inck], "Gebruik bij begravenis", in: Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel 1 (1874) 189
- J.I. van Doorninck, "Paepsche superstition omtrent de begravinge der dooden", in: Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel 4 (1878) 261-262
- I.H. van Eeghen, "Bijzonderheden over het begraven in Amsterdam", in: Maandblad Amstelodamum 1950, 51-57
- "17e Eeuwsche uitnodigingen ter bijwoning van begravenissen; "Begraafenis Briefkens", in: De navorscher 55 (1905) 154-155
- J.J. Fahrenfort en C.C. van de Graft, Doodenbezorging en cultuur, 2, Amsterdam 1947
- R. Favre, La mort dans la littérature et la pensée française au siècle des lumières, Lyon 1978
- [H.O. Feith, "Aanteekeningen uit de provinciale synodale handelingen betreffende begravenis, uitgisten, kindelbieren enz."], in: Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen 1 (1864) 134, 138, 143, 254, 272; 2 (1865) 30, 68, 162
- R. Feith, Het graf, inl. en aant. door P.J. Buijnsters, Culemborg 1977
- J. le Francq van Berkhey, Natuurlyke historie van Holland, 3, derde stuk, Amsterdam 1776, 1824-2007
- "Funeralia", in: De oude tijd 1874, passim
- Gebeden voor de bezoekers der begraafplaatsen, ontleend aan het handboek van de heeren G.I. Polak en M.L. van Ameringen, nieuwe uitg. herz. door L.D. Staal, Amsterdam 1923
- V[an] G[euns], "Over het begraven buiten Amsterdam; benevens iets over den schijndood", in: Vaderlandsche letteroefeningen 2de st. 1827, 697-709
- J. ter Gouw, "De pel(t) of het lijkkleed", in: De Warande VI, 1
- A. Graafhuis, Utrecht in de achttiende eeuw, Utrecht 1965, 22-26, 76
- H.C.A. Grolman, "Volksgebruiken bij sterven en begraven in Nederland", in: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap 40 (1923) 359-396
- H.v.H., 's Menschen levensduur; zeden en gewoonten bij dood en begravenis in Nederland", in: Op de hoogte 5 (1908) 762-766
- S. Hart, "Een sociale structuur van de Amsterdamse bevolking in de 18de eeuw", in: Jaarboek Amstelodamum 65 (1973) 73-83
- C. Herzlich, le travail de la mort, in: Annales; économies, sociétés, civilisations 31 (1976) 197-217
- G.W. van Heukelum, "De kerkhoflantaarn", in: Het gildeboek 1 (1873) 112-127
- E. Heupers, Volksverhalen uit Gooien Eemland en van de westelijke Veluwe, 1, Amsterdam 1979
- Hildebrand, "Begraven", in: De gids 2 (1838) 89-97
- R.J. Hirsch, Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700, Amsterdam 1921. Diss. Amsterdam G.U.
- A.C. H[onders], "Collectanea funebria", in: Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit te Groningen 5 (1970) 1-2
- E.J. Huizenga-Onnekes, "Volksge-
loof, dood en hiernamaals", in: Eigen volk 3 (1931) 265-270
- De J., "Begravenispractijken in het Oude Utrecht", in: Maandblad van Oud-Utrecht 37 (1964) 154-156
- J. Jansen, Rijkdom uit Workums verleden; de beschilde baren der gilden, Leeuwarden 1975
- E. Jongejan, De humor-"cultus" der romantiek in Nederland, Zutphen 1933, 261 e.v., 459
- S. Kalff, "Zeemansbegravenissen", in: Onze vloot, 15 (1923) 54
- J.Z. Kannegieter, "Sleutels op de doodkist", in: Ons Amsterdam 21 (1969) 98-100
- H.W.M.J. Kits Nieuwenkamp, "Het recht op wapenborden en rouwkassen in de kerken", in: Maandblad Oud-Utrecht 47 (1974) 55-56
- L. Knappert, "Van sterven en begraven", in: Uit onzen bloeitijd; schetsen van het leven onzer vaders in de XVIIe eeuw, Amsterdam z.j., 97-143

- W. Knippenberg, "Dodenlantaarns", in: Brabants heem 11 (1959) 60-63
- H.L. Kok, De geschiedenis van de laatste eer in Nederland, Lochem 1970
- J.A. Kool, "Over het begraven te Amsterdam", in: Schat der gezondheid 4 (1861) 341-345
- J. Krap A.z., Het drukkende, schadelijke en nutloze van het grootste deel der begraafnisplechtigheden en rouwdragten in ons vaderland . . ., Dordrecht 1792
- J. Landwehr, Splendid ceremonies; state entries and funerals in the Low Countries, 1515-1791; a bibliography, Leiden 1971
- F. Lebrun, Les hommes et la mort en Anjou aux 17e et 18e siècles; essai de démographie et de psychologie historique, Paris 1971
- P.A. Leupe, "Hoe eene deftige oude vrijster wenschte begraven te worden in de eerste helft der 18e eeuw", in: De oude tijd 1871, 93-94
- P.W.L[othes], "Zeden en gewoonten; begrafenissen", in: Tijdschrift voor geschiedenis . . . van Utrecht [uitgeg. d.] N. v.d. Monde 7 (1841) 53-62
- "Maaltijden bij overlijden", in: De Maasgouw 1 (1879) 65
- H. Mandos, Van heidorp tot industriestad; verkenningen in het verleden van Tilburg, o.r.v. H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld, Tilburg 1955, 242-243
- J. Matse, "Zoudt gij voor lijken beven?"; over de dood in de wereld van Hieronymus van Alphen N.S.A.V.-voorjaarsconferentie mei 1979
- J. Mauritius, Korte verhandeling van het recht en gebruyk der graven en begraafnissen, so der aloude als hendaagsche volkeren, Amsterdam 1714
- J.M.M. de Meere en L. Noordegraaf, "De sociale gelaagdheid van Amsterdam in de Franse tijd; het beeld van een tijdgenoot", Jaarboek Amstelodamum 69 (1977) 156-175
- J. Morley, Death, heaven and the Victorians, London 1971
- Mors; een verhaal over de dood in boek en prent; de dood in druk, Assen Drents Museum 28 oktober - 11 december 1977
- A. Pathuis, "Enige overleveringen en herinneringen betreffende sterven en begraven in Groningen", in: Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit te Groningen 5 (1970) 22-30
- A. Pathuis, "Rouwboarden in Ommelanden kerken", in: Publicatieband Stichting Oude Groninger Kerken, z.j., 49-78
- R. Peeters, "Enkele afbeeldingen rond het overlijden van koning Willem II berustend in het gemeente-archief van Tilburg", in: Mensen van vroeger 6/7 (1978/79) 124-136
- J.H. Persijn, "Begrafeniskosten Bernard Brouwer 1840", in: De navorscher 65 (1916) 419-421
- B. Picart, Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde . . ., 1-3, Amsterdam 1733, 375, 378, 429-439, 1295, 1307-1311, 2598-2605
- A. Pigler, "Portraying the dead; painting, graphic art", in: Acta historiae artium 1957, 1-75
- H. Polak, Amsterdam die groote stad . . ., Amsterdam 1936, 271, 280
- R., "Drentsche gebruiken bij sterfgevallen en begrafenissen", in: Drentsche volksalmanak 6 (1842) 139-152
- Rapport over het begraven van lijken in de kerken . . ., van den 1 aug. 1825, [gevolgd door Koninklijke Besluiten en missieven daaromtrent uit 1827, 1828, 1829, 1848, enz.]
- Reis door Holland in de jaren 1807-1812, 3, Amsterdam z.j., 111-120
- J.W. Ris, Redenvoering geschikt om in een sterfhuys, op den dag der begraavinge . . ., Haarlem z.j.
- H.D.J. van Schevichaven, "Doodenroepers of voorgangers te Nijmegen", in: Geldersche volks-almanak 64(1898) 86-95
- G.D.J. Schotel, "Begrafenis van een president burgemeester te Dordrecht in de XVIIIde eeuw", in: Vaderlandsche letteroefeningen 2de st. 1849, 377-383
- M.C. Sigal Jr., "'Een oud begrafenisgebruik, . . . ellen laken gescheurt'", in: Maandblad van Oud-Utrecht 2 (1927) 37-38
- M.P. Smissaert, "Overluidingen van de Domklok te Utrecht", in: De navorscher 1884-1893, passim
- R. Steensma, "De strijd van de Kalvinisten tegen katholieke begrafenisgebruiken", in: Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit te Groningen 5(1970) 13-21
- R. Steensma, Verbeeld vertrouwen; de mens tussen kruishout en doodskop, Baarn 1975
- L. Stratenus, Brieven, Gouda 1885, 96-105
- P. van Tieghem, La poésie de la nuit et des tombeaux en Europe au 18me siècle, Paris 1921
- Van intocht tot uitvaart; feesten en plechtigheden in de prentkunst 1500-1800, Rotterdam Museum Boymans-van Beuningen december 1976 - februari 1977
- J.S. van Veen, "Eene deftige begrafenis in het "eerste jaar der Bataafsche vrijheid", in: De navorscher 65 (1916) 177-184
- G. de Voogd, "Hartkamp's tentoonstellingen; zeden en gewoonten bij dood en begrafenis in Nederland", in: Van week tot week; wekelijks bijvoegsel van Eigen haard 14 en 21 november 1908
- J.H.A. Walraven, "Gebruiken vroeger en nu bij overlijden en begrafenis in en om de Roerstreek", in: Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 7 (1975) 81-104
- J. van de Water, Groot placaatboek . . . van Utrecht . . ., 3, Utrecht 1729, 527-536
- F.W. Wentzlaff-Eggebert, Der triumphierende und der besiegte Tod in der Wort- und Bildkunst des Barock, Berlin 1975
- Wet . . . betreffende het begraven van lijken . . . van den 10den april 1869 . . . zoals die gewijzigd is bij latere wetten, [uitgeg.] door S. Gratama z., 's-Gravenhage 1888-1889
- Wet [van 10 april 1869] . . . betreffende het begraven van lijken . . . [met] aant. van Mr. J.M. Hoog, Arnhem 1870
- "Wie die Alten den Tod gebildet; Wandlungen der Sepulkralkultur 1750-1850", in: Kasseler Studien zur Sepulkralkultur, [herausgeg. Dr. Hans Kurt Boehlke, Zentralinstitut für Sepulkralkultur, Kassel Bnd I] Mainz 1979
- S.F. Witstein, Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance, Assen 1969
- J. van Zwaluwenberg, "Over de groevenmalen bij begrafenissen in 't Oldebroek op de Veluwe", in: Geldersche volks-almanak 1840, 85
- T. Zuurveen, "Van zedenleer tot Bruintje Beer", in: Intermediair 6 juli 1979

II. Begraven binnen of buiten kerken

Bekroonde antwoorden van J.D. van Leeuwen en C. Terne 1786, uitgegeven in: Verhandelingen Zeeuwsch Genootschap XII (1786) Middelburg, 3-87; 87-213

Het begraven der lyken in de kerken, ingeleverd onder de zinspreuk "Quid deceat, quid non; quo virtus, quo ferat error", 30 november 1781, archief Provinciaal Utrechtsch Genootschap, nr 34, dl 8, nr 50. Manuscript

J. Belonje, "Ter Navolging", in: Jaarboek Die Haghe 1950, 76-129

Bijleveld, "Het verbod tot begraven in kerken en wat Amsterdam er zich van aantrok", Amstelodamum 37 (1950) 26-27

"De geschiedenis en de betrekkelijke lof des oud Christelijken gebruijs van het begraven in kerken en derzelver omtrek", in: Christelijk maandschrift voor den beschaafden stand 6 (1827) 577-595

V[an] G[euns], "Over het begraven buiten Amsterdam; benevens iets over den schijndood", in: Vaderlandsche letteroefeningen 2de st. 1827, 697-709

R.M. van Goens, Diatribe de Cepotaphiis, Utrecht 1763

A. Kluit, Oratio inaug. de superstitionissimo iuxta atque perniciosissimo in templis et urbibus sepeliundi ritu, Middelburg [1776]

A. Kluit, Inwijdingsrede over den bijgeloovigen oorsprong en schadelijke gevolgen van 't begraven in kerken en steden, Middelburg 1777

J. Krap A.z., Het drukkende, schadelijke en nutloze van het grootste deel der begraafnisplechtigheden en rouwdragten in ons vaderland . . ., Dordrecht 1792

J. Kuypers, "De begrafeniswet", Het gildeboek 16 (1933) 163-171

- W.A. Ockerse, Het begraven der dooden buiten de kerk en de stadpoorten, aangeprezen in eene leerrede, naar aanleiding van Ps. XXXIV. 21A, Utrecht 1792
- A. Perrenot, De prohibenda in urbe et templis sepultura, Utrecht 1748. Diss.
- "Wat staat ons, Nederlanders, thans te doen, nu wij begraafplaatsen hebben in het opene veld?", in: Vaderlandsche letteroefeningen 2de st. 1829, 262-269
- J.W. te Water, "Verhandeling over het begraven der lijken in de steden en kerken", in: Verhandelingen Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 4 (1775) 629-667
- III. Begraafplaats, grafmonument en grafbedekking**
- L. Alvares Vega, Het Beth Haim van Ouderkerk; beelden van een Portugees-Joodse begraafplaats, 2de dr. Assen 1979
- J. Bakewell e.a., A fine and private place, London 1977
- J. Belonje, "De betekenis van historische grafzerken", in: [Nieuws] Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1955 kolom 63-76
- J. Belonje, "Ter Navolging", Jaarboek Die Haghe 1950, 76-129
- A.J. van den Bergh, Utrechtsche hygiënische vraagstukken historisch beschouwd, Utrecht 1945, 70-78. Diss.
- T.R. Bergshoeff, "Het St. Anthoniuskerkhof aan de Weesperstraat", in: Ons Amsterdam 14 (1962) 333-336
- J. Bialostocki, Vom heroischen Grabmal zum Bauernbegräbnis; Todesmotive in der Kunst des 18. und 19. Jahrhunderts, Mainz 1977
- [L.J. Boogmans], "Kerkhof en liturgie", in: Het gildeboek 16 (1933) 172-174
- J. de Caso, "Venies ad tumulos. Respice Sepulcra"; remarques sur Boulées et l'architecture funéraire à l'âge des lumières", in: Revue de l'art 32 (1976) 15-22
- J.Th.J. Cuypers, "Beeldhouwwerk op onze katholieke kerkhoven", in: Het gildeboek 16 (1933) 202-211
- F.J. Dubiez, "Beth Haim, Huis des Levens (II); de Portugees-Israëlitische begraafplaats te Ouderkerk aan de Amstel", in: Ons Amsterdam 19 (1967) 205-213
- L. Ettlinger, "Denkmal und Romantik; Bemerkungen zu Leo von Klenzes Walhalla", in: Festschrift Von Eimnem 1965, 60-70
- F. van Geldorp, Stenen tussen licht en donker; grafmonumenten in Nederland, Apeldoorn 1972
- E.S. Giston Jr., Victorian cemetery art, New York 1972
- H.P. Hilger, "Zum Grabmal des Fürsten Johann Moritz von Nassau-Siegen in 'Berg en Tal' bei Kleve, in: Minuscula Discipulorum Kunst. Hist. Studien Hans Kauffmann zum 70. Geburtstag 1966, Berlin 1968
- A. Hüppi, Kunst und Kult der Grabstätten, Olten 1968
- C.M. de L., "De eerste algemeene begraafplaats 1830-1930", in: Maandblad van Oud-Utrecht 5 (1930) 36-39
- E. Lagerwey, "De Oud-Katholieke begraafplaats", in: Jaarboekje van Oud-Utrecht 1929, 51-98
- P.H. Damsté, "Van twee grafmonumenten en een penning (1)", in: Maandblad Oud Utrecht 45 (1972) 87-88
- J.F. Marion, Famous and curious cemeteries, New York 1977
- W. Messerer, "Zu extremen Gedanken über Bestattung und Grabmal um 1800", in: Probleme der Kunstwissenschaft 1 (1963) 172-194
- De oude van den Binnen-Amstel of beschouwing van de zeden, gebruiken, enz. der hoofdstad [door N. Swart], Amsterdam 1819
- E. Panofsky, "Et in arcadia ego: Poussin and the Elegiac Tradition", in: Meaning in the Visual Arts, New York 1955, 295-321
- E. en G. Panofsky, "The 'Tomb in Arcady' at the fin-de-siècle", in: Wallraf-Richartz-Jahrbuch 30 (1968) 287-304
- P.A. Remmesheimer, Das klassizistische Grabmal; eine Typologie, Bonn 1969
- A.E. Rientjes, "Het kerkhof in vroegere tijden", in: Het gildeboek 16 (1933) 154-160
- J. Ritzen, "De aanleg van begraafplaatsen en de tuinarchitectuur", in: Het gildeboek 16 (1933) 187-201
- M. Ruetz, Nekropolis, München 1978
- J. Schweizer, Kirchhof und Friedhof; eine Darstellung der beiden Haupttypen europäischer Begräbnisstätten, Linz a.d. Donau 1956
- K.L. Sierksma, Laatste rustplaats voor duizenden, Muiderberg 1976, 46-58
- W.E. Smelt, Zutphens Algemene Begraafplaats; iets over den aanleg ervan, Zutphense Courant 16 november 1940
- J. Smit, "Haagsche begraafplaatsen", in: Jaarboek Die Haghe 1917/1918, 132-216
- Souls in stone; European graveyard sculpture, New York 1978
- C.F. Sprinck und G.W. Hüllman, Trauer-Monumente für alle Nationen und Religionen, Leipzig 1797
- J. Stevens Curl, The Victorian celebration of death, London 1972
- D. Stillman, "Death defied and honour upheld; the mausoleum in Neo-Classical England, in: The art quarterly 1 (1978) 175-213
- C. Stolk, "Het Sint Aagte-Bergje onder Veur; Katholieke begraafplaats der parochie Leijdschendam", in: Bijdragen Bisdom Haarlem 2, 66
- H. Thunissen, "Kerkhofarchitectuur", in: Het gildeboek 16 (1933) 180-186
- J. Versteeg, Geschiedenis der Amsterdamsche begraafplaatsen, Amsterdam 1948. Machineschrift
- v.d. W., "Zorg over begraafplaatsen", in: Heemschut 1976, 137
- J. Waterreus, "De katholieke begraafplaats", in: Volks-almanak voor Nederlandsche katholieken 1865, 24-42
- A.J. van der Weyde, "Over begraafplaatsen en begraven in het bijzonder te Utrecht", in: Jaarboekje van Oud-Utrecht 1930, 85-113
- M.G. Wildeman, "Grafchriften uit kerken te Utrecht", in: De wapenheer 7 (1903) 517-529; 8 (1904) 39-40, 216-232, 9 (1905) 217-225
- W. Witteman, Gedenkboek bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de R.K.-begraafplaats aan de Kerkhoflaan te 's-Gravenhage: 1830-1930, 's-Gravenhage z.j.
- IV. Financiële aspecten begrafenis**
- J.H. Adriani, Het Stads-Ambachtskinderhuis te Utrecht, Utrecht [1941] 17, 105, 138
- "Begrafenisfondsen in Nederland", in: Nieuw weekblad voor geneeskunde IV, 216
- [J.] Boeke, Gesprek over onze manier van begraven en rouwbetoonen, z. pl. en j.
- A.Th. van Deursen, "Kerk of parochie? De kerkmeesters en de dood ten tijde van de Republiek", in: Tijdschrift voor geschiedenis 89 (1976) 531-538
- J.H.C.M. van Gool, Uitvaartverenigingen in Nederland, Amsterdam 1947
- A. Hoynck van Papendrecht, "Verkoop van wapenborden uit de kerk te Rhenen in 1798, Nederlandsche eeuw XXXV (1917) 213, 1920-1930
- H. Kronenberg, "De kosten van een deftige begrafenis in het midden der 18de eeuw", in: Verslagen en mededelingen [der] Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 37ste stuk (1920) 121-125
- G.H. Kurtz, "De begrafenisbos 'De Vrijwillige Liefdebeurs' onder de zinspreuk 'In alles ghetrou' te Haarlem", Haarlem jaarboek 1969, 128-147
- L., "Begrafeniskosten in de 18de eeuw", in: Nieuwe Drentsche volksalmanak 34 (1916) 167-170
- W. M[oll], "Onkosten eener begrafenis en uitvaart te Leiden, in het jaar 1715", in: Kerkhistorisch archief verz. d. N.C. Kist en W. Moll 3 (1862) 281-282
- "Opgave van eenige onkosten gemaakt bij het overlijden van H.K.H. de prinsesse gouvernante, 1759", in: Tijdschrift voor . . . geschiedenis van . . . Utrecht uitgeg. d. P.J. Vermeulen 3 (1849) 235-245
- C.G. van Rijn, Begrafenis-onderneming, 1847, Questiunculæ historicae; vragen en antwoorden enz. op elk gebied der geschiedenis I, 1908, 175, 205
- J. van Schevichaven, Van leven en sterven; het verleden en heden der levensverzekering, Utrecht 1896

E.D. Veen, "Over begrafenisfondsen gesproken . . .", in: Maandblad Oud-Utrecht 44 (1971) 4-5

H.S. Veldman, *Onze begrafenisfondsen*, Amsterdam 1900

H.J.W. Verhey, 300 jaar aalmoezenierszorg, Rotterdam 1974, 141-142

J. Zwarts, "De uitkoop van christelijke groefbidders, kerken en corporaties bij Joodse begravenissen te Utrecht", in: Jaarboekje van Oud-Utrecht 1953, 178-186

V. Rouw- en doodskleding, rouwsieraden

P. Cunnington and C. Lucas, *Costume for births, marriages and deaths*, London 1972

"Over het kunstwerken in haar", in: *Penelope of maandwerk aan het vrouwelijk geslacht toegewijd* . . ., 4 (1826) 9-22

B. de Ridder, "De vroegere klederdacht der burgerwezen", in: *Ons Amsterdam* 17 (1965) 249-251

C. Wierda, "Negentiende eeuwse rouw- en liefdesjuwelen", in: *Oud nieuws* 12 (1979) 115-117

VI. Rouwadvertenties

Th.J., "Toezicht op doodsadvertenties", in: *De oude tijd* 1869, 357

M.L. Stokroos, "In de plaats van de ordinaire communicatiebrieven"; rouwadvertenties in de Franse tijd. Stencil

VII. Begrafenispenningen

W.H. Avelingh, "Familiepenningen", in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 1 (1947) 133-138

J. Dirks, "Jetons de présence aux funérailles etc. des quartiers de la Haye", in: *Revue de la numismatique Belge sér. 3 tm 3* (1859) 492-517

G. van der Meer, "De algemene familiepenningen van de Holtzhey's II", in: *Jaarboek voor munt- en penningkunde* 60/61 (1973/1974) 141-152

G. van der Meer en F.A. Nelemans, "Penningen ter ere van Haagse predikanten", in: *Jaarboek voor munt- en penningkunde* 62/64 (1975/1977) 123-164

F. Plietersen, "Een begrafenispenning ter herdenking van Jodocus van Lodensteyn", in: *Centraal Museum Utrecht mededelingen* 1978 nr 20/21, 132-140

C. Scholten, "Bid- en begrafenispenningen van Katholieke priesters (aanwezig in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem)", in: *Jaarboek . . . voor munt- en penningkunde* 23 (1936) 98-111

S. Wigersma, "Over den oorsprong en het belang van familiepenningen", in: *Tijdschrift . . . voor munt- en penningkunde* 17 (1909) 219-288

W.F.K. Zwierzina, "Begrafenispenningen van Rooms-Katholieke priesters, hoofdzakelijk te Amsterdam overleden", in: *Tijdschrift . . . voor munt- en penningkunde* 18 (1910) 108-126

VIII. Aanspreker en doodgraver

Amsterdam en de Amsterdammers, door een Amsterdammer, [facs.-uitg.] Amsterdam 1974, 119-123

J. ter Gouw, "Eene oudheidkundige verhandeling over den aanspreker", in: *Hollandsche almanak* 1865, 131

S. Kalf, "Het Amsterdamsche Kraaiengild", in: *De telegraaf* 24 en 27 oktober 1910; *De courant* 16 nov 1910, 27 okt 1910, 22 nov 1910, 26 nov 1910

J.H. Kernkamp, "Het aansprekersoproer", in: *Historia*; maandschrift voor geschiedenis, 1 (1935) 109-113

J. van Lennep, "De aanspreker", in: *De Nederlanden; karakterschetsen, kleederdragten, houding en voorkomen van verschillende standen* . . ., 's-Gravenhage 1841

J. van Maurik, *Toen ik nog jong was*, Amsterdam [1903], 202-223

T. Mol, "Oude gedrukte en geschreven wenssen voor het nieuwe jaar", in: *Antiek* 6 (1972) 361-370

J. Verseput, "Het ambt van doodgraver in de 18de eeuw in Hillegersberg", in: *Rotterdams jaarboekje* 5de reeks 10 (1952) 107-125

IX. Tegenwoordige houding t.a.v. dood, rouw, begraven.

P. Aalbers e.a., *Brochure naar aanleiding van de radioserie over doodgaan in Nederland door de VPRO-radio uitgezonden in 6 afleveringen van 28 augustus tot en met 29 september 1978*

R.F. Beerling, *Moderne doodsproblematiek*, Delft 1945. Diss. Amsterdam G.U.

P. den Boer, "Een man voor alle seizoenen", in: *N.R.C.*, 2 juni 1979

R. Brico, "Terug uit de dood: 'ervaringen van klinisch gestorvenen'", in: *Elseviers magazine* 17 december 1977, 50-63

E. Brunt, *Een veld bezaaid met mijnen*, N.S.A.V.-voorjaarsconferentie mei 1979. Stencil

J.B. Delacour, *Over de drempel van de dood*, Deventer 1974

T. Dethlefsen, *Leven na leven* . . ., De Bilt 1974

K. Exalto, *De dood ontmaskerd*, Amsterdam 1975

T. van den Eynden e.a., "Sociologen over doodsproblematiek; een literatuuroverzicht", in: *Mens en maatschappij* 48 (1973) 392-414

J. Fortuin, *Op verzoek van de overledene* . . ., N.S.A.V.-voorjaarsconferentie mei 1979

J. Fortuin, "Op verzoek van de overledene; een onderzoek naar de uitvaartgewoonten aan de hand van overlijdensadvertenties", in: *Vrij Nederland* 28 juli 1979

J. Fourastié, *Machinisme et bien-être; niveau de vie et genre de vie en France de 1700 à nos jours*, Paris 1962, 234-236

B.G. Glaser en A.L. Strauss, *Besef van de naderende dood*, Alphen a/d Rijn 1973

J. Godschalk, "Sterven teruggedrongen naar privésfeer, Sociologencongres 'Leven en dood'", in: *Volkskrant* 18 mei 1979

G. Gorer, *Death, grief and mourning in contemporary Britain*, London 1965

W. Gijsen, *Over dood en hierna*, Deventer 1974

W.G.L. de Haas, *Open- en beslotenheid van uitvaart en rouwbetoon*, N.S.A.V.-voorjaarsconferentie mei 1979

J. Hemleben, *Over de grens van het leven; voorstelling over een bestaan na de dood*, Rotterdam 1977

J.C. Hempe, *Sterven is heel anders; ervaringen met de eigen dood*, Baarn 1977

M. Kabel, "Leven en dood"; een ongebruikelijk thema in de Nederlandse sociologie, N.S.A.V.-voorjaarsconferentie mei 1979

E. Kübler-Ross, *Dood; het laatste stadium van innerlijke groei*, Baarn 1975

E. Kübler-Ross, *Lessen voor levenden; gesprekken met stervenden*, Baarn 1969

E. Kübler-Ross, *Wat kunnen wij nog doen? Vragen en antwoorden bij lessen voor levenden*, Bilthoven 1974

J. Mitford, *The American way of death*, London 1963

A. en M. Mitscherlich, *Het onvermogen om te rouwen; motieven van een collectief gedrag*, Amsterdam 1971

D. de Moor, "Al vriest het nog zo hard, begraven gaat altijd door", in: *Utrechts nieuwsblad* 6 januari 1979

J. Romein en L. Torn, "Inrichting van begraafplaatsen", in: *Polytechnisch tijdschrift bouwkunde* 17 (1962) 3-16

"Signalement" gewijd aan "Rouw", in: *Trouw* 3 maart 1979

A. de Swaan, "Onderzoek in extremis", N.S.A.V.-voorjaarsconferentie mei 1979

Symposium "de dood", georganiseerd door de Lustrumcongrescommissie [van] Veritas [te] Utrecht [op] 10 en 11 maart 1979. Stencil

D. van Tol, *De dood als keuze*, Mepel 1977

C.W. Verhoeven e.a., *Dood en sterfensbegeleiding*, Nijkerk 1976

C. Wouters en H. ten Kroode, *De populariteit van het onderwerp dood*, N.S.A.V.-voorjaarsconferentie mei 1979.

X. Crematie

Batavus, "Lijkverbranding", in: *Eigen Haard* 39 (1913) 790-794, 808-812, 821-823

J. Bauwens, *Lijkbegroeven en lijkverbranding*, Brussel 1892

T. van den Brink, "Lijkverbranding in Nederland en daarbuiten", in: *Mensch en maatschappij* 9 (1933) 310-313

De crematie in Nederland en daarbuiten; verzameling van opstellen ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Nederlandsche Vereeniging voor Facultatieve Lijkverbranding . . ., Leiden [1924]

A. Duparc, "De begrafeniswet en de lijkverbranding", in: Themis 77 (1916) 447-465

Het Nederlandsch crematorium (te Velsen) (1914-1939), in: Morks magazijn 41 (1939) 278

J.W. Noteboom, "Begraving of verbranding", in: Antirevolutionaire staatkunde 16 (1940) 171

A. de Rosa, "De Nederlandse beweging voor vrijheid van crematie", in: Eigen haard 65 (1939) 664-667

B.D.H. Tellegen Azn., "Lijkverbranding", in: Themis 79 (1918) 442-459

C. Vreedenburgh Jr., "Over lijkverbranding en het eerste Nederlandsche crematorium", in: De natuur 34 (1914) 48-51, 72-76

XI. Eigentijdse visie op vormgeving graftekens

J. Romein en L. Torn, "Inrichting van begraafplaatsen", in: Polytechnisch tijdschrift bouwkunde 17 (1962) 3-16

E. Vrieze, "Invoering van een uniform grafmonument", in: Het uitvaartwezen 28 (1973) nr 9, 16 en nr 10, 36-37

E. Vrieze, "Invoering van een uniform grafmonument", in: Het uitvaartwezen 28 (1973) nr 9, 16 en nr 10, 36-37

[E. Vrieze], "Vormgeving graftekens", in: Het begrafeniswezen 22 (1967) 80-81

L.G. Wagenaar, De kerkelijke begrafenis, 's-Gravenhage 1964

Bruikleengevers

H.M. de Koningin

Alkmaar

Gemeentearchief
Kollege van Regenten van het Provenhuis Gerrit Floriszn Wildeman

Amstelveen

Begraafplaats Zorgvliet

Amsterdam

Amsterdams Historisch Museum
Evangelisch Lutherse Gemeente
Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-Topografische Atlas
Verz. Bert Hartkamp
Joods Historisch Museum
Openbare Bibliotheek
Rijksmuseum
Sociaal-Agogisch Centrum Het Burgerweeshuis
Stichting Architectuurmuseum – Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst
Theatermuseum (Nederlands Theaterinstituut)
Universiteitsbibliotheek

Apeldoorn

Monuta Stichting
Rijksmuseum Paleis Het Loo
Stichting Historische Verzamelingen van het Huis van Oranje-Nassau

Arnhem

Gemeentemuseum
Rijksmuseum voor Volkskunde "Het Openluchtmuseum"

Breda

Stichting Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde

Delft

Stedelijk Museum "Het Prinsenhof"

Dordrecht

Dordrechts Museum
Gemeentelijk Museum Mr. S. van Gijn

Enschede

Rijksmuseum "Twenthe" Verzameling Oudheidkamer Twente

Gouda

Stedelijke Musea Gouda. Het Catharina Gasthuis

's-Gravenhage

Verz. J.C. Burnier
Dienst Verspreide Rijkskollekties
Haags Gemeentemuseum
Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde "De Nederlandsche Leeuw", bruikleen aan Iconographisch Bureau Ludovica-stichting
Het Nederlands Kostuummuseum

Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum

Groningen

Parochie van de H.H. Martinus en Jozef

Haarlem

Frans Halsmuseum
Gemeentearchief, Topografische Atlas
Hofje van Berensteyn
De Vrijwillige Liefdesbeurs

's-Hertogenbosch

Noordbrabants Museum

Hoorn

Westfries Museum

Huis ter Heide

Jhr. P.J.J. Six

Kleef

Städtisches Museum Haus Koekoek

Leeuwarden

Gemeentearchief

Leiden

Stedelijk Museum "De Lakenhal"
Stichting Pieterskerk

Maastricht

Bonnefantenmuseum-Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden

Nijland (Fr.)

Kerkvoogdij Hervormde Gemeente

Nijmegen

Nijmeegs Museum "Commanderie van St. Jan"

Roermond

Gemeentemuseum Hendrik Luyten-Dr Cuypersmuseum

Rotterdam

Museum Boymans-Van Beuningen
Historisch Museum

Tilburg

Gemeentelijke Archiefdienst

Utrecht

AMEV
Archeologische Dienst
Dienst Algemene Begraafplaatsen
Gemeentelijke Archiefdienst
Instituut De Vooys
Kunsthistorisch Instituut
Nederlands Spoorwegmuseum
F.M. de Nie-Molkenboer
Rijksmuseum Het Catharijneconvent
Fa Schoonhoven Buytendijk
Universiteitsbibliotheek
Universiteitsmuseum
Waals-Hervormde Gemeente

Vlaardingen

Gemeentelijke Archiefdienst

Workum

Nederlands Hervormde Kerk

Zutphen

Gemeentearchief

Zwolle

Provinciaal Overijssels Museum

en diverse eigenaars, die onvermeld wenssen te blijven.

Herkomst van de foto's

Amsterdam

Amsterdams Historisch Museum 38
Fotodienst Rijksmuseum 4, 16, 43, 93
Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam 14, 15, 16, 18, 46, 48, 78
Gemeentemusea 72
Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst 39
M. Stokroos 61, 65

Arnhem

Gemeentearchief 23
Rijksmuseum Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum 42, 46

Breda

Stichting Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde 76

Dordrecht

Marco de Nood 69

Gouda

Bob de Wit 6

's-Gravenhage

A. Dingjan 7, 82
Gemeentemusea 68
Iconografisch Bureau 33

Haarlem

Gemeentearchief 39, 127

's-Hertogenbosch

Noordbrabants Museum 44

Hilversum

Piet Keyser 60

Hoorn

Westfries Museum 16, 71, 135

Kleef

Haus Koekkoek 6

Klimmen

Ger Hukkelhoven 45

Leiden

Stedelijk Museum "De Lakenhal" 54

Nijmegen

Th. Tjisse Klasen 20, 46, 83

Roermond

Gemeente Museum 45

Rotterdam

Atlas van Stolk 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 21, 25, 28, 32, 37, 40, 55, 71, 77
Historisch Museum 20

Tilburg

J.J. Brieffies 44
Joost Rassers, binnenzijde omslag, 22, 36, 37, 49, 50, 56, 58, 59, 62, 70, 92, 96, 124, 130

Utrecht

Centraal Museum, A. Hulskamp 7, 14, 17, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 35, 44, 47, 48, 56, 57, 59, 64, 66, 67, 68, 70, 72, 89, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 126, 127
Fotodienst Gemeente Utrecht 26, 41, 52, 61, 62, 63, 64, 84, 87, 128, 129
Kunsthistorisch Instituut 131, 132
Rijksmuseum Het Catharijneconvent, A. Hulskamp 5, 15, 19, 30, 31, 33, 43, 52, 67, 75

Voorburg

B. Frequin 73

Zwolle

T.P. Lau 35

Inhoudsopgave

Voorwoord

Inleiding

Sterven en rouwen 1700 -1900 D.P. Snoep

Dood en begraven 1700-1830 (4), De dood in het dagelijks leven van toen (4), De dood als voorbeeld in de 17de eeuw (5), Doodsoorzaken (7), Begeleiding van stervenden (7), Het sterven (8), Na het intreden van de dood (9), Rouwen en waken in huis (9), Organisatie van de begrafenis (10), Aanspreker (10), Registratie (11), Doodsaankondigingen (14), Begraven in Utrecht (14), Ruimteproblemen (15), Begrafenis (15), Deftige begrafenissen omstreeks 1810 (16), Kinderbegrafenis omstreeks 1810 (16), Begraveniskosten van mevrouw De Ruver, echtgenote van Johan Breyer, 1729 (17), Al of niet in gewijde aarde begraven (18), Gildenbegrafenis (21), Gildebaren uit Workum (21), Inkomsten voor de kerk uit het begraven (21), Inkomsten voor de overheid uit begraven (23), Begrafenisverzekering (24), Terug naar het sterfhuis (24), Rouwen (24), Rouwbetoon (24), Rouwdragen (25), Vereenvoudiging van begrafenis en rouw (25), Het gedenken van de dode (25), Herinneringen aan de dode in de kerk (25), Herinneringen (28), Doodsportret (33), Doodsliteratuur en werkelijkheid (35), Buiten begraven (36), Begraven buiten de kerk en de bebouwde kom (38), Aanleg van begraafplaatsen (38), Utrechtse begraafplaatsen (40), Begraven op Soestbergen (41), Voor-schriften en reglementen (42), Sterftecijfers (42), Sterven (43), Schijndood (44), Een sterfgeval kenbaar maken (44), Aansprekers in Utrecht (46), Maakt bekend dat gestorven is . . . (47), Per lijkkoeft naar de begraafplaats (49), Klant, koning, begrafenis (50), De begrafenis van Ari (51), Kinderbegrafenis (52), Toespraak bij het graf (52), Rooms-katholieke uitvaart (52), Begrafenisverzekeringen (53), De Zieken- en Dodenbus (54), Het diakenhuismannetjes-syndroom (54), Vlaardingse Vereniging van Liefdedragers (55), Begrafenisfonds "Let op Uw Einde" (55), Utrechtsche Begrafenis-vereeniging (55), Rouw (56), Rouwkleding (56), Condolérance-brief (59), Herinnering aan de dode (60), Graftekens (60), Monumenten en gedenktekens (61), Staande zerken (62), Gietijzeren graftekens (64), IJzeren hekwerken (64), De herinnering bij het graf (67), Herinnering aan de dode (67), Memento of souvenir (69), Doodsportret (69), De dood zonder dode (71)

De kerk en de synagoge aan sterfbed, baar en groeve C.H. Staal

Een overzicht 1580-1830

Inleiding (74), De christelijke begrafenis (74), De katholieke uitvaart en liturgie (75), De protestantse begrafenis (77), De joodse begrafenis (78)

Begraven in Utrecht 1750-1825 A.R.M. Smit

Begraven binnen de kerken (82), Inkomsten van de kerken (82), Overheidsbemoeienis met begraven (83), Groeiende onvrede met de bestaande begrafenispraktijk ($\pm$ 1750-1795) (84), Het P.U.G. en de protesten tegen het begraven in kerken (84), Mislukte pogingen tot verandering (1795-1796) (85), Voorstellen tot verandering (85), Plannen lopen op niets uit (85), Verbod op het begraven in kerken (86), Invoering van het Decreet van 23 Prairial XII (86), Utrechtse reacties (87), Naar het definitieve verbod (88)

Begraven in Utrecht na 1827 M. ter Schegget

De uitvoering van het Koninklijk Besluit in Utrecht (89), De aanleg van de begraafplaats (89), Uitstel (89), De opening van de begraafplaats (90), De opzichter (90), 1830-1869. Van plaatselijke regelingen tot Begrafeniswet (91), Financiële regeling met de kerken (91), Het reglement (92), De tarieven (92), Armen en minvermogenden (93), De angst om levend te worden begraven (94), De begrafeniswet van 1869 (94), Het moderne begrafenisverzekeringswezen in opkomst (95), Enkele slotopmerkingen (96)

"Sterren en wormen en welkende bloempjes" M. Thijs

De Nederlandse mortuaire literatuur in de tweede helft van de achttiende eeuw

Engelse dichters en Nederlandse piëtisten (97), Motieven (99), Een houding tegenover de dood (102)

"De teederste blik harer brekende oogen"

P. van Zonneveld

De dood in de Nederlandse literatuur in de eerste helft der negentiende eeuw

Inleiding (106), Dood en verbeelding (107), De dood komt dichterbij (108), Dood en werkelijkheid (110), Andere aspecten (112), Besluit (113)

Spelen op het kerkhof

A. Dirkse-Balhan

Over de dood in boeken voor kinderen, ca. 1780-1880

De dood als realiteit (115), De dood in de opvoeding (115), Het kind en de gebruiken rond de dood (116), De dood in speelgoed en spel (117), Intermezzo: De kindercourant (118), De dood literair-historisch beschouwd (118), De veranderende dood (123)

"Waar de dood de wijsheid des levens leert"

Erik de Jong

Zochers begraafplaats Soestbergen als aardse paradijs tuin

Het graf in Arcadië (125), Tuin en graf (125), Het graf in de Nederlandse landschapstuin (126), De begraafplaats als melancholische tuin (130), Invloed uit Frankrijk (131), Het ontwerp van de begraafplaats (132)

Bibliografie

Bruikleengevers

Herkomst van de foto's

Colofon

Uitgave: Centraal Museum Utrecht

Vormgeving: Joke Ziegelaar, Leiden

Druk: Drukkerij Elinkwijk b.v.,

Utrecht